

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
BEHECHTIGHE HISTORISCH KUNHAL
REVUE HISTORIQUE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: генерал-пуковник мр Милан Зарић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, научни сраданик ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; др Славица Ратковић-Костић ИСИ; капетан мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић, истраживач – сарадник ИСИ; капетан мр Миљан Милкић, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LIX. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаог јунака бр. 38 Београд. Telefони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Понтонирци Војске Краљевине СХС 1927 и ЈНА 1954

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 2/2009

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Капетан мр Миљан Милкић, Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци 1839–1941	9
Др Тамара Шер, О Швабама и комитацијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)	30
Мр Алексеј Тимофејев, Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата	55
Капетан мр Далибор Денда, Југословенски тенкисти у Априлском рату	78
Мр Драгица Кољанин, Од сарадње до сукоба (Устанички покрети у источној Босни јули 1941 – фебруар 1942)	97
Др Милан Терзић, Рудници Бор и Трепча у извештајима југословенској краљевској влади у Другом светском рату	117

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Мр Весна Ђикановић, Исељеници као предмет војног интереса југословенске државе у периоду између два светска рата (Прилог истраживању односа југословенске државе и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)	129
Ма Данило Шаренац, Тврђава на Позоришном тргу (Изградња и симболика Ратничког дома 1929–1932)	148
Др Петар Драгишић, Политика у касарни – политички ставови припадника ЈНА почетком седамдесетих година	162

ОСВРТИ

Др Венцеслав Глишић, Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца	173
--	-----

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- András D. Bán, *Hungarian-British Diplomacy 1938–1941, The Attempt to Maintain Relations*, Frank Cass Publishers: London – Portland OR, 2004, мр Александар Узелац 215
- Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, I.B. Tauris & Co. Ltd, London, 2005, Владимир Абрамовић 221
- Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, London 2008, Срђан Мућућ 224
- Hermann Hinterstoisser, Christoph Neumayer, Erwin A. Schmidl, Helmut Wohnout, „*Des Kaisers Bosniaken*“: *Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k.u.k. Armee*, Verlag Militaria, Wien 2008, Dr. Tamara Scheer 228

ДОКУМЕНТИ

- Др Слободан Селинић, др Александар Животић, Процес Сланском 1952. и југословенско војно изасланство у Прагу 231

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународни симпозијум „*Der erste Weltkrieg auf dem Balkan – neue Fragestellungen und Perspektiven*“, Беч, 12–14 октобар 2009. године, мр Димитар Тасић 247
- Међународни научни скуп „Ослобођење Београда 1944. године“, Београд, 20–21 октобар 2009. године, мр Димитар Тасић 251
- Међународни научни скуп „Балкан и проблеми међународних односа за време Другог светског рата и на почетку хладног рата: пројекти стварања федерација, информбиро, совјетско-југословенски сукоб“, Београд, 23–24. октобар 2009. године, др Милан Терзић 253
- Научни скуп „Генерал Живко Г. Павловић“, Смедеревска Паланка 30. октобар 2009. године, мајор мр Слободан Ђукић 255
- Међународни научни скуп „*Tajno stoletje – Oveščevalne in varnostne službe ter protiterorizem v 20. stoletju*“, Копар, Словенија, 13–14. новембар 2009, капетан мр Миљан Милкић 257

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 2/2009

ARTICLES AND STUDIES

Captain Mag Miljan Milkić, Uniform of the Army Chapelans in Serbian and Yugoslav Armed Forces 1839–1941	9
Tamara Scheer, PhD, About Švabas and Komitadschis: Social Structure and Life in Occupied Belgrade (1915–1918)	30
Mag Aleksey Timofeev, The Soviet Union Role in Education and Training of the Yugoslav Partisan Staff Before the World War II	55
Captain Mag Dalibor Denda, Yugoslav Tank Units in the April War	78
Mag Dragica Koljanin, From Cooperation to Conflict: Resistance Movements in Eastern Bosnia, July 1941 – February 1942	97
Dr Milan Terzić, Bor and Trepča Mines in Reports to the Yugoslav Royal Government during the World War II	117

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Mag Vesna Đikanović, Emigrants as the Focal Point of the Military Interest of the Yugoslav State in the Period Between the First and Second World War (A Contribution to Research into Relations Between the Yugoslav State and Emigrants to the United States of America)	129
Danilo Šarenac, MA, Fortres on the Theater Square (The Construction and the Symbolic Meaning of the Warriors Hall 1929–1932)	148
Dr Petar Dragišić, Politics in Army Barracks – Political Views of YPA Members at the Beginning of the Seventies	162

VIEWS

Dr Venceslav Glišić, Vera Pešić Files or How the History of an Intelligence Agent should not be written	173
---	-----

REVIEWS AND CRITICS

- András D. Bán, *Hungarian-British Diplomacy 1938–1941, The Attempt to Maintain Relations*, Frank Cass Publishers: London – Portland OR, 2004, Mag Aleksandar Uzelac 215
- Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, I.B. Tauris & Co. Ltd, London, 2005, Vladimir Abramović 221
- Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, London 2008, Srđan Mičić 224
- Hermann Hinterstoisser, Christoph Neumayer, Erwin A. Schmidl, Helmut Wohnout, *“Des Kaisers Bosniaken”: Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k.u.k. Armee*, Verlag Militaria, Wien 2008, Tamara Scheer, PhD 228

DOCUMENTS

- Dr Slobodan Selinić, dr Aleksandar Životić, Slanski Tryal 1952 and Yugoslav Military Mission in Prague 231

INFORMATION

- International Symposium “*Der erste Weltkrieg auf dem Balkan – neue Fragestellungen und Perspektiven*”, Vienna, 12–14 October 2009, Mag DMITAR TASIĆ 247
- International Conference “*Liberation of Belgrade 1944*”, Belgrade, 20–21 October 2009, Mag DMITAR TASIĆ 251
- International Conference “*The Balkans and Problems of International Relations During the WWII and at the Beginning of the Cold War: Projects of Federations, Cominform and Soviet – Yugoslav Split*”, Belgrade, 23–24 October 2009, Dr Milan Terzić 253
- Conference “*General Živko G. Pavlović*”, Smederevska Palanka 30 October, 2009, Major Mag Slobodan Đukić 255
- International Conference “*Secret Century – Intelligence and Security Services and Antiterrorism in 20 Century*”, Cappodistria, Slovenia, 13–14 November 2009, Captain Mag Miljan Milkić 257

Чланци и студије

УДК 355.14(497.11)"1839/1941";
356.3:27-725-051(497.11)"1839/1941"

Капетан мр Миљан Милкић, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

УНИФОРМА ВОЈНИХ СВЕШТЕНИКА У СРПСКОЈ И ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ВОЈСЦИ (1839–1941)

АПСТРАКТ: У раду се прати развој униформе војних свештеника у војсци Кнежевине и Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије и указује на односе између војске и верских заједница. Рад је писан на основу архивске грађе из Војног архива и Архива Југославије, објављених извора и релевантне литературе.

Почеци развоја униформе у српској војсци везани су за покушаје кнеза Милоша Обреновића да након Другог српског устанка организује војску.¹ Године 1837. донет је *Указ о униформи официра и грађанских чиновника*, 1845. године уведен је нови тип униформе, а јануара 1861. године донет је *Пропис за одело регуларног војинства и жандарма*.² Даљи развој униформе карактеришу утицаји руске и аустроугарске униформе.³ Године 1908. донет је нови пропис о изгледу униформе у којој је српска војска учествовала у балканским и Првом светском рату.⁴ За све послове везане за униформу у војсци Краљевине Србије био

¹ Податке о одевању српских устаника у току Првог српског устанка видети: Павле Васић, *Униформе српске војске 1808–1918. Текст, цртеж и акварели*, Просвета, Београд, 1980, (У даљем тексту: П. Васић, *Униформе...*).

² Исто, стр. 22–49. О униформи српске војске видети и: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 26, 47, 48. (У даљем тексту: С. Ратковић-Костић, *Европеизација...*)

³ П. Васић, *Униформе...*, стр. 52–72.

⁴ Исто, стр. 75.

је задужен Обмундировни одсек у оквиру Економског одељења Министарства војног, а у Београду је постојала Управа војне одеће.⁵ На основу Закона о војној администрацији из 1898. године, Министарство војно било је првостепени орган за снабдевање војске новцем, храном, материјалом, убојном опремом и зградама.⁶ Све команде и установе снабдевале су се униформама и опремом из Управе војне одеће или из својих радионица, где су постојале.⁷ Материјално осиромашена и физички изморена у балканским ратовима, српска војска је у току Првог светског рата носила различите униформе.⁸ Упркос томе, била су присутна настојања српске владе да одржи једнообразност у одевању.⁹ Крај Првог светског рата српска војска дочекала је слабо материјално опремљена. У току 1919. године од француске владе добијено је 140.000 комплета одеће, која је подељена првим регрутима.¹⁰

За израду униформи у војсци Краљевине Југославије била је задужена Управа Завода за израду војне одеће.¹¹ Заводи су били смештени у Београду, Нишу и Загребу. На основу Закона о устројству војске и морнарице од 9. августа 1923. године, у саставу Министарства војске и морнарице постојало је Економско одељење, у оквиру кога се налазио Одећни одсек, док су Заводи за израду одеће били директно потчињени начелнику Економског одељења.¹² На основу Закона о устројству војске и морнарице од 6. септембра 1929. године,

⁵ С. Ратковић-Костић, *Европеизација...*, стр. 133. Табела „Краљевско-српска војска 1898. године“, између стране 268 и 269.

⁶ Овај закон важио је и за време балканских и Првог светског рата. *Исто*, стр. 382–385.

⁷ *Исто*, стр. 388.

⁸ Фотографије српских војника из Првог светског рата са објашњењима везаним за модел униформе коју носе видети у: Nigel Thomas, Dusan Babac, *Armies in the Balkans 1914 – 1918*, Osprey Publishing Ltd, Oxford, 2001, pp. 7–12, 26.

⁹ Војни архив, Пописник 3, кутија 135, фасцикла 3, документ 2/3, (У даљем тексту: ВА, ...) Наредба министра војног генерала Божићара Терзића за 9. јул 1916. године за сву војску. У наредби се указује на појаве ношења српске униформе на начин како то није дозвољено. Видети такође: ВА, П 3, 263, ф. 8, д. 6/32, наређење о издавању одела и обуће за обвезнике чиновничког реда, Бр. 20677 од 6. новембра 1916. ВА, П 3, к. 264, ф. 4, д. 6/20, Измена допуне о одећи српске војске, Бр. 24096 од 7. децембра 1916. године.

¹⁰ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988, стр. 117, (У даљем тексту: М. Bjelajac, *Vojska...*) У Војном архиву сачувана је преписка између Министарства војног, посланства и шефа војне мисије у Паризу из априла 1919. године о снабдевању војске храном и оделом. ВА, П 3, к. 470, д. 42/3.

¹¹ Управа Завода за израду војне одеће прославила је 4. марта 1933. године педесетогодишњицу од устројства прве војне одеће. Уједно је обележена и слава занатлијске чете и освећена нова зграда Завода. *Службени војни лист*, 1933, *Огласи*, стр. 222, (У даљем тексту: *СВЛ*, ...).

¹² Закон од 9. августа 1923. године о устројству Војске и Морнарице, Министарство војске и морнарице, Београд, 1923. Видети: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922–1935*, INIS, Beograd, 1994, стр. 30.

интендантска служба била је у саставу економске струке, у оквиру које су се налазиле интендантска и контролна грана о којима је бригу водило Економско одељење Министарства војске и морнарице.¹³ За војску Краљевине Југославије карактеристичне су честе промене униформе, нарочито њених делова, као и начина ношења.¹⁴

Униформа војних свештеника у српској војсци

Све вероисповести у Краљевини и Кнежевини Србији имале су право слободног вршења верских обреда и организовања по канонима своје вере. Војним законом који је донет 31. октобра 1839. године први пут је институционално регулисано обављање верске службе у српској војсци.¹⁵ Војне свештенике у српској војсци имали су припадници православне, исламске и јеврејске вероисповести. Војни свештеници били су државни чиновници, које је на предлог војног министра постављао краљ својим указом. На основу поделе на прву (ранг мајора) и другу класу (ранг капетана прве класе), војни свештеници су примали плату и остале принадежности официра (годишње следовање дрва и новча-

¹³ Исто, стр. 91.

¹⁴ „Уредба о одећи војске (измене) од 5. маја 1920“, *СВЛ*, 1920, стр. 693. „Уредба о одећи Краљеве гарде (измене) од 7. јуна 1920“, *СВЛ*, 1920, стр. 988. „Уредба о одећи наше војске (измене) од 1. августа 1920“, *СВЛ*, стр. 34. „Уредба о одећи официра“, *СВЛ*, 1920, стр. 1443. „Уредба о одећи војске (измена)“, *СВЛ*, 1922, стр. 158. „Уредба о одећи сувоземне војске“, *СВЛ*, 1922, стр. 465. „Уредба о одећи сувоземне војске (измене)“, *СВЛ*, 1923, стр. 700. „Уредба о одећи сувоземне војске (измене)“, *СВЛ*, 1923, стр. 1030. „Уредба о одећи сувоземне војске (допуна)“, *СВЛ*, 1923, стр. 1327. „Уредба о одећи сувоземне војске (измене и допуне)“, *СВЛ*, 1923, стр. 1704. „Уредба о одећи (измене и допуне)“, *СВЛ*, 1923, стр. 1891. У „Уредби о одећи сувоземне војске“ од 4. јула 1932. године извршене су измене и допуне уредбом од 16. јануара 1935. године. Ђ. Бр. 950, *СВЛ*, 1935, 99–104. У „Уредби о одећи Краљеве гарде“ извршене су измене 16. јануара 1935. године. Ђ. Бр. 984, *СВЛ*, 1935, стр. 104. „Уредба о одећи жандармерије“ донета је 16. априла 1935. године. Ђ. Бр. 5517, *СВЛ*, 1935, стр. 731–752. Измене у Уредби о одећи сувоземне војске од 26. јануара 1938. године, Ђ. Бр. 144, *СВЛ*, 1938, стр. 109–110. У „Уредби о одећи ваздухопловства“ Ђ. Бр. 1555 од 30. јула 1937. године (Прилог *СВЛ*, бр. 25/1937) извршене су измене и допуне, 20. марта 1938. године. Ђ. Бр. 4924, *СВЛ*, 1938, стр. 353–356. Измене у „Уредби о одећи Краљеве гарде“ (Ђ. Бр. 12108 од 31. марта 1924. *СВЛ*, стр. 757–772/24), од 26. јануара 1938. године. Ђ. Бр. 260, *СВЛ*, 1938, стр. 111–112. Измене и допуне у „Уредби о одећи сувоземне војске“ од 30. октобра 1938. године. Ђ. Бр. 23530, *СВЛ*, 1938, стр. 1641–1644. Допуна у „Уредби о одећи Краљеве гарде“ (од 31. марта 1924) од 30. новембра 1938. године. Ђ. Бр. 22568, *СВЛ*, 1938, стр. 1939. „Уредба о одећи војске“ Ђ. Бр. 18920, Прилог *СВЛ*, бр. 28 за 1939. годину. „Уредба о одећи жандармерије“ од 21. октобра 1939. године. Ђ. Бр. 25026. Прилог *СВЛ*, бр. 40 за 1939. годину. Прилог садржи фотографије на којима је детаљно приказан изглед униформе и делова униформе. „Уредба о одећи“, *СВЛ*, 1940, стр. 663.

¹⁵ Миљан Милкић, „Специфичности верског живота у војсци Кнежевине – Краљевине Србије“, *Војно дело*, 1–2003, стр. 168–184.

ни додатак за кућног помоћника). Доступна архивска грађа и нормативна документа омогућавају реконструкцију одела православних војних свештеника. Њихово одело није се разликовало од одела парохиских свештеника. Они су, сходно своме рангу и достојанству у црквеној хијерархији, носили исту одећу као и њихове колеге ван војних установа. Архијерејски сабор Српске цркве донео је, септембра 1854. године, решење о оделу и спољашњем изгледу свештенства.¹⁶ За мирско свештенство прописано је одело загасито плаве боје, које се састоји из горње и доње хаљине. Горња хаљина (џубе) била је дужа и с дужим рукавима, док је доња била нешто краћа и са закопчаним рукавима. Постава џубета и појас ђакона и презвитера били су исте боје као и хаљина, код намесника боје вишње, а код презвитера отворено црвене боје. Капа свих мирских свештеника била је камилавка од црне чоје. Свештеници монашког реда (јеромонаси) носили су хаљине од црне чоје или неког другог материјала, с црном поставом и појасом. Монаси већег чина и достојанства имали су поставу и појас боје вишње (игумани), односно отворено црвене боје (протосинђели и архимандрити), док су им капе биле исте – праве камилавке од црне чоје. Недељом и празницима настојатељи манастира и монаси презвитерског степена могли су да носе расе и панакамилавке, а архимандрити и крст. Каснијим одлукама Архијерејски сабор је допуњавао ово решење, а најчешће је опомињао на потребу његовог поштовања.¹⁷ Питање одевања свештеника Сабор је поново покренуо 1906. године. О томе је расправљала и Седамнаеста свештеничка скупштина, одржана исте године у Београду, захтевајући реформу свештеничке униформе као неприкладне за терен. До реформе није дошло, па је то питање и даље остало актуелно.¹⁸

Једино што је у спољашњем изгледу разликовало војне свештенике од мирског и монашког свештенства била је другачија капа, која је уведена почетком 1899. године.¹⁹ Капе су биле сличне ками-

¹⁶ *Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског Сабора православне Српске цркве у Краљевини Србији (1839–1900)*, Београд, 1900, стр. 65–66. Одлука С. Бр 10, (У даљем тексту: *Зборник правила...*).

¹⁷ Својим одлукама С Бр. 29 из септембра 1863. године, С Бр. 59 из октобра 1884. године, С Бр. 77 из јуна 1890. године и С Бр. 113 из септембра 1891. године, Архијерејски сабор је подсећао „отачаствено свештенство“ на обавезу ношења одела прописане форме. *Зборник правила...*, стр. 66–69.

¹⁸ На захтев патријарха Димитрија питање свештеничког одевања било је стављено и на дневни ред Конгреса православних цркава у Цариграду 1923. године. Конгрес је донео одлуку да клирици не треба да се удаљавају од кроја одела лаика. Тихомир Танасијевић, „Живот и рад свештеничког удружења, Удружење православних свештенства Југославије 1889–1969“, у: *Споменица поводом 80-годишњице свештеничког удружења*, Београд, 1969, стр. 63.

¹⁹ *Весник Српске цркве*, 12, 1899, стр. 1138. Решење Архијерејског сабора С. Бр. 30 из 1899. године.

лавци и рађене су од црног астрахана. Висина капе износила је 13 центиметара, са малим проширењем у горњем делу. На средини се налазио равнокраки крст висине 3 центиметара и ширине кракова 5 милиметара. Протопрезвитери су носили златни, а свештеници сребрни крст. Ова незнатна разлика остала је све до 9. августа 1918. године, када је ђенерал Михаило Рашић, у својству министра војног, издао наређење којим је по први пут регулисана униформа војних свештеника у српској војсци.²⁰ У наређењу се наводи да питање одећа свештеника узетих и распоређених на војне дужности за време мобилизације и рата није до тада било регулисано у потпуности. Због тога је, према указаној потреби, уз усвајање мишљења начелника Штаба, министар прописао да сви свештеници до дана демобилизације носе униформу од делимично модификованих делова већ постојеће униформе. Свештеничка униформа састојала се од црног шињела, блузе и панталона (чохане и летње) по боји и кроју какве су се издавале из војних слагалишта, и црне шајкаче на којој је као знак свештеничког чина ушивен метални крст на предњем делу по среди ни шава. За чиновне мирског и монашког реда до протојереја, односно игумана, метални крст био је беле боје, протојереји и игумани и остали чиновни старији од ових из оба реда свештенства носили су метални крст жуте боје. Требало је да крстови буду дужине 42, а ширине 32 милиметара. Војни свештеници добијали су ново одело из војних складишта, без обзира да ли су распоређени у оперативној војсци или позадини. Начелнику Економног одељења наређено је да осигура потребан број црних шињела и шајкача за потребе свих свештеника распоређених на војним дужностима. Крстови за шајкаче нису добијани, већ су свештеници морали да их набављају из својих средстава. Предвиђено је да ово буде ратна униформа коју би свештеници носили до дана демобилизације српске војске.

Униформа војних свештеника у војсци Краљевине Југославије

Положај војних свештеника и њихове дужности у војсци мултиетничке и мултиконфесионе Краљевине СХС/Југославије био је регулисан законом, различитим уредбама и правилима службе.²¹ На основу Закона о устројству војске и морнарице од 19. јула 1923. го-

²⁰ СБЛ, 1918, стр. 499–501. Наређење Ф. А. О. Бр. 46962 донето у Солуну.

²¹ Више о томе: Миљан Милкић, „Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, 2005, стр. 136–146, (У даљем тексту: М. Милкић, „Правно...“).

дине, војни свештеници имали су статус војних чиновника и све додатке на плату као и официри одговарајућег чина.²² Одредбама *Закона о устројству војске и морнарице* од 6. септембра 1929. године стални војни свештеници који су се затекли у служби, као и војни свештеници у резерви, преведени су у чиновнике грађанског реда и изгубили су право на официрске додатке.²³ Законом је предвиђено да новопримљени војни свештеници могу бити искључиво хоноарни и ангажовани на основу указане потребе.²⁴ У Министарству војске и морнарице постојала су три референта, по један из православне и римокатоличке цркве и Исламске верске заједнице, и они су били свештеници са највишим рангом у војсци.²⁵ Били су задужени за регулисање права и обавеза војних свештеника, као и односа између војске и верских заједница. Као референти министра војске и морнарице, они су све време имали статус војних чиновника.

Униформисање војних свештеника било је једно од питања у чијем су решавању референти за вероисповести настојали да пронађу компромисно решење између потреба војске и правила верских заједница. Одлучиоци у Министарству војске и морнарице имали су потребу да одећу учине практичном и војним свештеницима омогуће лакше обављање свих послова. То је свакако био и интерес самих војних свештеника. Поред Министарства војске и морнарице, за решавање питања униформисања војних свештеника било је заинтересовано и Министарство вера. Решењем од 21. маја 1923. године Министарство вера дало је пристанак да се свештеници свих вероисповести униформишу.²⁶ Проблем је настао када је потребе војске требало ускладити са захтевима верских заједница, које су традиционално неговале посебна правила облачења својих

²² *Закон о устројству војске и морнарице*, Штампарска радионица министарства војске и морнарице, Београд, 1923. Чланом 49. одређено је да богослови служе скраћени војни рок у трајању од шест месеци.

²³ *Службене новине*, број 222 од 23. септембар 1929, стр. 1619. *Закон о Устројству војске и морнарице*, члан 209 и члан 226, тачка 3.

²⁴ „Правило о пријему и постављању контрактуалних чиновника, дневничара, хонорарних службеника и умних и физичких радника-надничара код војске и морнарице“ од 15. фебруара 1933. године. У члану 26 наводи се да „месечни хонорар свештеницима одређује се обзиром на јачину гарнизона и број војника дотичне вероисповести, и то без обзира на разред скупоће, у износу од 150 до 450 динара. Хонорар се исплаћује почетком сваког месеца за протекли месец, а на терет односних партија личних расхода“. Примерак Правила сачуван је у Војном архиву, П 17, к. 11, рег. бр. 29/1. Ђ. Бр. 2911.

²⁵ М. Милкић, „Правно...“, стр. 136–146.

²⁶ Овај податак наведен је у документу „Реферат начелнику Генералштабног одељења“, који су саставили референти за вероисповести 25. марта 1937. године. ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, стр. 8.

свештеника. Референти за вероисповести су у том случају заступали интересе Министарства војске и морнарице и због својих ставова долазили у сукоб са својим верским властима.

Свети архијерејски синод Српске православне цркве указао је, 6. септембра 1924. године, министру вера на чињеницу да „православна црква за своје свештенике има прописану униформу“.²⁷ Уз молбу да се такав став проследи Министарству војске и морнарице, у одлуци Синода наглашено је „да свештеници православне вере немају никаквог права у опште да иду у цивилном оделу, те да према томе немају тог права ни војни свештеници православне вере“. Са овом одлуком Синода Министарство вера упознало је министра војске и морнарице 16. октобра 1924. године.²⁸ Повод за такву реакцију Синода била је информација коју је помоћник команданта Четврте армијске области дивизијски генерал Божић М. Срећковић послао 22. јула 1924. године министру војске и морнарице генералу Петру Пешићу, и обавестио га да православни свештеници на територији Четврте армијске области ван радног времена носе цивилно одело.²⁹ Навео је да овакву праксу спроводе и војни свештеници и да је због тога потребно дати објашњење да ли свештеници православне вере, самим тим и војни свештеници, имају право да иду у цивилу. Министарство војске и морнарице проследило је 25. јула 1924. године Министарству вера овај акт,³⁰ а Министарство вера обратило се 15. августа 1924. године Синоду Српске православне цркве.³¹

Свети архијерејски синод Српске православне цркве доставио је министру војном генералу Душану Трифуновићу, 31. марта 1925. године, акт којим га обавештава да је по питању изгледа одела свештеника Синод одлучио „да се сва свештена лица Српске Православне Цркве оба реда имају прописно одевати и своје редовне званичне дужности вршити у прописаној свештеничкој униформи“.³² Ова одлука достављена је са молбом да се на основу ње пропише одговарајуће наређење за православне свештенике који се налазе на служби у Министарству војске и морнарице. Као разлог за доношење овакве одлуке Синод је навео да је упркос одлуци Светог архијерејског сабора од 11. новембра 1922. године да се у погледу свештеничког одела остане при старом уређењу, примећено да поједина свештена лица носе грађан-

²⁷ Архив Југославије, фонд 69, фасцикла 158. Син. Бр. 1501/804, (У даљем тексту АЈ,...). Заступник министра вера био је министар правде Антон Корошец, из Словенске људске странке.

²⁸ АЈ, ф. 69, ф. 158. В. Бр. 18351

²⁹ АЈ, ф. 69, ф. 158. Пов. Ађ. Бр. 2407.

³⁰ АЈ, ф. 69, ф. 158. Пов. Ђ. Бр. 8694.

³¹ АЈ, ф. 69, ф. 158. В. Бр. 14120.

³² СВЛ, 1925, стр. 810–811. Ађ. Бр. 11546.

ско одело различитог кроја и боје. Као карактеристичан пример Синод је означио вероучитеље, који су на часове веронауке одлазили непрописно одевени. Министар војни и морнарице наредио је 6. маја 1925. године да се одлука Синода саопшти војним свештеницима и „да се они придржавају наведене одлуке и другачије не поступају“.³³

Док су верске заједнице у оквиру својих ингеренција настојале да одрже неопходна правила у одевању свештеника, војни свештеници, вођени практичним интересима, заступали су другачије ставове. У концепту акта од 22. јануара 1929. године којим се верски референти обраћају министру војске и морнарице у вези измена и допуна у Закону о устројству војске и морнарице из 1923. године, предложене су измене и допуне на основу којих би се поправило стање војних свештеника у војсци.³⁴ У овом акту референти за вероисповести нису директно тражили увођење посебне униформе за војне свештенике. У том контексту једино су нагласили да војни свештеници морају да буду уредни, али да немају право на додатак за одело као официри, иако је свештеничко одело скупо. У недатираном концепту предлога за промену статуса свештеничке струке у војсци, референти су предложили стављање ван снаге одредбе Закона којом је регулисан статус војносвештеничке струке (члан 36), изједначавање класа војних свештеника са класама осталих војних чиновника (члан 210), док је у члану 279 предложена измена на основу које би сви војни чиновници носили одело прописано краљевом уредбом, а месечни новчани додатак од 300 динара на одело припадао би свим војним чиновницима.³⁵

Министар војске и морнарице армијски генерал Драгомир Стојановић обратио се 31. августа 1933. године министру правде³⁶ Божићу Максимовићу са молбом да представници признатих верских заједница које имају своје свештенике у војсци (православни, римокатолици, старокатолици, муслимани, мојсијевци и лутерани) дају своје мишљење у вези са дефинисањем униформе или неких ознака које би војни свештеници носили за време рата.³⁷ Министар је навео да је у Министарству војске и морнарице предузет рад на дефинисању одеће или посебног обележја за активне и резервне

³³ СБЛ, 1925, стр. 810–811.

³⁴ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 2. Сачуван још један исти концепт на којему је датум 3. фебруар 1929. године. ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 3.

³⁵ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 6.

³⁶ Министарство вера укинута је 3. априла 1929. године, а његове надлежности преузело је Министарство правде. Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, 1961, стр. 302.

³⁷ АЈ, фонд 63, Верско одељење-општи материјал, 1920–1941, фасцикла бр. 1. Пов. Ђ. Бр. 7818. (У даљем тексту: АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1)

војне чиновнике за време рата и да је потребно да се овим прописом истовремено реши питање одеће свештеника који су у активној војној служби. Генерал Стојановић је нагласио да би свештеници, уколико је то неопходно, задржали своју свештеничку одећу и у њој вршили верске обреда. Према речима министра, Министарство војске и морнарице сматрало је да је у интересу угледа и достојанства свештеника који су у саставу оперативних трупа, а свакако да је и много практичније да за време покрета и борбе не буду у свештеничкој одећи, већ да је облаче само за време вршења обреда.

На основу овог акта Министарства војске и морнарице, министар правде упутио је 8. септембра 1933. године акт патријарху Српске православне цркве.³⁸ Свети архијерејски синод Српске православне цркве одлучио је да разлоге за увођење посебне униформе православних свештеника треба да образложи референт за православну вероисповест у Министарству војске и морнарице, протојереј Гаврило Милошевић. У предлогу који је саставио 30. октобра 1933. године, протојереј Милошевић навео је да постоје оправдани разлози и потреба да војни свештеници носе посебну униформу у време мира, а да су у току рата разлози још израженији.³⁹ Подсетио је да су референти за вероисповести у току 1924. године саставили нацрт Уредбе о мирнодопској и ратној одећи војних свештеника, али да до остварења тог предлога није дошло. С обзиром на чињеницу да свештеници на служби код војске у време рата имају статус војних чиновника, подељени на ниже (IV, III, II и I класе) и више војне чиновнике (IV, III и II класе), протојереј Милошевић је сматрао да те чинове треба обележити посебном одећом коју би свештеници носили за време вежби и у току рата. С друге стране, када врше верске обреде, као и у свечаним приликама, свештеници би носили своју свештеничку одећу прописану од дотичних црквених власти. Протојереј Милошевић је такође предложио могућност да када свештеници врше неку свештеничку функцију на бојној линији или негде на домаку дејства непријатељског оружја, могу уз потребно „црквено-богослужбено одјејање“ вршити чинодејства у ратној одећи. Према његовом предлогу, целокупна ратна одећа војних свештеника била би сашивена од сиво-маслинасте чоје, као и код оперативне војске. Капа војног свештеника, односно шајкача, била би исте форме и кроја као и код официра, „испуска на горњој ивици капе је од материјала исте боје и квалитета од које је и капа. Кокарда са иницијалом владаочева имена. Капут, дугачак до колена салонског кро-

³⁸ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920-1941, ф. бр. 1. Бр. 83948.

³⁹ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, бр. 11. Концепт акта К. Пов. Ђ. Бр. 9536. на документу није наведено коме је овај предлог упућен.

ја (герок) са 6 металних дугмета у једном реду сиво-маслинасте боје. Јака поврнута, висока 40–80 мм, подешена према дужини врата. Размер прав и има изнутра 2–3 копче. Испуска на јаки дебљине је 3 мм и од материјала исте боје и квалитета од које и капут. Рукави без испуске и испод лактова. Еполете, од гајтана⁴⁰ од беле и жуте срме, размере као и код гајтана од кога се праве акселбендери⁴¹. Оивичене и постављене на кадифи боје јасно зелене. Оне су као и код парадног одела гардијских официра. Крај еполета до јаке утврђује се за капут жутим-белим-срменим пужом (дугметом). Други крај утапа се у шав рукава на рамену. До пужа су гајтани увеза... (...) од беле срме. Нижег војног чиновника III класе по три, II класе по четири и I класе по пет гајтана. Еполете свештеника-вишег војног чиновника IV, III и II класе имају по три, четири и пет гајтана. Панталоне, дугачке за ципеле и чакшире за чизме. Испуске са стране од материјала исте боје и квалитета од које су и панталоне. Ципеле, дубоке, једноставне или на шнирање, и чизме од црне коже. Шињел је као и код официра, са два реда по шест металних дугмета сиво-маслинасте боје. Дугмета су пуна, испупчена. Јака поврнута исте боје и материјала од које је и шињел. Закопчава се дугуљастим вуненим дугметом исте боје. На предњим крајевима јаке по једна латица облика копља, од кадифе јасно зелене боје као и код еполета. Ширина латице 30, дужина 70 мм. На крају латице по једно мало метално пуно дугме боје шињелске. Рукави дуги до половине шаке када се рука опружи. На њима је нарукавље са испуском од материјала и боје као шињел. Нарукавље дубоко око 150 мм. Еполете на шињелу као и на капуту. Џепови са преклопцима с десне и леве стране. Шињел је позади разрезан до близу појаса. На једној страни разреза пет малих дугмета као и на латицама, на другој пет рупица за закопчавање. Шињел је позади набран у две боре од јаке па до доњег краја. Од струка на ниже привидни џепови, на чијим горњим крајевима по једно дугме за закопчавање споне. Спона ширине 80 мм. Шињел досеже до половине листова. Где год су испуске код официрског шињела, ту су и код свештеничког, од материјала и боје као и шињел. Постава на шињелу сличне боје као и шињел“. Оваква униформа представљала би редовну, а уједно и службену одећу војних свештеника у време рата, коју би они носили у свим приликама осим приликом богослужења. Протојереј Милошевић напоменуо је да би униформа војних свештеника у време мира, уколико би била потребна и њена израда, била од истог кроја, али црне боје, о чему би био припремљен посебан предлог министру војске и морнарице.

⁴⁰ Памучна или свилена упредена врпца за порубљивање и украшавање одеће.

⁴¹ Гајтан који представља ознаку неке службене функције.

У вези изгледа униформе војних свештеника, Верско одељење Министарства правде упутило је 18. октобра 1933. године акт свим верским заједницама.⁴² У име Врховног рабината Краљевине Југославије одговорио је врховни рабин 31. октобра, уз образложење да свештеницима јеврејске вероисповести у војсци није потребна никаква посебна униформа ни специјална одећа и да могу у спољашњем изгледу да буду изједначени са осталим војним обвезницима.⁴³ Уколико би ипак требало јеврејске свештенике на неки начин обележити, Врховни рабинат је предложио да се на капи испод кокарде, на којој су иницијали врховног команданта, стави и мали знак тзв. Соломоновог слова. Што се тиче одеће јеврејских свештеника за време вршења верских обреда, Врховни рабинат је био мишљења да и такву униформу за време рата треба упростити. Довољно је да јеврејски свештеник поред прописаног талета, огрне једну црну пелерину, и да тако обави верске функције које му војни прописи и верска дужност налажу. Епископ Словачке евангелистичке цркве („Епископско звање словачке евангелистичке а. в. цркве у Краљевини Југославији“) одговорио је 4. децембра и обавестио Министарство правде да та црква нема војних свештеника, иако би то било потребно нарочито у местима где „има стално и по броју највише војника евангелика – Словака“.⁴⁴ И поред тога, епископ је предложио да униформа словачких евангелистичких војних свештеника буде једнака са униформом осталих официра, уз додатак љубичастог знака на огрлици. Епископски администратор Врховног сениоралног звања реформоване хришћанске цркве у Краљевини Југославији (са седиштем у Фекетићу) одговорио је 5. децембра 1933. године и навео да „реформовани свештеници“ носе у служби црни плашт и капу од сомота у истој боји.⁴⁵ Изван службе и у грађанском животу носе и уредно, али неупадљиво цивилно одело. Из Бискупског уреда немачке евангелистичко-реформаторске цркве у Краљевини Југославији одговорено је 14. децембра 1933. године и послат је у прилогу нацрт једне униформе, „како је она предвиђена за свештенике евангеличке вере за време рата“.⁴⁶ Министарство правде послало је Генералштабном одељењу (Оперативни одсек) Министарства војске и морнарице 18. децембра 1933. године оверене преписе извештаја Врховног рабината, Словачке евангелистичке цркве, Врховног сениоралног звања Реформоване хришћанске цркве и Бискупског уреда немачке евангелистичке цркве.⁴⁷

⁴² АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Акт Бр. 83948/33–15.

⁴³ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Акт Бр. 877.

⁴⁴ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Е. 3. Бр. 1543.

⁴⁵ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Број 1690/1933.

⁴⁶ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Б. Бр. 2652/33. Уз постојећи документ Прилог није сачуван.

⁴⁷ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920–1941, ф. бр. 1. Бр. 118242.

У периоду док је трајало прикупљање мишљења верских заједница о изгледу униформе војних свештеника, референти за вероисповести у Министарству војске и морнарице (Гаврило Милошевић, Љубомир Николић, Хусејин Танић) обратили су се, 14. новембра 1933. године, начелнику Ђенералштабног одељења и образложили основне проблеме које војни свештеници имају због свог нерешеног статуса.⁴⁸ Указујући на недостатке Закона о устројству војске и морнарице од 6. септембра 1929. године, референти за вероисповести наводе да стални војни свештеници, пошто нису имали униформу, ни било какве ознаке по којима би се распознавали, нису третирани са потребним поштовањем. Као мере које би биле спроведене у циљу побољшања положаја војних свештеника, предложили су проширење делокруга рада војних свештеника, бољу здравствену заштиту и промену пензионе политике. У акту који су након тога упутили начелнику Ђенералштабног одељења, референти су тражили и да се војним свештеницима одреди униформа на основу које би се распознавали да су војни свештеници.⁴⁹ Уз напомену да су у суседним државама војни свештеници униформисани, референти су предложили да свештеници носе униформу сличну униформи коју носе официри морнарице.

Министарство правде послало је 18. јануара 1934. године нови допис представницима верских заједница, у коме је тражен предлог изгледа униформе војних свештеника.⁵⁰ Удружење ортодоксних јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије (Суботица) послало је 1. фебруара 1934. године Министарству правде предлог униформе војних свештеника „мојсијеве вере“.⁵¹ Униформа је требало да се састоји од црног свештеничког мантила са сомотном крагном, дугачких официрских чакшира, мантила на коме су еполете са чином свештеника и официрске капе са црним рубовима. За време рата свештеници би носили обичне униформе. Ово мишљење Ортодоксног рабинског синода Министарство правде проследило је Министарству војске и морнарице 9. фебруара 1934. године.⁵²

Настојања верских референата да својим положајем у Министарству војске и морнарице утичу на побољшање статуса војних свештеника била су изражена у различитим рефератима и докумен-тима. Заступник референта за католичку вероисповест, 11. октобра

⁴⁸ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 13. Пов. Ђ. Бр. 10087 од 14. новембра 1933. године.

⁴⁹ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 15. Сачуван је једино концепт наведеног акта, са ознаком Пов. Ђ. Бр. 8335/34, без датума.

⁵⁰ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920-1941, ф. бр. 1. Акт Бр. 4718 од 18. јануара 1934. године.

⁵¹ АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920-1941, ф. бр. 1. Акт Бр. 67/34.

⁵² АЈ, ф. 63, ВО-ОМ, 1920-1941, ф. бр. 1. Акт Бр. 10944.

1935. године, у обраћању начелнику Ђенералштабног одељења по питању уписа свештеника у регистар војних обвезника и о статусу ђаконa у католичкој цркви, користи прилику да подсети да су референти за вероисповести у току 1933. и 1934. године (Пов. Ђ. Бр. 10087/33 и Пов. Ђ. Бр. 8335/34) молили да се активни свештеници који су чиновници грађанског реда преведу у војне чиновнике.⁵³ Навео је да би тај издатак за државу био безначајан, али би „од свештеничке струке у војсци био радосно и са дубоким признањем дочекан“. Сматрао је да је поред тога потребно решити питање резервних војних свештеника и униформисање свештеника за време рата и мира. Напоменуо је да су све црквене власти дале сагласност да војни свештеници за време рата носе униформу сиве боје и чизме, као и да су сва потребна документа о томе достављена начелнику Главног Ђенералштаба. У реферату који су референти за вероисповести саставили начелнику Ђенералштабног одељења 14. септембра 1936. године истиче се проблем статуса војних свештеника као чиновника грађанског реда.⁵⁴ Позивајући се на углед и интерес војске, референти су тражили да се свештеници врате у ред војних чиновника.

У Министарству војске и морнарице 25. марта 1937. године референти за вероисповести саставили су „Реферат начелнику Ђенералштабног одељења“, са молбом да министар на основу предложеног нацрта донесе уредбу о изгледу униформе за сталне војне свештенике свих вероисповести у војсци.⁵⁵ У реферату се указује да је униформисање сталних војних свештеника важно за интерес војске и интерес и углед свештеничке струке. Референти наводе извештаје војних свештеника у којима се они жале да у вршењу своје службе без униформе стално наилазе на проблеме, омаловажавања и шиканирања. Униформом која би поред свештеничког имала још и официрски карактер, ауторитет војних свештеника био би повећан. Такође, на тај начин била би постигнута и једнообразност у одевању војних свештеника, а националне и верске разлике не би биле уочљиве, „те би и то много допринело духу толеранције и уједињења наше војске и свега нашег народа“. Тадашњи начин одевања војних свештеника, када су свештеници носили различита одела са различитим ознакама на цивилном оделу, референти су оценили као непрактичан и штетан по углед свештеника у војсци. Сматрали су да

⁵³ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 16.

⁵⁴ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 20, стр. 2. Реферат није потписан од референата за вероисповести и није заведен у деловодном протоколу, тако да је без ознаке.

⁵⁵ Реферат није потписан од референата за вероисповести и није заведен у деловодном протоколу тако да је без ознаке, а са датумом 25. март 1937. године. ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, стр. 8.

такво одевање нарушава ред и дисциплину у војсци и још једном нагласили да је таква разноликост у одевању „од јаке штете и сметње за нужну и потребну толеранцију и уједињење“.

На основу „Уредбе о одећи војних свештеника“, коју су израдили референти за вероисповести, предвиђено је да одећа војних свештеника буде од црног штофа, као и да постоји походна и парадна.⁵⁶ Према том предлогу, походну одећу чинила је „официрска капа поморских официра, према одговарајућем рангу. Свештенички црни капут испод колена, цивилног кроја (иберцигер) отворен са дужим разрезом позади, са 3 црна дугмета у једном реду, са поврнутом јаком високом 40–80 мм (према дужини врата) и са вертикалним прорезом за џепове. На раменима златне еполетушке, исто као код поморских официра одговарајућег ранга, само место сидра државни грб. На рукавима ширити исто као код поморских официра одговарајућег ранга. Прслук до грла закопчан са девет црних дугмета и са усправљеном јаком висине 15 до 20 мм. Крагна од кошуље затворена, усправна. Панталоне дуге, кроја исто као код поморских официра. Ципеле од црне коже, дубоке једноставне или на шнирање, или плитке, али уз плитке ципеле црне чарапе. Дозвољава се носити црни штап. Дозвољава се носити официрска црна пелерина и црна кишна кабаница са капуљачом. Зими и у хладном времену поврх свештеничког капута зимски капут кроја истог и са истим знацима само дужи. Парадна: Код православних и католика: све исто као и напред само место прслука доња свештеничка хаљина (мантија) према прописима односне цркве. Код муслимана исто као и походна.“ За време вршења верских обреда предвиђено је да свештеници носе одело према прописима своје цркве.

Помоћник министра војске и морнарице дивизијски генерал Александар А. Стојановић, под ознаком хитно, послао је 17. децембра 1937. године представницима православне, римокатоличке и исламске верске заједнице обавештење о намери да се пропише униформа за војне свештенике у мирно доба.⁵⁷ Униформа би била црне боје и по кроју слична униформи официра морнарице. Генерал Стојановић је подсетио да су представници свих вероисповести 1933. године дали пристанак за униформу свештеника у ратно доба. Као разлоге за увођење једнообразне униформе војних свештеника свих вероисповести у мирно доба, навео је да они на тај начин добијају већи углед у свом раду. Такође, навео је да једнообразност у одевању свештеника

⁵⁶ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, стр. 9. Документ није потписан ни заведен у деловни протокол и недостаје датум. Уз документ је на посебном листу нацртан цртеж предложене униформе војних свештеника.

⁵⁷ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, лист. 14. Пов. Ђ. Бр. 10.914/2 од 17. децембра 1937.

различитих вероисповести доприноси духу толеранције и јединства у војсци и морнарици. На крају је напоменуо да ће свештеници верске обреде и даље вршити у оделу према прописима своје цркве.

Први наиб за Врховно верско старешинство Исламске верске заједнице у Сарајеву, Башић, дао је 21. децембра 1937. године своју сагласност на предлог униформе, али је напоменуо да капе не би требало да имају обод (сунцобран).⁵⁸ Објаснио је да исламски верник не може са капом која има обод да обавља свакодневне молитве (намаз), јер обод смета и онемогућава вршење сенце (стављања чела на земљу) у намазу.⁵⁹ Због тога је предложио да приликом увођења униформе за војне свештенике Министарство војске и морнарице пропише капе које немају обод или да свештеници уз униформу и даље носе свештеничке капе, при чему би војни свештеници исламске вероисповести носили досадашње свештеничке капе (беле ахмедије).

Будући да из Синода Српске православне цркве није било одговора у вези са усвајањем униформе војних свештеника, референт за православну вероисповест у Министарству војске и морнарице протојереј-ставрофор Петар Т. Трбојевић обратио се 30. децембра 1937. године⁶⁰ заменику патријарха, митрополиту загребачком Доситеју⁶¹. У писму које је интонирано тако да приволи митрополита Доситеја да подржи пројекат „Уредбе о једнообразној униформи за војне свештенике свију вера“, протојереј Трбојевић детаљно наводи многобројне примере материјалног пропадања, као и непоштовања и шиканирања којим су војни свештеници изложени због тога што немају униформу. Навео је да је то заједнички пројекат референата за православну, римокатоличку и исламску вероисповест, и рекао да уколико једна од три највеће цркве у држави одбије предложену Уредбу, читав пројекат пропада. На крају је, „бојећи се да код наше Свете Цркве негде не запиње, јер је до сада тражена сагласност није стигла“, упозорио да би на цркву која не прихвати пројекат униформе могло да се јави огорчење, као на ону која не води рачуна о времену и о приликама.

⁵⁸ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, лист. 14. Пов. Бр. 37, од 21. децембра 1937. године.

⁵⁹ Насупрот оваквом ставу, наводимо мишљење сарајевског реис-ул-улеме који је септембра 1920. на допис Министарства војног дао званично тумачење према коме нису постојале сметње да муслимани носе капе са ободом. Видети: Димитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2008, стр. 468.

⁶⁰ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 9, стр. 18–21.

⁶¹ Митрополит Доситеј (Васић) био је администратор Архиепископије београдско-карловачке и заменик патријарха од смрти патријарха Варнаве, 23. јула 1937. године, до избора патријарха Гаврила Дожића, 21. фебруара 1938. године. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Евро, Београд, Унирекс, Подгорица, Каленић, Крагујевац, 1996, стр. 176.

Референти за вероисповести обавештени су 31. јануара 1938. године из Комисије за израду измена и допуна Закона о устројству војске и морнарице о одржавању седнице Комисије, која је заказана за 1. фебруара.⁶² У прилогу су достављени предлози измена законских одредби које се односе на војновештеничку струку, а који су у потпуности били у складу са дотадашњим предлозима референата за вероисповести.⁶³ На основу расположиве архивске грађе може се закључити да до усвајања „Уредбе о једнообразној униформи за војне свештенике свију вера“ није дошло, а војни свештеници нису постали војни чиновници. Овакав закључак стиче се и на основу акта који су референти за вероисповести упутили начелнику Ђенералштабног одељења, 4. октобра 1938. године.⁶⁴ У њему се истиче податак да је Министарски савет 21. септембра 1938. године донео одлуку да се свим активним официрима и униформисаним војним чиновницима на име помоћи за набавку официрске спреме и ратне опреме исплаћује по 300 динара месечно, почев од 1. октобра 1938, „па за наредних дванајест месеци“.⁶⁵ Даље се констатује да војни свештеници, осим референата, нису војни чиновници и да уопште нису униформисани, али да и они у случају рата морају имати сву ратну опрему као и официри („сем догледа“). Референти су и том приликом детаљно образложили све моралне и материјалне недаће са којима се сусрећу војни свештеници. Проблем усвајања свештеничке униформе у мирно доба образложен је као један од главних проблема и поновљени су већ познати разлози за

⁶² ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 24, стр. 1. Пов. Бр. 4. Позив је упућен на личност референтима за православну, римокатоличку и муслиманску вероисповест, као и референту војне музике, са предлозима за измену чланова Закона који се односе на њихове струке. Председник Комисије за измену и допуну Закона о устројству војске и морнарице био је армијски генерал Милан Ђ. Недић.

⁶³ Изменама у чл. 35 Закона било је предвиђено превођење војних свештеника у ред војних чиновника, а чланом 273 предвиђено је да војним свештеницима припада додатак за одело (вишим војним чиновницима 1, 2. и 3. класе по 700 динара, а свима осталима 400 динара). На основу члана 277. активним официрима и активним војним чиновницима предвиђен је додатак на момка у износу од „50 динара и 27 кубних метара и 250 кубних дециметара дрва годишње“. Након члана 285 додат је нови члан 285а, који гласи: „Официри и војни чиновници дужни су носити униформу која се прописује уредбом“. Члан 377. (...) садањи свештеници, чиновници грађанског реда, превод се у војне чиновнике одговарајуће класе, а садањи референти односних вероисповести у више војне чиновнике 1. класе. Године проведене у свештеничкој служби рачунају се као ефективна државна служба“.

⁶⁴ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 26, стр. 1. Пов. Ђ. Бр. 9001, од 4. октобра 1938. године.

⁶⁵ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 25, стр. 1. Акт Пов. К. Б. Бр. 5642 од 28. септембра 1938. године којим се помоћник начелника Рачунског одсека Контролно-буџетског одељења Министарства војске и морнарице обраћа начелнику Ђенералштабног одељења и тражи „да се најхитније састави списак униформисаних војних чиновника тога одељења који имају право на ову припомоћ“.

њено увођење. Као један од драстичних примера непоштовања свештеничког угледа навели су случај да се за време маневра 1935. године догодило да су позвани свештеници из резерве били приморани да обуку униформе обичних редова и стављени су на храну на војнички казан, иако је њихов ранг једнак рангу официра. Као једну од мера референти су захтевали „да се што пре енергично донесе Уредба о једнообразној униформи војних свештеника у мирнодопско и ратно време, као што имају све модерне војске на свету“. У новом обраћању начелнику Генералштабног одељења, 17. децембра 1938. године, референти су поновили своје захтеве и у прилогу послали писмо једног свештеника „у коме од очајања кука износећи бедно стање своје“.⁶⁶

Нови покушај увођења униформе, овога пута ратне, уследио је почетком октобра 1939. године кроз обраћање министра војног, армијског генерала Милана Ђ. Недића, поглаварима верских заједница. Образложење које је генерал Недић упутио 2. октобра 1939. године патријарху српском Гаврилу није наишло на разумевање Синода Српске православне цркве.⁶⁷ Патријарх је 13. октобра одговорио „да из формалних и принципијелних разлога“ Синод не може да усвоји предлог о униформисању војних свештеника Српске православне цркве.⁶⁸ Напомињући да је питање одевања свештенства канонске и дисциплинске природе, патријарх Гаврило је навео да Свети архијерејски сабор има свој предлог за униформисање војних свештеника: „У мирно доба и ван ратнога подручја војно свештенство носи исто одело које и други свештеници но с обележјем војничког ранга на одећи. У времену мобилизације и војних операција, војне власти по потреби могу допустити изузетке од овога прописа“.

Министар војске и морнарице решио је 17. октобра 1939. године да се усвоји мишљење патријарха⁶⁹ и о томе је 20. октобра обавестио референте за вероисповести.⁷⁰ Петар Трбојевић је одлуку могао само да прими к знању, док су његове колеге, с обзиром на то да ставови патријарха могу да се односе само на православне војне свештенике, настојале да је анулирају. Љубомир Николић је предложио „да се за активне и резервне војне свештенике католичке вероисповести пропише униформа у рату и миру, јер су црквене власти католичке вероисповести за то дале свој пристанак“. Салих Сарић је имао исти предлог, уз напомену да је поглавар исламске вероисповести дао своју сагласност за униформисање активних и резервних војних свештеника.

⁶⁶ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 33, стр. 1. Пов. Ђ. Бр. 11420.

⁶⁷ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 46, стр. 1. Број 8161/Зап. /. Акт Пов. Ђ. Бр. 10606.

⁶⁸ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 46, стр. 1. Број 8161/Зап. /.

⁶⁹ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 46, стр. 1. На документу је руком исписано наређење. Оригинал наредбе није сачуван у Војном архиву.

⁷⁰ ВА, П 17, к. 157, ф. 3, д. 46, стр. 2. Ђ. Бр. 25870 од 20. октобра 1939. године.

Повод да се Петар Трбојевић 25. септембра 1940. године обрати канцеларији Светог Архијерејског Синода било је писмо свештеника Скопског гарнизона протојереја Комнена Поповића, упућено 6. септембра 1940. године митрополиту скопском Јосифу.⁷¹ Протојереј Трбојевић наводи да су детаљи о бедном животу војних свештеника које наводи свештеник Поповић тачни, „али нису потпуни“ и оцењује да је материјални и друштвени положај војних свештеника изузетно тежак. Као један од главних узрока таквог стања Трбојевић је означио то што војни свештеници немају своју униформу. Министарство војске и морнарице било је у обавези да пропише униформу војних свештеника јер је то предвиђено и међународним хуманитарним правом у случају рата. Укратко изневши историјат покушаја увођења униформе, протојереј Трбојевић је подсетио да је Српска православна црква ускратила своју подршку доношењу уредбе о мирнодопској униформи, средином 1938, као и уредби о ратној униформи војних свештеника, октобра 1939. године. Према његовом мишљењу, такви ставови испровоцирали су надлежне у Министарству војске и морнарице и додатно утицали на лош третман према војним свештеницима. У Министарству због тога није дошло до усвајања „Уредбе о војносвештеничкој струци у мирно и ратно доба“ и њиховог превођења у ранг војних чиновника.⁷² Објаснио је да проблем увођења униформе није формалне природе, већ дубоко задире у питања статуса војних свештеника и угрожава њихову егзистенцију. Због тога војни свештеници не траже „униформу због саме униформе, већ због положаја који им она у војсци даје и због припадности које су с њом скопчане“. Као парадокс, Трбојевић је навео да би војни свештеници униформу носили веома ретко, јер је било предвиђено да се мантија може носити готово у свим приликама, осим кад се иде у касарну да се војницима одржи час. У алармантном тону захтевајући хитно предузимање мера за побољшање положаја војних свештеника, Трбојевић је као једну од мера предложио да Српска православна црква усвоји предлог униформе.⁷³

⁷¹ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 28. Акт није заведен. Сачувана су три концепта, од којих је један писан руком.

⁷² ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 44. Без датума. Уредба садржи укупно 12 страна. У члану 7 (Опште одредбе), тачка 5, „Униформу војних свештеника за мирно и ратно доба прописаће министар војске и морнарице посебним наређењем“. Прелазна наређења: 1)... 2) „Овом Уредбом замењује се Правило о дужностима војних свештеника Ђ. Бр. 14561 од 22. септембра 1934. (Службени лист, стр. 1523–1526 за 1934. годину) и стављају ван снаге и сва друга решења и наређења која су у супротности с њим“.

⁷³ „У име свију војних свештеника ја вапијем, молим и преклињем Његову Светост Господина Патријарха, св. Архијерејски Синод, св. Архијерејски сабор и сваког Преосвећеног архијереја напосе, да помогну, да се бедно стање војних свештеника поправи. Уверавам све: има их који гладују!“

Једно од последњих обраћања референата за вероисповести начелнику Генералштабног одељења уследило је 5. децембра 1940. године.⁷⁴ Референти констатују да у *Уредби о изменама и допунама у Закону о устројству војске и морнарице* нису унети њихови предлози за побољшање положаја војносвештеничке струке.⁷⁵ Због тога моле да се донесе нова уредба, која би садржала њихове предлоге и на основу које би свештеници на служби у војсци били преведени у ред војних чиновника.

Војни свештеници у војсци Краљевине Југославије до краја постојања државе нису преведени у ред војних чиновника и изједначени у плати и припадностима са официрима. Расположиви подаци о Заводу за израду војне одеће Загреб,⁷⁶ Заводу за израду војне одеће Београд⁷⁷ и Заводу за израду војне одеће Ниш⁷⁸ не садржи податке о изради униформе или других одевних предмета за потребе војних свештеника. Архивска грађа Економског одељења Министарства војног и морнарице која се односи на снабдевање одећом не садржи документа о снабдевању војних свештеника.⁷⁹

*
* *

У војсци Кнежевине и Краљевине Србије није било проблема око униформе војних свештеника јер су свештеници имали регулисан статус у војсци, одговарајућу плату и примали су све потребне припадности. Након стварања нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца војни свештеници свих признатих вероисповести

⁷⁴ ВА, П 17, к. 157, ф. 4, д. 37. Ђ. Бр. 43859/40.

⁷⁵ У *Уредби о изменама и допунама у Закону о устројству војске и морнарице* од 23. августа 1940. године не помињу се војни свештеници. Додатак СВЛ, бр. 33 за 1940. године. М. С. Бр. 1161.

⁷⁶ ВА, П 17, к. 494, ф. 1 (документа из 1926. године), ф. 2 (документа из 1927. и 1928. године), ф. 3 (документа из 1928, 1929. и 1930. године), ф. 6 (документа из 1930, 1940. и 1941. године).

⁷⁷ ВА, П 17, к. 494, ф. 1 (разна документа), ф. 2 (разна документа), ф. 3 (разна документа), ф. 4 (документа из 1930. године), ф. 5 (документа из 1932. године), ф. 7 (документа из 1938. и 1939. године).

⁷⁸ ВА, П 17, к. 495, ф. 1 (документа из 1930, 1931, 1935. и 1936. године), ф. 2 (документа из 1926. и 1931. године), ф. 3 (документа из 1928. и 1929. године), ф. 4 (документа из 1924, 1925, 1926, 1928, 1929. и 1930. године).

⁷⁹ ВА, П 17, к. 188, ф. 1 (документа из 1921, 1922, 1923, 1924, 1925. и 1926. године), ф. 2 (документа из 1927, 1928, 1929, 1930. и 1931. године), ф. 3. (документа из 1932. и 1933. године), ф. 4 (документа из 1934, 1935, 1936. и 1939. године), к. 189, ф. 1, ф. 2, ф. 3, ф. 4 (све фасцикле садржи документа из 1940. године), к. 190, ф. 1, ф. 2, ф. 3, ф. 4, ф. 5 (све фасцикле садржи документа из 1940. године), к. 191, ф. 1, ф. 2, ф. 3 (све фасцикле садржи документа из 1941. године).

имали су ранг војних чиновника и у свему су били изједначени са официрима одговарајућег чина. Након доношења новог Закона о устројству војске и морнарице 1929. године, материјално стање и друштвени положај војних свештеника били су значајно угрожени. Ранг чиновника грађанског реда није омогућавао пристojну егзистенцију. Због тога су настојања да свештеници добију мирнодопску униформу добила наглашену социјалну компоненту. Питање увођења посебне униформе војних свештеника представља један од многих проблема који су се јављали у односима између војске и верских заједница у Краљевини Југославији. Специфичан положај војних свештеника подразумевао је да су они изузети из надлежности црквених власти и за свој рад одговорни војним властима, које по потреби одређују њихов распоред и односе у служби. Питање надлежности над војним свештеницима представљало је сталну сметњу у односима између војске и верских заједница.

Captain Mag Miljan Milkić

CHAPLAINS' UNIFORM IN SERBIAN AND YUGOSLAV ARMED FORCES

(Summary)

The uniform worn by Army chaplains in the Principality and Kingdom of Serbia was not different from the outfits worn by parish priests. The only difference was the priest cap worn by orthodox chaplains. That cap differed from the traditional priest cap in shape and it had a cross in the middle. The cross marked the priest's rank: the golden cross was worn by senior priests, and the silver cross by junior priests. Towards the end of the World War I in 1918, a special uniform was prescribed for orthodox chaplains. It was actually a modified officer uniform – a black officer's trench coat and a black military cap with a cross in the middle.

Chaplains of all faiths serving in the armed forces of the Kingdom of Yugoslavia took a unique approach that military chaplains should wear a special uniform. They thought that they had to have a military uniform, which in addition to the spiritual character of their profession, would enable them to be adequately ranked and respected in the military hierarchy. The uniform of military chaplains had a social role in the armed forces of the Kingdom of Yugoslavia. Beside officers, military servant had right to wear the uniform. The status of the military servant, unlike the status of the civil servant, guaranteed a higher salary and various officers' allowances. The aspiration of mi-

litary chaplains to persuade the military authorities to introduce a special uniform for them was mainly motivated by their ambition to become military servants and thus increase their income and raise their social status. In spite of many proposals, the uniform of military chaplains was never accepted, and military chaplains remained civil servants until the end of the Kingdom of Yugoslavia in 1941.

УДК 394(439.5)"1915/1918"(093.2) ;
94(=163.41)(439.5)"1915/1918"(093.2)

Др Тамара Шер

УНИВЕРЗИТЕТ „ЂУЛА АНДРАШИ“, БУДИМПЕШТА

E-mail: scheer.tamara@gmx.at

О ШВАБАМА И КОМИТАЦИЈАМА: ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ЖИВОТ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ (1915–1918)

АПСТРАКТ: У раду се анализира друштвена структура и начин организовања свакодневног живота београдског становништва у периоду аустроугарске окупације. Чланак је писан на основу архивске грађе из Аустријског државног архива, штампе и релевантне литературе.

Увод

Историјска реконструкција друштвеног живота и његове структуре истовремено је и сложена и фасцинантна. Она укључује опажање многих елемената свакодневног живота, нарочито „нормалних“, које савременици током већег дела времена нису документовали. Историчари указују на чињеницу да су савременици обично били усмерени и посебно памтили употребу силе, што углавном није била свакодневна појава.¹ Срећом, истраживања неких стручњака

¹ Oswald Überegger, „Verbrannte Erde“ und „Baumelnde Gehenkte“: Zur Dimension militärischer Normübertretungen im Ersten Weltkrieg, in: *Daniel Hohrath/Sönke Neitzel, Kriegsgreuel: Die Entgrenzung der Gewalt in kriegerischen Konflikten vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Krieg in der Geschichte, Bd. 40, Paderborn, 2008, f. 241–278, 21 f.. (У даљем тексту: О. Überegger, „Verbrannte Erde“ und...,) Упореди такође: Daniel Hohrath, Sönke Neitzel, „Entfesselter Kampf oder gezähmte Kriegführung?“, in: *Neitzel/Hohrath*,

могу бити стављена у контекст проучавања друштвеног живота у окупираном Београду. Пре свих, потребно је поменути рад Јоване Кнежевић о свакодневном животу жена у окупираној Србији, што представља потпуно нови истраживачки фокус. Следеће корисно истраживање извршила је Божица Б. Младеновић, која је писала о окупираним српским градовима.² Међу значајне научне радове који, поред политичког оквира, нуде податке о друштвеном животу, потребно је поменути запажања Џонатана Гумца (Jonathan Gumz) и Андреја Митровића о историји Србије под аустроугарским окупационим режимом.³

У овом контексту усредсређеност аутора на одређену врсту литературе и извора, што с једне стране омогућава проницање у свакодневни живот, али с друге има и својих слабости, указује на неопходност критичког приступа. Послератна литература, односно мемоаристика, писана је кроз ретроспективни поглед и одражава искуства људи који су били учесници догађаја. Мемоаристика је тенденциозна и њени аутори су вођени различитим интересима (нпр. оправдање, извињење или оптужба). У вези са историјом аустроугарског режима, историчари су писање Хуга Керхнавеа (Hugo Kerchnawe) углав-

Kriegsgreuel: Die Entgrenzung der Gewalt in kriegerischen Konflikten vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert, Krieg in der Geschichte, Bd. 40, Paderborn, 2008, f. 9–38, 37 f.

² Јована Кнежевић у својој докторској дисертацији значајну пажњу посвећује истраживању београдског друштва, услова живота, организовању снабдевања храном, као и организовању позоришта и школа, што је све било под апсолутном субординацијом. Резултати ових истраживања коришћени су у чланку: Jovana Knežević, *The Austro-Hungarian Occupation of Belgrade during the First World War: Battles at the Home Front* (phil. Diss. Yale 2006). Она такође истражује српске жене. Jovana Knežević, *War, Occupation, and Liberation: Women's Sacrifice and the First World War in Yugoslavia* (Conference Paper 2007). (У даљем тексту: Ј. Кнежевић, „War, Occupation, and Liberation...“). Захвална сам Божици Б. Младеновић за плодноску дискусију, као и на томе што ми је поклонила своју књигу која је била веома корисна у истраживању ове теме. Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918*, Београд, 2000 (У даљем тексту: Б. Б. Младеновић, *Град у ...*). Истраживање указује на многе чињенице које се односе на овај чланак и укључује друштвени живот у другим српским градовима. У том контексту видети такође: Душан Миликић, „Београд под окупацијом у Првом светском рату“, у: *Годишњак града Београда*, V (1958), стр. 263–312 (У даљем тексту: Д. Миликић, „Београд под окупацијом ...“).

³ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918*, Purdue University Press, London 2007, (У даљем тексту: А. Mitrović, *Serbia's Great War...*); Jonathan E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*, Cambridge Military Histories, Cambridge 2009. О српским крајевима (укључујући данашње македонске) окупираним од Бугара видети: Björn Opfer, „Im Schatten des Krieges: Besatzung oder Anschluss – Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915–1918 und 1941–1944“, *Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas*, Bd. 3, Lit, Münster, 2005.

ном цитирали или као рад у којем је запостављено писање о бруталностима окупационог режима, или је приказиван без имало критичности о томе колико је заправо указивао само на позитивне чињенице. Међутим Керхнаве, бивши начелник штаба окупационог режима, написао је ништа друго него комеморативну биографију.⁴

У овом чланку коришћени су судски списи аустроугарске команде града, који омогућавају увид у свакодневне несугласице, посебно омогућавајући мултиперспективу у зависности од различитог порекла саслушаних сведока. Званичне, и уједно једине доступне новине окупационог режима, *Београдске новине* (*Belgrader Nachrichten*), које су штампане на немачком, „српскохрватском“ и мађарском, показују начин на који је вршена пропаганда, али описују и активности у слободно време. Други часопис, *Војни доктор* (*Der Militärarzt*), штампан је у Бечу, али су у њему објављивани многи извештаји војних и цивилних лекара, који су радили у Београду и писали о својим свакодневним дужностима, уз додавање личних изјава.⁵ Користан извор јесу и дневне наредбе команде града (*k. u. k. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad*), као и интерна наређења за официре (*Offiziersreservatbefehle*). Иако су садржала наредбе, ова наређења нису била кратка. Укључујући наредбе о томе шта се сме а шта не сме, она су више личила на моралне проповеди.⁶

Иако у овом контексту треба да буде примењиван мултиперспективни приступ, то је истовремено ограничено. Извори о члановима нижих слојева становништва углавном недостају, а изјаве сведока на суђењима једина су могућност за реконструисање њиховог начина живота под окупационим режимом. Извештаји могу да буду корисни уколико се ставе у такав контекст. Друго је питање чија су биографска документа преживела у архивима, библиотекама и другим јавним или приватним колекцијама. Следећи изазов представља чињеница да је београдско друштво у наведеном периоду било хетерогено тако да су извори писани на многим језицима, укључују-

⁴ Упоредити: Hugo Kerchnawe (ed.), „Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten“, *Carnegie-Stiftung für internationalen Frieden, Abteilung Volkswirtschaft und Geschichte*, Hölder-Pichler-Tempsky, Wien, 1928. (У даљем тексту: Н. Kerchnawe (ed.), „Die Militärverwaltung...“) Хуго Керхнаве је уредник овог издања, али је такође написао чланке о окупационим режимима у Србији, Црној Гори и Албанији. Следећа књига такође може да се уброји у мемоарско дело: Julius Roksandic, *Sanitäre Wacht an der Pforte des Orients und Occidents: Kriegs-Sanitäres aus dem k. u. k. Militärgeneralgouvernement in Serbien*, Belgrad, 1918. (У даљем тексту: J. Roksandic, *Sanitäre Wacht...*)

⁵ Часопис *Der Militärarzt* објављиван је у Бечу као додаток часопису *Wiener Medizinische Wochenschrift*.

⁶ Видети: ÖStA (Аустријски државни архив)/КА (Ратни архив), Gerichtsarchiv (Судски архив) resp. Neue Feldakten (NFA).

ћи писма руских ратних заробљеника, научне чланке мађарских доктора и дневничке записе хрватских учитељица.

Наведени фактори представљају ограничења за проучавање друштвеног живота и његове структуре. Они укључују аустроугарски окупациони режим не само у Београду, већ у целој Србији. Најпре је потребно поменути анексиони план многих политичких и војних кругова у Аустрији. Он је утицао на окупациону политику у свим сферама, нарочито због тога што су га мађарски политичари одбацили. Такође, хетерогеност окупатора (понекад су православни Срби окупирали Србе, што је због познавања заједничког језика доводило до могућности за стварање пријатељства) имала је утицаја на администрацију – вршећи утицај на рад особља и њихове контакте са српским становништвом. Окупационо подручје је као позадина било организовано преко владе и представљало је део фронта (*Armee im Felde*), али је престало да припада заједничким трупам са прве линије фронта.⁷ Следеће становиште на које је потребно указати јесте да је Београд са једне стране био престоница стране администрације, али и бивша престоница српске краљевине. Код савременика је остало сећање да дужност није била ни непријатељска, зависна од оружаног отпора, нити досадна као у мањим градовима или на селу. Војни режим, са својом поделом на официре, укључујући и такозване „једнаке“ (цивиле изједначене са официрима – *Gleichgestellte*) и „остале“, утицао је на формирање специфичног друштвеног живота. Овај систем апсолутне субординације доводио је до скривених и отворених конфликта.⁸ У сваком случају, у овом чланку настоји се да се покаже да треба да буде избегнута једна општа подела између окупатора и окупираних.⁹ За објашњење у наслову узета су два типична назива за сваку од ових група: Швабе и комитације. Такође, требало би поменути типичне карактеристике окупационих режима које додатно и латентно условљавају политичке одлуке и свакодневни друштвени живот, а при том се локално становништво посматра као културно заостало: насиље као свакодневна појава, ванредно стање, узимање талаца, смртне казне, интернације како војника, тако и чиновника.¹⁰ Многи поступци представљали су кршење међународног права, иако је 1909. године

⁷ Hermann Hefele, *Zur Psychologie der Etappe*, Eugen Diederich, Jena, 1918, 6 f. (Даљем тексту: Н. Hefele, *Zur Psychologie...*)

⁸ На ову чињеницу указује и Божица Младеновић. Б. Б. Младеновић, *Град у ...*, стр. 233.

⁹ Rogers Brubakers, *Ethnizität ohne Gruppen*, Hamburger Edition, Hamburg, 2007.

¹⁰ Упоредити: О. Überegger, „Verbrannte Erde“ und.... Митровић указује на извештај који је немачки конзул послао у Берлин, а који помиње патроле које „бувално скупљају људе са улица Београда“. А. Mitrović, *Serbia's Great War...*, p. 229.

Аустро-Угарска ратификовала Хашке конвенције које су садржале и регулативе о понашању у позадини фронта.¹¹

Друштво

Чак и у јединим доступним новинама, *Београдским новинама*, у фељтону се помињу „невидљиви“, они који су били одсутни са улица Београда: „Највештији део београдских Срба“.¹² Карактеристика београдског друштва између јануара 1916. и октобра 1918. године била је мешавина великог броја људи, који раније ту нису живели и привремено су боравили или су чак били одсутни. Неки од страних чиновника и војника вршили су своју дужност добровољно, другима је једноставно било драго да се на кратко не боре на фронту. Многе жене дошле су са својим мужевима, док су неке пронашле посао у војној администрацији. Многи Срби који су остали нису се прикључили повлачењу војске јер што су били превише млади, превише стари или, једноставно, превише сиромашни.¹³ Неки од интернираних Срба већ су живели у Београду. Велики број ратних заробљеника, који су дошли из Русије, Србије, Грчке или Италије, били су принуђени да раде за окупациони режим. На све ове „праве“ и привремене становнике Београда утицало је њихово различито порекло и позитивно или негативно искуство са онима који су радили у окупаторској администрацији, пре свега Србима „аустрофилима“ који су живели у Београду, као и Србима из Мађарске.¹⁴

Подаци које наводимо као пример показује број овог (стално променљивог) становништва. На основу пописа који је спровео окупатор у јуну 1916. године, присутно цивилно становништво (*anwesende Zivilbevölkerung*) чинило је око 17.600 мушкараца и 30.330 жена.¹⁵ Пример невероватно великог броја странаца који су живели у Београду, је извештај из марта 1918. године, у којем се говори о око 1.400 штабног особља (*Stabspersonen*), које је живело у приватним кућама заједно са својим породицама.¹⁶ Иако је у јануару 1916. године за официре и мушкарце било забрањено, у мају је давана дозвола

¹¹ ÖStA/KA/Mil. Impresen, Kt. 493, Etappenvorschrift, Entwurf, E-57, Wien, 1915.

¹² Otto Alscher, *Belgrader Tagebuch 1917–1918: Feuilletonistische Beiträge*, IKGs Verlag, München, 2006. *Belgrader Nachrichten*, 30. 11. 1917.

¹³ *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917.

¹⁴ Упоредити: Б. Б. Младеновић, *Град у ...*, стр. 233–234.

¹⁵ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 975, Konv. einzelne Verwaltungsmaßnahmen, 31. 12. 1916, f. 41. У поређењу са јануаром 1916. године, када је војна администрација успостављена, у Београду је у јулу 1916. године живело око 23.000 становника више. *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917, 99 f.

¹⁶ ÖStA/HHStA/PA I, Kriegs 32 k-o, Kt. 977, Serbien, Konv. Zivillandeskommissär Sektionschef Kussevich, Nr. 3440, 23. 3. 1918.

да чланови официјерских породица могу да бораве у Београду током целог лета, од јула до септембра. Наређење се завршавало коментаром да „до краја септембра сви корисници треба да извести да су њихове породице већ отишле“.¹⁷ На крају, Београд, као средина која је у односу на друге делове Србије деловала довољно мирољубиво, условио је стални долазак официра и цивилних и војних чиновника. На крају, ове дозволе узроковале су необичне проблеме и задатке које је војна власт морала да решава: укључујући ордонансе који су гурали дечја колица (*Offiziersdiener*)¹⁸ или вођење рачуна о пријатној евакуацији свих тих дама и деце када је српска војска ослободила Београд, у јесен 1918. године.¹⁹

Марен Лоренц (Maren Lorenz) објавила је 2007. године своје истраживање под насловом *Точак силе* (*The Wheel of Force*), у којем указује на три нивоа испољавања силе у вези са окупационим режимима: сила окупатора према локалном становништву, сила између окупационог персонала и сила коју примењује локално становништво према угњетавачима.²⁰ Узимајући у обзир чињеницу да овај чланак не би требало тематски ширити, као и то да се у многим до сада објављеним чланцима обрађује прва и последња врста силе,²¹ обратићемо пажњу на испољавање скривене и отворене силе унутар окупационог персонала. Упркос огромном броју смртних казни за војнике у случајевима побуне, дезертерства и шпијунаже,²² пре 1918. године јаз између војника, подофицира и официра био је веома изражен и под војним режимом ова субординација је проширена – од система ограниченог на војну средину до читаве окупиране државе. „У тренутку када су суочени са тешкоћама преживљавања на првој линији фронта, осећај заједништва је могао да утиче на приближавање војника њиховим официрима, иначе, када се једном окрену од фронта, класне разлике се поново појављују“, као што је

¹⁷ Оригинални цитат на немачком језику гласи: „Ende September haben alle Begünstigten zu melden, dass ihre Familien abgereist sind.“ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Befehl Nr. 7, 31. 5. 1916. Упоредити такође: ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 15, 15. 1. 1916.

¹⁸ Овај пример потиче из једног наређења за официре које је објавила градска команда. ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Befehl Nr. 33, 7. 7. 1917.

¹⁹ ÖStA/KA/Nachlasssammlung, B/24:16–24, Hugo Kerchnawe.

²⁰ Maren Lorenz, *Das Rad der Gewalt: Militär und Zivilbevölkerung in Norddeutschland nach dem Dreißigjährigen Krieg (1650–1700)*, Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2007, 155 f.

²¹ За први и трећи тип силе упоредити: A. Mitrović, *Serbia's Great War...* Видети такође: Dragan Živojinović, „Serbia and Montenegro: The Home Front, 1914–1918“, in: Király Béla (ed.), *East Central European Society in World War I. War and Society in East Central Europe*, Vol. XIX, Social Science Monographs, New York, 1985, p. 239–259. Упоредити најновија истраживања: O. Überegger, „Verbrannte Erde“ und...

²² Karl Platzer, *Standrechtliche Todesurteile im Ersten Weltkrieg*, Univ. Diss. Graz, 2004.

то формулисао Венке Метелинг (Wencke Meteling).²³ Може се са сигурношћу рећи да је примењивана нека врста „апартхејд режима“. Овај систем јасне поделе између официра и „осталих“ био је, заправо, традиционално војни, али у необичном свету окупационог режима примењивани су неки поступци који би били незамисливи за позадину. Повлашћена позиција подразумевала је (официрску) храну, цигарете, борделе, блаже казне за неке прекршаје (нарочито у случајевима пијанства и женскарења), као и одвојене трамваје, базене за пливање, домаћу храну, официрске дане у биоскопу и на крају, не мање важно, дозволу за довођење својих породица у Београд.²⁴ Понекад су жене нижег ранга у служби (секретарице и медицинске сестре) добијале исте погодности, на пример њима је такође било дозвољено да једу у официрским мензама.

Стриктна субординација узроковала је нетрпељивост и растуће незадовољство зависности, и корак по корак, довела је до пораста осећања неједнакости и неправде. На пример, неправда је била аргумент за војнике који су се побунили у Крагујевцу 1918. године.²⁵ Нарушавање субординације често је доводило до суђења. Као пример наводимо суђење једном редову који је ошамарио наредника, након што га је он ухватио са својом супругом. Он је проглашен кривим за кршење субординације и поред тога што се жалио да није био у стању да препозна наредников ранг.²⁶ Иначе, злостављање људства од стране њихових претпостављених било је предмет дискусија у аустријском парламенту и након што је рат завршен.²⁷ Додатна неслagaња дешавала су се између официра: једном је један официр био оптужен од капетана брода због тога што у комуникацији са њим није користио формално „Ви“, што је било уобичајена пракса међу официрима. У току суђења оптужени официр се правдао тиме да је мислио да капетан није официрски чин, додајући да се скоро вратио са

²³ Wencke Meteling, „German and French Regiments on the Western Front, 1914–1918“, in: Heather Jones (et al. eds.), *Untold War: New Perspectives in First World War Studies. History of Warfare*, Vol. 49, Brill, Leiden – Boston, 2008, p. 50.

²⁴ J. Roksandic, *Sanitäre Wacht...*, 109 f. Такође упоредити: ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 32, 1. 2. 1916.

²⁵ Упоредити: Richard Georg Plaschka, „Avantgarde des Widerstands: Modellfälle militärischer Auflehnung im 19. und 20. Jahrhundert“, *Studien zu Politik und Verwaltung*, Bd. 60/I, Böhlau, Wien – Köln – Graz, 2000.

²⁶ ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Šabac, Fasz. 3128, K 245/16. Нажалост, казна није део документа.

²⁷ Emil Ratzenhofer, „Das Carnegiewerk über das altösterreichische Offizierskorps“, in: *Militärwissenschaftliche Mitteilungen*, 5/6 (1928), 333 f.

фронта и да је „можда осетљивији него у нормалним околностима“. У знак казне, овај официр морао је да остане у својој соби 14 дана.²⁸

Херман Хефеле (Hermann Hefele), немачки историчар и савременик тих догађаја, указује на чињеницу да окупационе власти нису ослобођене од „лактања и избегавања дужности, борбе за добијање унапређења и лова на одликовања“, док су се „јављала неразумевана која су се гомилала и отуђење и нетрпељивости су рушили утврђена правила“.²⁹ Ово је био случај за „привидно мирно“ окружење аустроугарског окупационог система, у оквиру којег су сујета и ситна љубомора доминирале и на дужности и у току слободног времена. Резерва и постојање система последње одбране (landsturmsystem) створили су ситуацију у којој су бивши цивилни доктори постали претпостављени санитетским официрима. Заправо, након прве мобилизације у војној администрацији служили су углавном млади академски образовани људи који и поред тога што су били адвокати, архитекте или писци, у војној хијерархији били су рангирани ниже у односу на свој друштвени положај. Иначе, већина официра који су били ангажовани у окупационом режиму нису припадали регуларном војном особљу.³⁰ Следећи расцеп био је између официра са племићким пореклом и оних из других социјалних слојева или између цивилног и војног особља. Те околности довеле су до врсте силе коју можемо назвати „структурална сила“. Према историчару Херману Хефелеу, „само су заједничке дужности држале на окупу друштво у позадини фронта“.³¹ Нажалост, Хефеле се није бавио становништвом као делом друштва у позадини фронта, али је додао да је за неког војника проблем представљала стална промена персонала и недостатак фамилијарности, док је другом војнику проблем правило радно време у трајању од двадесет четири часа седам дана у недељи.³²

²⁸ ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Belgrad, Fasz. 5422a, Akten des Gerichts des Brückenkopfkommandos Belgrad, E 1630/17.

²⁹ Оригинални цитат на немачком: „Der dienstliche Betrieb selbst ist hier so wenig als anderswo frei von den Unbehaglichkeiten des Strebertums und der Drückebergerei, des Kampfes um Beförderung und der Jagd nach Auszeichnungen. Entstandene Missverständnisse werden liebevoll gepflegt und entstandene Entfremdung und Abneigung durchbricht bald die dünne Schale der Konvention.“ Н. Хефеле, *Zur Psychologie...*, 19 f.

³⁰ Дневник немачког адвоката који је служио у окупираној Румунији нуди широки преглед: Gerhard Velburg, *Die rumänische Etappe: Der Weltkrieg, wie ich ihn sah*, Köhler, Minden – Berlin – Leipzig, 1930, 68 f. (У даљем тексту: G. Velburg, *Die rumänische Etappe...*).

³¹ Оригинална изјава на немачком језику гласи: „Die Etappengesellschaft ist innerlich nur durch die Gemeinsamkeit des Dienstes zusammengehalten“. Н. Хефеле, *Zur Psychologie...*, 18 f.

³² Н. Хефеле, *Zur Psychologie...*, 19 f.

Влада је све време била суочена са проблемима који су зависили од различитог националног порекла окупационих војника, посебно (Јужних) Словена, који су, с једне стране, били корисни због знања језика и познавања локалних прилика, а с друге, аустроугарска војна команда плашила се шпијунаже и братимљења. Већ поменути судски документа (*Gerichtsakten*) сведоче о сталним оптужбама. Један артиљерац из Љубљане био је оптужен за ремећење јавног реда зато што је испред коцкарнице локалним становницима објаснио: „Ја сам против Мађара и Немаца, ја сам поносан што сам Словен“. Он је, на неки начин имао среће јер је осуђен само на три месеца затвора и деградиран.³³ Други су оптуживани за рушење монархије и кажњавани смрћу.

Време је пролазило и како је рат дуже трајао све је мање војника било запослено у Београду. Слати су на различите фронтове и замењивани српским цивилима и женама, нарочито из провинције. Од априла 1917. године није било дозвољено (*unstatthaft*) запошљавати војнике за послове које су могли да обављају цивили („мушкарци, жене и тинејџери“). Међу такве послове спадали су: конобар/конобарица у официрским мензама и кухињама, дактилограф, посылни, цивилни професионалци и радници у фабрикама, столари и баштовани.³⁴ Срби су били запослени као радници, учитељи, медицинске сестре и (војни) лекари. Окупатор је њих различито доживљавао: с једне стране на позитиван начин, што је постало очигледно кроз похвале војне владе (*Belobende Anerkennung des Militärgeneralgouvernements*). На пример, у фебруару 1917. године санитетски мајор др Драгутин Николић одликован је за свој рад у болници за лечење заразних болести,³⁵ или у негативном контексту када су Срби оптуживани за шпијунажу или корупцију.³⁶

„Званични и лични односи успостављају се врло опрезно“, написао је Хефеле и као прве кораке у кохабитацији означио контакте официра и оних Срба који су били у обавези да им обезбеде смештај.³⁷ У теорији, контакт између мађарских војника и чиновника, који су често били Хрвати или Срби, или Аустријанци из Далмације,

³³ ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Cetinje, Fasz. 5440, K 190/16. Овај пример је из Црне Горе, али се може посматрати као типичан за оба окупациона режима.

³⁴ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Befehl Nr. 21, 26. 4. 1917.

³⁵ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1917, Nr. 21, 23. 2. 1917.

³⁶ Као једини пример наводимо: ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Belgrad, Fasz. 246, K 20/17-K.

³⁷ Свакодневни контакти су такође били тема фељтона објављиваних у *Београдским новинама* (*Belgrader Nachrichten*). Као пример наводимо: Alscher, *Belgrader Tagebuch*, 30. 9. 1917. За присилни смештај упоредити: (*Einquartierungszwang*): ÖStA/HHStA/PA I, Kriegs 32 k-o, Kt. 977, Serbien, Konv. Zivillandeskommissär Sektionsschef Kussevich, Nr. 3440, 23. 3. 1918.

није био толико ограничен непознавањем језика, као, на пример, у Албанији. Међутим, Хефеле додаје да такви односи нису имали будућност, с обзиром на то да су зависили од рата као једине теме за разговор.³⁸ У случају Београда, било је свакако лакше да српски и аустроугарски доктор, који су радили заједно у истој болници, ступе у однос који је више пријатељски, кроз разговор о медицинским темама. Неки од њих су чак заједно објављивали научне чланке.³⁹ Иначе, изгледа да су успостављени многи контакти између српских и аустријских припадника виших слојева. Као последицу тога, окупациона власт морала је да понавља наређења, попут следећег: „Официрски кругови не смеју никада заборавити да је интелигенција посебно одговорна за смрт многих наших другова (...) Та интелигенција треба да буде третирана грубље него сељаци и не би требало да буде третирана као равноправна са нашим чиновницима“.⁴⁰ Како се наводи у тајним наређењима за официре, окупациона влада откривала је контакте кроз цензуру писама.⁴¹ Такође, било је контаката између припадника српских нижих слојева и војника, али због недостатка њихових личних докумената, ови контакти једино се могу реконструисати на основу судских докумената.

Још једна група привремених становника Београда били су ратни заробљеници. Наређења наводе на закључак да су многи од њих понашали релативно слободно, иако је то било забрањено. Често су хватани како без надзора посећују кафеџинице. Поред тога што се окупациони режим бојао шпијунаже,⁴² наређења такође указују да су ратни заробљеници били починиоци разних напада, пре свега према женама, или су претили људима након неуспешних просјачења.⁴³ Истовремено, легитимације су даване „поверљивим“ ратним заробљеницима да без надзора обављају своје послове.⁴⁴

Одговорност и стратегије

³⁸ Оригинални цитат на немачком: „Nur langsam und zögernd bilden sich Beziehungen dienstlicher und außerdienstlicher Art.“ H. Hefele, *Zur Psychologie...*, 20 f.

³⁹ Као једини пример коауторства треба поменути чланак др Д. Антића, српског санитетског мајора и др С. Неумана (Dr. S. Neumann), аустроугарског вишег лекара: *Der Militärarzt* 51, 6, 14. 4. 1917.

⁴⁰ Такође упоредити: Д. Миликић, „Београд под окупацијом...“, стр. 301. Ова наређења поновљена су у тајним наређењима за официре у градској команди. Такође се могу пронаћи у документима *k. u. k. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad*.

⁴¹ ÖStA/HHStA/Kt. 975, Konv. Einzelne Verwaltungsmaßnahmen, 26. 8. 1917.

⁴² ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Befehl Nr. 24, 30. 9. 1916.

⁴³ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1674, Nr. 268, 4. 8. 1918.

⁴⁴ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Befehl Nr. 24, 30. 9. 1916.

Србија, иако је била организована као влада (гувернадура), представљала је део позадине фронта. На основу свог статуса, ова милитаризована зона између прве линије фронта и позадине требало је да испуни специфичне задатке: чврсто држање окупираних територија (наметање закона и реда), максимално искоришћавање природних ресурса за ратну економију (укључујући експлоатацију економских и људских ресурса) и прехрану војника као и локалног становништва. Правила организовања позадине налажу да уколико окупациона зона иза линије фронта постане превелика, мора бити одвојена и организована као влада.⁴⁵ У јануару 1916. године овај систем примењен је у Србији.⁴⁶

Пре него што је Аустро-Угарска окупирала Србију, мађарски премијер Иштван Тиса (István Tisza) изјавио је да Србија припада мађарској интересној сфери. Ангажовање великог процента чиновника и војних јединица из мађарског дела монархије последица је ове тврдње.⁴⁷ Мађарска политика разликовала се од политике војног врха. Иако су водећи војни команданти били заинтересовани за анексију, мађарски партнери одбацили су тај план.⁴⁸ Оваква подељена стратегија представљала је основу за многа размимоилажења. Само неколико месеци након што је постављен први гувернер гроф Јохан Салис-Севис (Johann von Salis-Seewies), аустроугарски министар спољних послова је наредио свом посланику у Београду (обојица су били Мађари): „Реците гувернеру (...) да је организовање школа од стране владе непожељно, (...) као и било која друга активност, која изгледа као да води анексији, зато што нико не зна шта ће будућност донети“.⁴⁹ Већ у лето 1916. године Салис је замењен бароном Адолфом фон Ременом (Adolf Freiherr von Rhemen zu Barenfeld), док је реорганизација владајуће администрације уследила на јесен. Од тада су се дужности цивилног комесара све више шириле.

⁴⁵ ÖStA/KA/Mil. Impresen, Kt. 493, Etappenvorschrift, Entwurf, E-57, Wien, 1915.

⁴⁶ За шире информације о административној организацији видети: Scheer Tamara, „Zwischen Front und Heimat: Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg“, *Neue Forschungen zur ostmittel-und südosteuropäischen Geschichte*, Vol. 2, Peter Lang, Frankfurt et. al. 2009. (У даљем тексту: S. Tamara, „Zwischen Front und Heimat...“).

⁴⁷ József Galántai, *Hungary in the First World War*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, p. 162. Та наређења често помињу протестантске и православне групе показујући да су многи мушкарци из ових структура били ангажовани. Треба поменути да документа војне управе у Србији представљају мешавину немачког, мађарског и хрватског језика.

⁴⁸ Историчар Андреј Митровић објашњава борбу између различитих приступа у оквиру двојне монархије. A. Mitrović, *Serbia's Great War...*, p. 201–203.

⁴⁹ Оригинални цитат на немачком језику: „Soll dem Militärgeneralgouverneur sagen [...] es geht nicht an, Schulen zu betreiben, [...] keine Maßnahmen sollen sie tun, die Gedanken an Annexion aufkommen lassen, weil wer weiß, ob das passiert.“ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 973, 32a, Serbien, Liasse Krieg, Ludwig Graf Szechenyi, 18. 3. 1916, fol. 105 f.

Док су мађарски политички лидери држали на оку окупациони режим у Србији, Одељење за снабдевање (*Quartiermeisterabteilung*) армијске команде било је заправо главно у војној администрацији.⁵⁰ Након што су некадашња српска влада и српска администрација распуштене, војна администрација преузела је сву одговорност. Подређен гувернеру, начелник штаба био је одговоран за све тако-зване војне послове, укључујући судске казне, обавештајни кор, штампу и жандармерију. Цивилни комесар водио је рачуна о образовању, инфраструктури и таксама, иако је штабни официр био на челу економског одељења.⁵¹ Хуго Керхнаве, начелник штаба окупационе владе, у вези са својом некадашњом позицијом рекао је да је био „на неки начин на челу владе“.⁵² Хефеле назива државу у позадини фронта „правом милитаристичком државом“, зато што је војска била одговорна готово за све.⁵³ У случају Србије, окупатор је организовао образовање, обнову и јавно здравство, што је требало да користи и једној и другој страни, војницима и локалном становништву, али (у зависности од ратних прилика) ниједног тренутка није било задовољавајуће.⁵⁴

У систему субординације градска команда Београда била је одговорна за регулисање свакодневног живота, укључујући судове и становање. Милитаризовани градски суд био је у цивилним пословима криминалистички суд првог и другог степена. И влада (гувернадура) и градска команда биле су одговорне за инфраструктуру, укључујући трамваје, биоскопе, одлагање смећа и чишћење улица. Карактеристично је за милитаризовану државу да окупаторски војници пре свега обављају цивилне дужности: хотелијери, рибочуварска служба, судије, лекари, ветеринари, баштовани, овчари, столари, новинари (уредници), учитељи, послуга у купатилима, менаџери банака, ватрогасци, фотографи и глумци. Немачки савременици

⁵⁰ Упоредити: Peter Broucek (ed.), „Theodor Ritter von Zeynek: Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich“, *Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, Bd. 101, Böhlau, Wien, 2009.

⁵¹ ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., Kt. 2581, Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens (September 1916). Оваква структура је била на снази након реорганизације у јесен 1916. године и све до напуштања Београда од аустроугарских окупаторских војника октобра 1918. године.

⁵² H. Kerchnawe (ed.), *Die Militärverwaltung ...*, 57 f.

⁵³ Оригинални цитат на немачком језику: „Der Etappenstaat ist der eigentlich militaristische Staat [...] und er ist dies nicht deshalb, weil alle seine gesetzgebenden und vollziehenden Organe Militärs sind [...] sondern er ist es, weil das Heer die einzige Norm und der einzige Inhalt seines Daseins ist.“ H. Hefele, *Zur Psychologie...*, 14 f.

⁵⁴ Б. Б. Младеновић, *Град у ...*, стр. 235–236.

искрено указују да је стражарска дужност подсећала на једину војничку службу.⁵⁵

Након што је то свима другима било забрањено, влада је објављивала новине које су служиле у пропагандне сврхе, али истовремено је била дозвољена размена информација које су се односиле на свакодневни живот. *Belgrader Nachrichten* су такође могле да се пронађу на српскохрватском језику под насловом *Београдске новине* и на мађарском као *Belgrádi Hírek*. Београдским новинама биле су придодате рубрике *Огласи* и *Кореспонденција*, што је становништву омогућавало да размењује личне информације (након што би биле цензурисане). Поред тога, новине су објављивале распоред пијачних дана и цене хране, позоришне и биоскопске представе, распоред возне трамваја, свете мисе и званична наређења. Један војник окупационе новине назива „главним снабдевачем хране за мозак“ тако далеко од куће, и додаје да „свако чита новину од прве до последње стране укључујући и огласе“. Овај пример потиче из искуства једног малог града, али је прилично одговарајући и за Београд.⁵⁶

Детињство у окупираном Београду

Следећа последица одобравања да породице могу да бораве у Београду и дуже него преко лета, била је неопходност увођења школског система. На крају је бивша римокатоличка школа аустроугарске амбасаде реорганизована у такозвану владину школу (*Gouvernementschule*), коју су могли да похађају једино грађани Аустроугарске.⁵⁷ У том контексту желим да се концентришем на српску децу у Београду, која су искусила насиље на фронту и опсаду. Не треба заборавити да су одсутни српски војници били очеви ове деце. Из тих разлога проценат рађања у Београду постао је веома низак све до 1918. године. Доктор из београдске цивилне болнице наводи само 55 рођења између јануара и октобра 1916. године.⁵⁸ Школски систем требало је да буде организован не само за аустроугарске ученике, већ и за српску децу. За окупатора образовни систем је представљао још један алат за пропаганду – што би смо могли назвати „освајање срца и умова“ преко наставе у школи. Надо-

⁵⁵ G. Velburg, *Die rumänische Etappe ...*, p. 68.

⁵⁶ G. Velburg, *Die rumänische Etappe ...*, p. 169.

⁵⁷ *Belgrader Nachrichten*, 2. 5. 1916.

⁵⁸ Није поменуто да ли се односи само на проценат рађања у цивилној болници или на територији читавог града. *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917.

везујући се на стратегију анексије, Хуго Керхнаве је записао: „Једна од првих дужности (...) била је обнављање школа, не само да би спречили дивљање деце (...) већ да би преко деце придобили и њихове родитеље, како би извршили припрему за каснију анексију“.⁵⁹

У организацији власти, цивилни комесар био је одговоран за школски систем и чланови његове владе припремили су нове наставне програме на основу аустријског и мађарског школског система. Средином фебруара 1916. године изасланик аустроугарског министарства спољних послова послао је у Беч извештај о поновном отварању основних школа. Посебно је указао на неке чињенице: обавезно образовање у трајању од пет година (за узраст од 6 до 12 година), српски као наставни језик, искључиво коришћење латиничног писма, читање, писање, аритметика и религија (молитве су бирали аустроугарски војни свештеници) као предмети. Прва основна школа отворена је 10. фебруара 1916. године. Уписано је 720 деце, због чега су били подељени у две групе: на оне који су наставу похађали преподне и на оне који су у школу ишли у поподневним сатима.⁶⁰ У току летњих месеци 1916. године гимназија (средња школа) је организована у Београду за око хиљаду дечака, који су претходно надлежној локалној команди послали својеручно написану молбу и доказ о добром владању. *Београдске новине* известили су о лекцијама на српскохрватском језику.⁶¹ Гимназију су заједно водили професор из Загреба и један официр.⁶² Отварање женске средње школе уследило је у јануару 1917. године. Један службеник аустроугарског министарства спољних послова известио је о трговачкој академији у Београду, у коју је уписано само 100 ученика. Он је закључио да изгледа да су Срби више заинтересовани за хуманистичко образовање.⁶³

Све у свему, неке мере које је примењивао аустроугарски окупатор имале су утицаја на овакав школски систем. На почетку су као учитељи коришћени једино аустроугарски официри који су говорили српски језик. До 1918. године они су у највећој мери били замењени учитељицама из монархије или Србима од поверења. Бу-

⁵⁹ Оригинални цитат на немачком језику: „Eine der allerersten Aufgaben [...] war die Wiederbelebung des Schulbetriebes, um nicht nur einer Verwilderung der Kinder [...] vorzubeugen, sondern um die Herzen der Kinder und damit auch jene der Eltern zu erobern, um den Anschluss Serbiens an die Monarchie vorzubereiten.“ Н. Керхнаве (ед.), *Die Militärverwaltung ...*, 225–227 f.

⁶⁰ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 974, Liasse Serbien, 10. 2. 1916.

⁶¹ *Belgrader Nachrichten*, 24. 5. 1916.

⁶² *Belgrader Nachrichten*, 1. 4. 1917. У априлу 1917. године то су били: доцент и први поручник у резерви (Univ. Doz. Olt. d. R.) др Иван Касумовић и капетан Зено Соретић фон Жумбарек.

⁶³ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 974, Liasse Serbien, 13. 3. 1917, fol. 96.

дући да је било тешко пронаћи довољно оваквог особља, дешавало се да као учитељи раде војници или цивили из унутрашњости монархије који нису били у стању да говоре српски језик. Често понављани захтеви команде града, упућени свим канцеларијама, за давање обавештења о могућим наставницима, указују на уложене напоре и стални недостатак учитеља. Иначе, српски наставници су отпуштени након што су били осумњичени као шпијуни.⁶⁴

С друге стране, упркос супротним мађарским ратним намерама, школски систем је био под утицајем стратегије истовременог ширења сопственог и одбијања „панславенског“, односно руског утицаја. Суштина дискусије (такође у Пољској и Црној Гори) била је забрана писања ћириличним писмом.⁶⁵ Суочена са стварношћу, влада је чак молила војну команду да дозволи коришћење бивших српских уџбеника: „Још увек нема књига у средњој школи, ученици су принуђени да уче из бележака писаних руком, књиге писане ћирилицом су такође у употреби у монархији, њих српски ученици такође користе, али само код куће, јер су у средњим школама забрањене, (...) за лекције из латинског, немачког и мађарског језика, затим из математике, физике и хемије, могу се користити предратне српске књиге, (...) (са изузетком српске књижевности, историје и географије)“.⁶⁶ Школски систем такође је био тема оптужби прогнаника; на пример, они су оптуживали мање школе са учитељима који нису били у могућности да говоре српски и забрану ћириличних школских књига.⁶⁷ У позадини свега тога било је увођење неких корисних ствари, као што су школски лекари и бесплатне карте за путовање ученика до школе. Као резултат позадинских циљева о искоришћавању средњих школа, новим школским програмима биле су предвиђене баште у свим школама, где су деца могла да науче како да узгајају воће и поврће.⁶⁸

⁶⁴ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 46, 15. 2. 1916.

⁶⁵ Упоредити: S. Tamara, *Zwischen Front und Heimat...* Слични окупациони режими били су успостављени у Црној Гори и Пољској.

⁶⁶ Оригинални цитат на немачком језику: „Noch immer keine Bücher in Gymnasien, Schüler müssen aus Mitschriften lernen, Bücher mit cyrillischen Buchstaben auch innerhalb Monarchie in Gebrauch, ja solche werden auch hier von den serbischen Schülern verwendet zum häuslichen Studium, nur in der Schule dürfen sie sie nicht mitnehmen, [...] zum Unterricht lateinische, deutsche und ungarische Sprache, Mathe, Geometrie, Physik, Chemie und Naturgeschichte könnte man weiter die serbischen Bücher von vor dem Krieg verwenden, [...] (mit Ausnahme serbische Literatur, Geschichte und Geographie).“ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 974, Liasse Serbien, 24. 8. 1918.

⁶⁷ ÖStA/KA/AOK, Qu. Abt., Kt. 2379, MGG S, Konv. Militärverwaltung, Nr. 18312, 24. 2. 1916.

⁶⁸ Упоредити: *Lehrplan und Programm für Volksschulen in Montenegro*, Cetinje, 1916, 7 f.

Пре свега, бригу о деци често су организовале супруге аустроугарских официра и чиновника. Као што то иначе раде у својој земљи, након својих дужности у улози домаћица, оне су организовале широк спектар догађаја и изложби. Њихов рад је био користан за пропаганду, као што се то може видети у *Београдским новинама*. У једном чланку из августа 1918. године наводи се да је Елизе Дегл (Elise Dögl), супруга аустроугарског цивилног чиновника, посетила српску средњу школу, где је деци поклонила одећу.⁶⁹ Постојао је један посебан Комитет за подршку становништву (*Zentralwohlfahrtsskomitee*), основан у пролеће 1916. године, чији су чланови били Срби и владини чиновници.⁷⁰ Упркос понуђеној бризи и организацији школског система, деца су и даље била дужна да зарађују новац. Прича из фељтона у *Београдским новинама* извештава о дечацима узраста између 8 и 16 година који продају новине на улици.⁷¹

Да ли је то мушки свет?

Истини за вољу немогуће је писати о женском свету у окупираном Београду, зато што мушки и женски свет имају превише различите позадине. У овом контексту желим да се фокусирам на оне аспекте који се нарочито могу пронаћи у типовима извора који су већ раније поменути. Пре свега становнике Београда женског пола треба поделити на оне из унутрашњости монархије и Српкиње (укључујући и оне које су дошле из других делова Србије након избијања рата). Неке су биле аустроугарски држављани и придружиле су се својим мужевима, док су неке дошле да раде. Оне су имале веома различито национално порекло, али су тежиле бољем образовању, а било их је од средњег до вишег staleжа. Извори указују на професионалне проститутке, које су напустиле унутрашњост монархије да би радиле у Србији или другим окупираним крајевима. Неке странкиње су живеле у Београду саме или заједно са колегиницама, друге су живе у установама за збрињавање⁷² или заједно са својим породицама. Истини за вољу, многи странци имали су контакте са локалним становништвом, иако у писмима и мемоарима то не помињу. За локалне жене односи са војницима или цивилним службеницима често су доносили велике могућности, укључујући званично одобрење за

⁶⁹ *Belgrader Nachrichten*, 2. 5. 1916.

⁷⁰ Б. Б. Младеновић, *Град у...*, 236. Видети такође: *Belgrader Nachrichten*, 9. 3. 1916.

⁷¹ *Belgrader Nachrichten*, 31. 3. 1917.

⁷² ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservat-MGG-Befehl Nr. 8, 16. 2. 1917.

отварање продавница, дозволу за путовање у Аустро-Угарску, додатне залихе хране, или боравак напољу у време полицијског часа.⁷³

Велики број аустроугарских жена дошао је у Београд након првих месеци велике несташнице хране и глади. То је био део искуства српских жена које су се населиле у Београду или у близини града, које су остављене саме, често приморане да живе у оштећеним кућама и суочене са проблемом неговања своје деце у оскудици и непријатељској средини. Многе од њих покушавале су да зараде новац.⁷⁴ На сатиричан начин прича из фељтона објављеног у *Београдским новинама* извештава о „новој каријери за жене“ (*Ein neuer Frauenberuf*): жене које чекају у реду (*Die Rayonistin*). Пошто је већина хране била ограничена, пре свега старије жене сатима су чекале у реду уместо својих комшиница. Њихова „плата“ састојала се од мале количине хране.⁷⁵ Овај пример показује да је сиромаштво међу српским житељима Београда представљало уобичајено стање. „Велики“ послодавац у Београду био је окупациони режим. Послови између којих су жене могле да бирају своје занимање били су радник у фабрици, доктор или медицинска сестра. Зависно од прохтева и сиромаштва, неке су одлучивале да раде као проститутке, било у официрским борделима или као такозване потенцијалне или скривене проститутке.⁷⁶

Обе групе женских становника – локалне жене и странкиње – званично су помињане од владе (*Belobigungen*) – медицинске сестре из Брна (*Brünner Schwestern*) у медицинским чланцима,⁷⁷ као и српски лекари и медицинске сестре.⁷⁸ Обе групе такође су помињане у судским списима – као жртве, али и као преступници. У многим случајевима разлог за покретање судског поступка била је провала, када су војници крали војну имовину (углавном уље за загревање или храну) за своје девојке или њихове породице, или је девојка крала нешто од свог момка. Дешавало се да жена буде оптужена од друге жене за покушај абортуса. Војно особље у судници објашњавало је овакво понашање локалним празноверјем о томе да абортус доноси лошу срећу за читаво село или град у ком осумњичене жене живе. Са женског становишта, оваква суђења су без сумње представљала понижење. Званична процедура је

⁷³ Упоредити: J. Knežević, *War, Occupation, and Liberation ...*

⁷⁴ J. Knežević, *War, Occupation, and Liberation ...*

⁷⁵ *Belgrader Nachrichten*, 2. 5. 1918.

⁷⁶ Као једини пример наводимо чланак из медицине који се бави проституцијом: *Der Militärarzt* 49, 25, 23. 10. 1915.

⁷⁷ *Der Militärarzt* 51, 6, 14. 4. 1917, 112 f.

⁷⁸ *ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1917, Nr. 21, 23. 2. 1917.*

подразумевала и преглед војног лекара. Понекад је случај одбациван, када би се утврдило да је осумњичена заправо девица.⁷⁹

Додатни аспекти свакодневног живота и друштвене структуре

Који су то додатни аспекти свакодневног живота? У контексту овог чланка они би могли да се односе на регулисање смештаја, храну и активности у слободно време. Пре свега, свакодневни живот био је под утицајем великих немаштина, као и под утицајем (непријатељског) војног система, који се трудио да регулише све области живота. У суштини, присуство огромног броја странаца (мушкараца и жена) створило је неуобичајено окружење. Коришћени извори, пре свега чланци из области медицине, нуде широк спектар очигледних ситуација, које су, с друге стране, веома важне за истраживање свакодневног живота у Београду, на пример чињеница да се саобраћај одвијао левом страном и да је ограничење брзине било 12 km/h.⁸⁰ Чињеница да највећи део Београда није имао канализацију и да је само неколико улица и тротоара било асфалтирано, указује на веома прљаве улице. Градска депонија налазила се на Карабурми, док су једина постојећа теретна кола са нужником дневно имала 10 тона фекалија које су пражњене у Дунав.⁸¹

Већина војника била је смештена у некадашњим српским касарнама или фабрикама.⁸² Насупрот томе, официри, цивилни службеници и већина жена живели су у приватним кућама и становима. Требало је да Срби бесплатно „понуде“ собе или читаве станове, што их је на крају доводило до финансијских проблема.⁸³ Комитети које је повремено организовала градска команда обилазили су београдске куће тражећи нове или боље собе за своје особље.⁸⁴ Дозвола да официри могу довести своје породице отварала је могућности за додатна неслагања. Иако је постојало наређење да породице морају

⁷⁹ Упоредити случај становнице Београда Даринке Пешић: ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Belgrad, Fasz. 5422a, E 1740/17.

⁸⁰ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1916, Nr. 101, 16. 12. 1916.

⁸¹ *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917, 93 f.

⁸² ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Militärstationskommando Tagesbefehle Okt.-Dez. 1917, Nr. 90, 20. 12. 1917.

⁸³ ÖStA/HHStA/PA I, Kriegs 32 k-o, Kt. 977, Serbien, Konv. Zivillandeskommissär Sektionschef Kussevich, Nr. 3440, 23. 3. 1918.

⁸⁴ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Reservatbefehle (9. 2–11. 12. 1916), Nr. 34, 2. 6. 1916.

да изнајмљују и плаћају стан из својих средстава,⁸⁵ често понављана наређења указују да је ова инструкција игнорисана. У суштини, официри и цивилни службеници захтевали су дозволе за становање чак и за своје рођаке, пријатеље и послугу, укључујући веће станове без накнаде станарине.⁸⁶ То је доводило до додатних тешких одговорности за српско становништво. Свакако, Срби чији су објекти били изнајмљивани добили су грађевински материјал и раднике да реконструишу своје куће⁸⁷ – што је била незнатна помоћ када се узме у обзир да је Београд претрпео велика ратна разарања.⁸⁸ Чудне ситуације „лажног мира“ постајале су уочљиве, по питању смештаја, када су официри захтевали веће и удобније собе или станове или су рекламирали своје бивше собе након што би се вратили кући са својим породицама из летњиковаца ван Београда.⁸⁹ Последица таквог понашања била су многа негодовања. Често понављана наређења указују да је одношење предмета који су били власништво Срба станодаваца приликом пресељења представљало честу праксу. Истини за вољу, нису сви Срби били сиромашни и велики број официра живео је у вилама и са собом односио клавире, слике и намештај.⁹⁰ Догађај који следи изазвао је још веће реакције: у марту 1916. године кадет Гецо Нођ (Géza Nagy) кажњен је са 10 дана кућног притвора након што је његов пас оштетио и испрљао изнајмљени стан. Поврх свега тога, он је позвао жену (*liederliche Frauenzimmer*) са којом је био читае ноћи, иако је „морао знати да су деца његовог станодавца Србина присутна у истом стану“. Окупациони режим стално је понављао да такво понашање доводи до повећања беса код окупираних Срба. Казне су путем наређења саопштаване свим официрима, војним чиновницима и, посебно, кадетима.⁹¹

⁸⁵ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Reservat-Befehle (9. 2. – 11. 12. 1916), Nr. 12, 16. 2. 1916.

⁸⁶ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1917, Nr. 89, 12. 7. 1917.

⁸⁷ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 14, 25. 7. 1916. Домаћини су такође добили електричну расвету, али када је официр укључио, струја је била искључена. Упореди: ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 49, 18. 2. 1916.

⁸⁸ *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917, 93 f.

⁸⁹ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Konv. Militärstation und Kreis Belgrad, Tagesbefehle, 27. 3.–20. 5. 1918, Nr. 86, 27. 3. 1918.

⁹⁰ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Reservat-Befehle (9. 2.–11. 12. 1916), Nr. 17, 27. 2. 1916.

⁹¹ Оригинални цитат немачком језику: „Allem Anstandsgefühl zuwiderhandelnd nahm er ganze Nächte liederliche Frauenzimmer zu sich, trotzdem er wusste, dass in derselben Wohnung die Kinder seiner Quartiergeberin anwesend waren.“ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Reservat-Befehle (9. 2.–11. 12. 1916), Nr. 23, 10. 3. 1916.

На свакодневни живот у Београду такође је утицао недостатак хране. Готово све су контролисале војне власти, укључујући главну канцеларију за пријем млека (*Milchübernahmezentrale*) или одређивање максималних цена хране.⁹² Код снабдевања храном становника Београда, „женски чланови“ поново су постали проблем за војну власт. У наређењима се описује да су „супруге“ тврдиле да је, на пример, потребно више од три литра млека дневно за третман млеком, или 10–15 килограма шећера за прављење џема. Наређења такође позивају официре и њихове породице да имају обзира према српском становништву, које је често патило и постајало још непријатељскије расположено када би сазнало за те захтеве. Главу породице која је игнорисала наређења влада је одмах кажњавала и удаљавала. Међутим, ништа се није променило све до 1918. године.⁹³ Упркос томе што је особље запослено у оквиру окупационог режима посећивало мензе и званичне ресторане, на пијацама најчешће није било преосталих добара за продају због тога што су их ордонанси већ покуповали од сељака пре него што би они ушли у Београд. Једним наређењем покушано је да се то заустави, са образложењем да српском становништву не преостаје ништа за куповину.⁹⁴ Канцеларије и команде (укључујући и болнице) тежиле су стратегији самодовољности. Они су неговали баште (понекад у некадашњим парковима) и чували стоку. То је инспирисало аутора фелтона у *Београдским новинама* да један чланак наслови „Баште са поврћем унутар града“ (*Gemüsegärten in der Stadt*).⁹⁵

Поред смештаја и исхране, путовања су такође била стриктно регулисана за све становнике Београда. Обавештајно одељење (*Nachrichtenabteilung*) војне владе (којим је руководио начелник штаба) било је одговорно за издавање дозвола за путовање по окупираној Србији, али такође и у иностранство. Насупрот томе, захтеви за сталне боравке и напуштања Србије (на пример, у бугарску окупациону зону по службеној дужности) издавало је Политичко одељење, на чијем је челу био цивилни комесар, док је „у случајевима неслагања гувернер сам одлучивао“.⁹⁶ Људи из унутрашњости требало је да траже дозволу од гувернера. Пасоша нису издавани српском становништву за путовање у стране (непријатељске) земље.⁹⁷ У суштини, сваки сељак који је же-

⁹² *Der Militärarzt* 51, 2/3, 3. 2. 1917, 94 f.

⁹³ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 16, 10. 8. 1916.

⁹⁴ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 32, 28. 6. 1917.

⁹⁵ *Belgrader Nachrichten*, 10. 6. 1917.

⁹⁶ ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629, Reservat MGG Befehl Nr. 50, 5. 11. 1917.

⁹⁷ ÖStA/HHStA/PA I, Kt. 974, Liasse Serbien, Konv. Reisebewilligungen und Korrespondenzen nach und von Serbien, 23. 3. 1916.

лео да нешто продаје у другом дистрикту, требало је да тражи дозволу, која је подразумевала тачан број или тежину његовог товара.⁹⁸ Слично Закону о ванредном стању, који је спровођен у Аустрији и Мађарској, окупљања српског становништва било су ограничена, како политичка, тако и приватна, укључујући дозволе команданта дистрикта за прославу венчања (прослава је морала да буде завршена на дан церемоније венчања не касније од 22 часа).⁹⁹ Полицијски час узроковао је да улице у вечерњим часовима буду празне.¹⁰⁰

Активности у слободно време биле су подељене на оне на којима је учествовало особље окупационог система и на оне од заједничког интереса и са јавним приступом. Међутим, не треба заборавити чињеницу да су аустроугарски држављани који су привремено живели у Београду били подељени у друштвене категорије (било је много војника редова без породица) или националности. Официри или припадници виших друштвених слојева (понекад су ту били укључени Срби из виших слојева) проводили су се на хуманитарним догађајима, (медицинским) научним предавањима или другим догађајима, које су понекад организовале официрске мензе. Многи од тих догађаја оглашавани су у наређењима за официре или у *Београдским новинама*.¹⁰¹ У суштини, лов је представљао ексклузивну активност: једино је аустроугарским официрима (такође и Немцима) и неким одабраним Србима било дозвољено да лове у околини Београда.¹⁰² У *Београдским новинама* најављиване су разне представе гостујућих глумаца и глумица или позоришних трупа из Аустрије и Мађарске. Трамвај је превозио дуже, чак и након полицијског часа, да би вратио све људе из Земуна, који је припадао Мађарској, у окупирани Београд.¹⁰³

Активност у слободно време, у којој су учествовали странци као и локално становништво, и која је често помињана у (биографској) литератури, новинама и изворима, била је неофицијелна дневно-ноћна шетња (корзо) поред Калемегдана, која је описана као „можда

⁹⁸ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1916, Nr. 103, 19. 12. 1916.

⁹⁹ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1916, Nr. 84, 18. 11. 1916.

¹⁰⁰ J. Knežević, *War, Occupation, and Liberation...*, p. 6.

¹⁰¹ Једна кантина за официре (и цивилне службенике) била је организована у „Кафеу Москва“, и била је отворена до поноћи. *Belgrader Nachrichten*, 1. 4. 1917.

¹⁰² ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Militärstationskommando Tagesbefehle Okt-Dez 1917, Nr. 91, 21. 12. 1917.

¹⁰³ *Belgrader Nachrichten*, 14. 4. 1917. Као пример наводимо: Васкршњи програм за Београд, „Orfeum“: Мартин Шенк (Martin Schenk) из позоришта „Etablissement Gartenbau“ у Бечу, у представи „Да цркнеш од смеха“ (Zum Totlachen) и Хилдегард Шугар (Hildegard Sugár) из позоришта „Apollotheater“ у Бечу, у представи „Немачко-мађарски комедијаш“ (Deutsch-ungarische Stimmungskanone). *Belgrader Nachrichten*, 1. 4. 1917.

је једино лепши корзо у Пешти“.¹⁰⁴ Један чланак указује на људе који су шетали: „официри обучени у сиво и српске жене, цивили обучени у црно, цивилни службеници и радници“.¹⁰⁵ Заправо, корзо је представљао друштвени феномен, који је постојао у Београду, као и у Будимпешти и Бечу.¹⁰⁶ Још једна активност представљала је честу забаву – јавни базен за пливање на реци Сави. Прича из фељтона потврђује ту сентименталну слику са „демократска скица – војни чиновни и цивилне професије нису више видљиви, једино се пол може разликовати“.¹⁰⁷ Вожња бициклом била је ограничена недостатком гуме¹⁰⁸ – насупрот томе; фудбалски клубови имали су недовољно сталних играча, који би у Београду остали дуже од неколико месеци.¹⁰⁹ Градска команда је са пуном пажњом мотрила на београдске биоскопе. Цивиле који су посећивали биоскоп надгледали су један официр и благајници, који су били опремљени телефонима како би помогли обавештајни рад.¹¹⁰ Одређеним данима биоскопи су били отворени једино за официре, мушкарце или цивиле.¹¹¹ Најомиљенија активност локалног становништва у слободно време, судећи по мишљењу окупатора, била је да седе у кафециницама или испред њих – и причају о политици по цео дан. Војна администрација страховала је да може доћи до нереда, тако да су Срби често били приморавани на рад, када би било одлучено да посећују кафецинице превише често и по више сати дневно. Коначно је окупаторска власт ограничила време које се могло проводити у кафециницама.¹¹²

Основни принцип у регулисању активности у слободно време базиран је на неопходности присмотре – не само над српским становништвом, већ и над сопственим мушким и женским особљем. Требао је спречити да свакодневне активности постану штетне по репу-

¹⁰⁴ Оригинални цитат на немачком језику: „Vielleicht ist nur der Pester Donau-korso schöner wie der hier auf dem Kalemegdan. Wenn wir den Corso entlang wandeln, klingen serbische Worte abwechselnd mit deutschen und ungarischen an unser Ohr“. *Belgrader Nachrichten*, 25. 7. 1917.

¹⁰⁵ *Belgrader Nachrichten*, 29. 3. 1917.

¹⁰⁶ Као теоретски есеј упоредити: Rayna Gavriloja, „Historische Anthropologie der Stadt“, in: Karl Kaser, Siegfried Gruber, Robert Pichler (eds.), *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa: Eine Einführung*, Böhlau, Wien – Köln – Weimar, 2003, 274 f.

¹⁰⁷ *Belgrader Nachrichten*, 31. 5. 1917.

¹⁰⁸ *Belgrader Nachrichten*, 12. 10. 1917.

¹⁰⁹ *Belgrader Nachrichten*, 3. 5. 1917.

¹¹⁰ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 34, 3. 2. 1916.

¹¹¹ Сваког четвртка и петка после подне било је дозвољено само за цивиле, док припадницима војске није било дозвољено да у овим данима посећују биоскоп. ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf- und Stadtkommando Belgrad, Befehle Nr. 9–51, Nr. 32, 1. 2. 1916.

¹¹² ÖStA/KA/NFA, Kt. 1676, MGG S, Fasz. Kreiskommandobefehle Valjevo, 1916.

тацију и дестабилизирајуће. Следећи пример дневне активности мађарског војника, која је забележена за потребе суђења, показује у чему је проблем: „Затим је по службеној дужности отишао у грађевинску канцеларију, затим на вечеру, а онда у кафану, где је пио – не зна колико – рум и ракију. Око 9 сати увече он је пијан отишао једној дами, која није била код куће (...) сео је на кревет и заспао“.¹¹³ И то је било само слободно време, проведено далеко од куће, када уобичајени механизми понашања нестају и често доводе до суђења. Наводимо један пример: након што су попили пуно алкохола, једна деветнаестогодишња аустријска дама, која је била позвана на забаву у стан једног официра, обукла је униформу и узела кратки мач. У пратњи официра и другарице марширали су београдским улицама. Након извесног времена зауставио их је полицајац. Девојка која је носила униформу била је кажњена затворском казном, али је веома брзо ослобођена због тога што је била неопходна у владиној канцеларији. Официр је добио дисциплинску казну.¹¹⁴ Цивилни службеник је затворен на 30 дана зато што је „својим грубим понашањем испровоцирао девојку Босилку Гавриловић на коментар, након чега је она оптужена пред војним судом“. Ова прича представљала је део наређења упућеног свим вишим официрима и цивилним службеницима.¹¹⁵

Закључак

Било је фасцинантно радити, након година проведених у истраживању званичних докумената, са документима који су више лични, како би се саставила слика свакодневног живота и разних размирица. Извори и извештаји односе се на окружење које се може назвати „лажни мир“. Стиче се утисак да је то било очигледно за Београд, али није примењиво на читаву окупирану Србију. Ситуација „лажног мира“ узроковала је неуобичајене проблеме и изазове (укључујући имплементацију друштвеног система апсолутне субор-

¹¹³ Оригинални цитат на немачком језику: „Dann ging er zur Bauabteilung in dienstlichen Angelegenheiten, sodann zum Nachtmahl, dann ins Gasthaus, wo er – wie viel weiß er nicht mehr – Rum und Schnaps trank. Ca. gegen 9 Uhr ging er in trunkenem Zustande zu der Frau – und obwohl sie nicht zuhause war [...] setzte er sich aufs offene Bett und schlief [...] ein.“ ÖStA/KA/ Gerichtsarchiv, Belgrad, Fasz. 5422b, E 1157/17.

¹¹⁴ ÖStA/KA/Gerichtsarchiv, Belgrad, Fasz. 5422a, E 1712/17.

¹¹⁵ Оригинални цитат на немачком језику: „Durch sein taktloses Benehmen das Mädchen Bosilka Gavrilović provozierte, wodurch dieses sich zu einer dem Tatbestand eines schweren Verbrechens beinhaltenden Äußerung hinreißen ließ, und sich deshalb vor dem Standgerichte zu verantworten hatte.“ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf – und Stadtkommando Belgrad, Reservatbefehle (9. 2–11. 12. 1916), Nr. 39, 5. 7. 1916.

динације). Војна администрација, која је и даље требало да испуњава дужности које је наметала позадина фронта, требало је истовремено да држи на оку супруге и децу, биоскопе и љубавнике. Други извори показују како је то утицало на војнике који су били ангажовани у другим, непријатељским деловима Србије, али нарочито на оне који су се борили на фронту. Често понављани коментари у наређењима „прилагодити приватни начин живота да се не би превише разликовао од начина живота становништва и другова који се боре на фронту“, осликава тај расцеп.¹¹⁶ Било би додатно занимљиво уколико би ова ситуација „лажног мира“, али такође и неслагања, акција и мера које је окупаторски режим спроводио, могла да се сматра типичном за Први светски рат или би могла да буде везана једино за аустроугарску војну администрацију.

Друго питање јесте да ли је окружење „лажног мира“ водило интензивнијем контакту између окупатора и окупираних? У суштини, неки историчари негирају било какву повезаност. Међутим, контакти су били успостављени међу различитим становницима Београда. Као пример већ смо навели случај српских и аустријских војних лекара који су заједно објављивали чланке. Ипак, да ли су они остали у контакту након 1918. године? Питање послератног наслеђа резервисано је за будућа истраживања, као и за проналажење већег броја личних података о Србима становницима Београда који су ово време искусили у непосредној близини окупатора, нарочито жене и они који су били академски образовани.

Са енглеског превео:
Капетан мр *Миљан Милкић*

¹¹⁶ Оригинални цитат на немачком језику: „Private Lebensführung anpassen und derart einrichten, dass letztere nach dem besseren Empfinden eines jeden Einzelnen zu den großen Entbehrungen der an der Front kämpfenden Kameraden und zum Elend der Bevölkerung nicht in allzu krassen Widerspruch stehe.“ ÖStA/KA/NFA, MGG S, Kt. 1629, Konv. Brückenkopf-und Stadtkommando Belgrad, Reservatbefehle (9. 2–11. 12. 1916), Nr. 9, 9. 2. 1916, зависно од наређења које је дала влада.

Dr. Tamara Scheer

ANDRASSY GYULA UNIVERSITY, BUDAPEST

ABOUT ŠVABAS AND KOMITADSCHIS: SOCIAL STRUCTURES AND LIFE IN OCCUPIED BELGRADE (1915–1918)

(Summary)

Belgrade was occupied by Austro-Hungarian military forces from the end of 1915 to 1918. Depending on the fact that implemented measures and restrictions had been part of many other studies, this paper focuses in particular on daily life and social structures. The study bases on daily orders of the city's command, as well as official documents of other levels of the administration, but also on biographical sources and articles in magazines. The Serbian and during this period also capitul of the k. u. k. Militärgeneralgouvernement (military general government) can be identified as a 'pseudo-peace' environment. As a result of thousands of internments of inhabitants it was peaceful enough to give permission to the Austro-Hungarian officers and civil officials to bring their families, but also to engage female support staff. While the military administration had to fulfil back area's duty, they had to keep an additional eye on wives and children, cinemas and amours. Depending on the army system of 'absolute subordination' the society was split into two groups: officers and those who gain the same comfort and 'the others'. However, this environment stimulated frictions on an additional level. Another question is, if this 'pseudo-peaceful' environment led to a more intensive contact between occupiers and occupied. In addition some historians deny any legacy after war ended, but contacts already established among Belgrade's different inhabitants. For example a Serbian (POW) military doctor and the Austrian published an article together on new ways to combat malaria. Often repeated orders which prohibited intensive contact between upper class Serbs and Austrians had been evident.

УДК 355.23(=163.3/.6)"193"(093.2) ; 329.15(497.1)(091)(093.2)

Мр Алексеј Тимофејев, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: gunjevic@yahoo.com

СОВЈЕТСКА УЛОГА У ШКОЛОВАЊУ И ПРИПРЕМИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ КАДРА ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивских извора, штампе и релевантне литературе анализира улога совјетских безбедносних и партијских органа у припреми партизанског кадра за потребе вођења партизанског рата у Југославији до почетка Другог светског рата.

Коминтерна се у совјетској и југословенској историографији често посматрала као веома аморфно и саветодавно-неутрално тело, нешто попут Друштва народа за комунистичке партије.¹ Тек након отварања архива Коминтерне, почетком деведесетих, постала је могућа значајна револаризација Коминтерне.² То је била чврста и јединствена организација која је дириговала, финансирала и уз помоћ ОК ИККИ контролисала унутрашњи живот легалних и поготово илегалних партија – чланица.³ Комунистичке партије

¹ На пример: Коммунистический Интернационал, Москва, 1969; Преглед историје СКЈ, Београд, 1963.

² Видети чланак А. Тимофејев „Партија Грађанског рата“: припреме кадрова Коминтерне за вођење партизанског и грађанског рата, ВИГ, 1/2009.

³ У чланку користимо следеће скраћенице: ОК ИККИ (*Отдел кадров Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала*) – безбедносна служба Коминтерне; РУ РККА (*Разведывательное управление Рабоче-Крестьянской Красной Ар-*

имале су у Коминтерни не само извор финансирања, већ и логистички ослонац, место за опоравак, реструктуризацију и школовање кадрова. Битна основа у школовању партијских кадрова била је припрема за оружани устанак и партизански рат. „Партизанска“ (као синоними су коришћени називи „војно-политичка“, „војна“, „антиратна“, „војно-конспиративна“) припрема је била присутна и у едукацији одабраног кадра из свих комунистичких партија, па и из југословенске.

Ова врста припрема, за разлику од општетеоретске обично се сакривала или се слабије описивала у успоменама и објављеним мемоарима. За то су били заинтересовани како СССР, тако и страни комунисти. Једни су хтели да сакрију припрему субверзивног кадра и „двосмерност“, да не кажемо дволичност своје политике, јер линија НКВД „мирне коегзистенције“ сигурно се није поклапала са припремом „војно-партизанских кадрова“ скоро за сваку иоле значајну чланицу Коминтерне. С друге стране, и страни комунисти су избегавали етикете „страних плаћеника обучаваних у иностранству за субверзивни рад“, која би послужила као примамљива тема за пропаганду политичких противника комуниста. По завршетку Другог светског рата тема „партизанских припрема“ постала је још осетљивија. У земљама где је устанак „успео“ и где су у борбама против окупатора у већој или мањој мери учествовали комунистички партизански одреди (Кина, СССР, Југославија, Пољска, Словачка, Француска, Италија) локални комунисти тежили су да посматрају устанак само као израз спонтане подршке маса комунистичкој идеологији занемарујући споредне факторе. У другим земљама, где је Коминтерна оценила да устанак води „провокационом уништавању припремљених кадрова“ и где су спремљени кадрови били искориштени у војнообавештајне сврхе (Немачка, Аустрија, Мађарска) рад ученика „специјалних школа“ имао је одређену антидржавну конотацију и зато се такође се облачио је маску „спонтаности“, „народног незадовољства“ и др. Југословенски лидери који су након 1948. године почели да инсистирају на апсолутно аутохтоном пореклу идеја партизанског рата такође нису имали разлога да се оптерећују успоменама о „небитним треницима“ своје предратне биографије.

миш) – војнобезбедносна служба СССР; НКВД (*Народный комиссариат внутренних дел*) – државнобезбедносна служба СССР; НКВД (*Народный комиссариат по иностранным делам*) – министарство спољних послова СССР; МЛШ (*Международная Ленинская школа*), КУНМЗ (*Коммунистический университет национальных меньшинств Запада*) – наставне установе Коминтерне; РГАСПИ (*Российский государственный архив социально-политической истории*) – бивша архива КПСС; АЈ – Архив Југославије.

Ипак, трагови ове обуке могу се пронаћи у мемоарној грађи, аутобиографијама написаним за интерне сврхе, као и о неким досијеима. Покушаћемо да сакупимо делиће овог изузетно фрагментираних мозаика.

Један од најранијих помена Југословена о обуци у војним школама Коминтерне оставио је Мустафа Голубић у својој аутобиографији написаној 31. јануара 1933. за потребе Коминтерне. Према Голубићу, у јануару 1930. партија „га је послала у Москву у специјалну школу, где је он учио четири месеца“, након чега га је примила Коминтерна да ради у апарату.⁴ У његовој карактеристици, коју је написао представник ОК ИККИ 10. фебруара 1941. каже се да је Голубић завршио курс од четири месеца у МЛШ.⁵ Голубић је имао богато искуство и пре стручног усавршавања у СССР-у, али ипак занимљиво је да га је по завршетку школе ИККИ користио у изузетно стручне сврхе. На пример, он је 1934. био упућен у Немачку, са циљем ревизије централне војне организације немачких комуниста и обавештајне организације немачких комуниста (*Nachrichten dienst*).⁶

У мемоарима написаним каснијих година Влајко Беговић описао је живот постдипломца у КУНМЗ. „Није нам било тешко да дан и ноћ студирамо. Такмичили смо се у учењу и наша југословенска група често је била међу првима на Универзитету. За то је било потребно не само радити већ помагати оне које заостају. Учили смо војну науку, ратну технику и постижали одличне резултате у стрељању из пушке, пушкомитраљеза и митраљеза. Предузимали дуге ноћне маршеве с војном опремом и са маскама на лицу, понекад и на температури испод минус двадесет степени. Проводили ноћи чистећи снежне наносе са железничких пруга, ишли у колхозе да убеђујемо слабо заинтересоване сељаке да на време обаве сетву и жетву и помагали им у томе. Чинили смо још много што шта тешко; а ништа нам није било тешко“.⁷

Јосип Копинич пише да је студирао у КУНМЗ одакле је услед затварања овог института био пребачен у МЛШ, где је неко време током 1936. био на студијама. То је Копинич написао у оквиру своје аутобиографије коју је поставио као предговор свог извештаја о учешћу у Грађанском рату у Шпанији, написаног за Коминтерну 28. новембра 1938. Копиничев извештај занимљив је пошто се из њега види шта су га у МЛШ научили и како је он та знања користио у пракси. По доласку у Шпанију, Копинич је према наређењу ИККИ

⁴ РГАСПИ, ф.495, Оп. 277, Д. 1804., с. 37.

⁵ РГАСПИ, ф.495, Оп. 277, Д. 1804., с. 45.

⁶ В. И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, 264.

⁷ АЈ, ф. МГ, д. 2047/2, с. 25–26.

морао да буде распоређен, као и остали кадрови, у оквиру своје „војне струке“: или у морнарицу (због знања која је Копинич стекао за време школовања и службовања у војној морнарици Краљевине Југославије) или као „пешадијски командир по обуци из војне школе настављене у Шпанији“. Ипак, из даљег излагања постаје очигледно да се образовање које је стекао Копинич у Коминтерни није поклапало са класичним профилем „пешадијског командира“. Њега су послали да организује „партизански одред“ у друштву других сарадника из Коминтерне, под руководством неког друга Курта „специјалисте за партизанске, експлозивне и војне послове“. Иста уска специјализованост за организацију партизанских одреда и диверзантских редова у позадини непријатеља била је типична и за самог Копинича, што се види из даљег излагања. Копинич чак није ни узео у разматрање помисао на то да би могао да се придружи „сталном фронту на ком се налазе одреди милиције и војника“. Пошто су у Естремадури партизанске операције биле немогуће, он је морао да тражи да га пребаце на ново место службовања. У овом новом месту, код Менграбела, пошто такође није могао да организује партизанске одреде, морао је да се бави нечем другим. Тај други посао, војних инструктора (подучавање овдашњих војника тактици, стрелачким и другим војним вештинама) Копинич и један његов колега из Коминтерне комбиновали су са радом војно безбедносних иследника које су „саслушавали пребеглице и сељаке са фашистичког подручја у вези распореда непријатељских снага и др.“ У исто време Копинич је учествовао у организацији ноћног препада у позадину непријатеља, са циљем да се униште железничка станица и неколико мостова на битној саобраћајници. Та операција није постигла потпуни резултат због тога што су Шпанци одбили да се придржавају унапред разрађеног плана. Касније су људи из групе Курта (између њих и Копинич) били пребачени у посебне групе „странаца“, свака од по двадесет људи. Групе су се бавиле „питањем диверзија и експлозија на железници да се заустави фашистичка офанзива на Мадрид“. У оквиру ове групе Копинич је био задужен за припрему војника и учествовао је у појединачним акцијама ноћних диверзионих препада, са циљем уништавања пруге у осетљивим локацијама, како би се прекинуо железнички саобраћај. Копинич се касније бавио организацијом локалних сељака у оружане и диверзантске групе, уз помоћ првих организује одбрану одређеног њему места, а уз помоћ других да организовао је диверзије у позадини непријатеља. Паралелно се бавио неутрализацијом и хапшењем „троцкистичких и фашистичких агената“ у редовима подређених официра. У настави, са млађим нараштајима диверзаната углавном се бави обрадом

теме „како да се минира железничка пруга и да се возови избаце из шина“. И тек након свих ових разноврсних догађаја Копинич је био пребачен у морнарицу.⁸

Још један од виђених југословенских комуниста који је поменуо своје студије у Москви био је Родољуб Чолаковић, који је 1933. отишао из Краљевине Југославије и након одређеног времена стигао у СССР, где је као Копинич завршио МЛШ. По завршетку МЛШ Чолаковић је радио у апарату Коминтерне, а 1936. био је упућен на конспиративни рад у иностранство и као и многи други будући партизански лидери учествовао је и у Грађанском рату у Шпанији. Још један истакнути учесник партизанске борбе у Југославији који је завршио МЛШ био је Иван Гошњак. Након МЛШ Гошњак, је добио и додатну војну обуку а након тога пребачен је у Шпанију.⁹

Као што смо већ поменули бољи ученици су ср по завршетку студија били бавили у процесом обуке. Понешто о „техничкој школи Коминтерне“ поменуо је и Божидар Масларић.¹⁰ Већ као ђак и наставник КУНМЗ-а, Масларић је похађао шестомесечну „техничку интернационалну школу Коминтерне“ где је био припојен већој групи комуниста из Немачке. Као главну мотивацију за прелазак у школу Масларић је изнео финансијске разлоге - привукла га је „стипендија од тридесет рубаља“. У то доба тридесет рубаља је било релативно мало новца да би само због тога, без икаквих додатних мотивација, променио не само стручни профил већ и читава даља судбина. Стога се може посумњати да је постојала жеља да се отворено изнесу детаљи о тој „техничкој школи“. Касније је Масларић учествовао у настави техничке школе, с тим што је посебно подвлачио „ред и слогу“ (односно одсуство фракционашких застрањивања) које су владали међу његовим студентима. Масларић није поменуо ни један од „специјалних предмета“ који су, као што смо видели из наведених извора, били заступљени не само у „техничкој школи Коминтерне“ већ и у МЛШ па чак и у КУНМЗ. После почетка Грађанског рата у Шпанији, Коминтерна је тамо послала Масларића. У опису свог рада у Шпанији, Масларић је покушао да минимизује свој „војно-политички“ допринос ситуацији. На почетку боравка у Шпанији Масларић је описао себе као „обичног герилера, односно партизана у неколико акција“. Међутим, према Ј. Копиничу (који је писао интерни извештај за Коминтерну) и В. Влаховићу, партизани нису били у Шпанији „свакодневна појава“ и сигурно нису спадали у категорију

⁸ РГАСПИ, ф.495, Оп. 277, Д. 16., с. 67-79.

⁹ *Vojna enciklopedija*, 2. izd, tt. 1-10, Beograd, 1970-1978; *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji: 1941-1945*. Knj. 1-2, Beograd - Ljubljana, 1980; *Narodni heroji Jugoslavije*, 2 knj, Beograd-Titograd, 1982.

¹⁰ Maslarić B., *Moskva - Madrid - Moskva*, Zagreb, 1952; AJ, ф. MG, д. 1489/4.

обичних бораца. Касније је Масларић прецизирао да је његов боравак у „партизанима“ био повезан са радом посебне диверзантске групе која је покушавала да спречи Франкову офанзиву на Мадрид тако што је „ометала позадину фашиста“. Тек након тог искуства, услед рањавања, Масларић је био, према његовим успоменама, пребачен на командну дужност у интернационалну јединицу.¹¹ Благоје Паровић, кога је смрт затекла на положају политичког комесара интернационалне бригаде школовао се, а касније и предавао у КУНМЗ-у. Детаљније сведочанство о томе како је вршена селекција кадрова на обуци у Москви оставио је сведочанство Карло Мразовић (1902–1987), који је био задужен за контролу над југословенским полазницима КУНМЗ-а. Према Мразовићу, постојало је „тајно одељење“ које су контролисали представници ГПУ-а, а које је имало детаљну, поверљиву и строго чувану картотеку студентата слушалаца, њихове биографије, анкетне листове и фотографије. Осим КУНМЗ-а и аспирантуре, према сопственим сећањима, Мразовић је у СССР-у завршио „Војну академију и имао чин потпуковника“.¹² Очигледно је да су Мразовићеве успомене из 1960. када су и записане његове речи, такође биле доста „опрезне“ и кориговане.¹³

Најпрецизнију информацију о свом специјалном школовању у СССР-у изнео је Периша Костић. Он је завршио специјалну школу НКВД, која се сигурно разликовала од школског система Коминтерне јер није била специјализована за школовање диверзантско-партизанског већ агентског кадра, али је ипак и овај профил школовања коришћен за припрему будућих носилаца идеја комунизма на Балкану. Костић се школовао у посебној „школи НКВД на Албанском тргу“ у Москви (вероватно је у питању Арбатски трг у центру Москве) двадесет и четири месеца (1934–1936). По Костићевим успоменама, имали су двадесет и један предмет од којих су у сећањима остали: војна обука, гађање, фискултура, циу-цица,¹⁴ радиотелеграфисање, математика, топографија, мотористика, аеродинамика, шифровање, диверзије. „Посебна пажња посвећивана је ди-

¹¹ АЈ, ф. МГ, д. 1489/4, с. 1–5.

¹² АЈ, ф. МГ, д. 2020, с. 1–3.

¹³ Занимљивија је чињеница да се звање „потпуковника“ и еквивалентно њему звање „старији батаљонски комесар“ у војном систему у СССР-у појавило тек 1. септембра 1939. према „Закону СССР-а о свеопштој војној обавези“. Ова звања почели су да додељују када је Шпански рат већ био готов, а Мразовић се већ илегално пребацио у Југославију где је крајем 1939. године био ухапшен и затворен у Лепоглави. У систему безбедносних звања „потпуковник“ се појавио још касније – посебном наредбом коју је Президијум Врховног Савета СССР-а потписао 9. фебруара 1943.

¹⁴ „Самбо“ („Самоодбрана Без Оружја“). Волков В. П, *Курс самозащиты без оружия „Самбо“*. Учебное пособие для школ НКВД, Издание школьно-курсового отделения отдела кадров НКВД СССР, Москва, 1940.

верзијама, врстама експлозива, начину деловања експлозивних справа, различитих врста мина, нарочито мина изненађења. За сва та средства морали су да науче постављање, откривање и разминиравање“. Заједно са Костићем, према његовим успоменама, тих година и само у тој школи било је још пет до шест Југословена.¹⁵

У оквиру разматрања обуке југословенских комуниста за партизанске, субверзивне и диверзантске методе не сме се изоставити ни податак да се у „техничкој школи“ у СССР-у школовао, а касније у њој предавао и сам Јосип Броз Тито. О томе непосредно сведоче документа из Титовог досијеа у бившој Централној партијској архиви КПСС.¹⁶ Званични Титов биограф В. Дедијер навео је његове речи да се у Москви бавио самосталним читањем књига. „Највише сам пажње посветио студију економије и филозофије. Озбиљно сам се био бацио и на студиј војне литературе, читајући прије свега Фрунзеа, од руских писаца, а затим нарочито немачке класике Клаузевица и друге. Тако сам за вријеме свог боравка у Москви умногоме проширио своја знања о војним проблемима...“. Дедијер је записао да је Тито држао предавања на Међународној лењинској школи и на Комунистичком универзитету националних мањина Запада, и то само југословенској групи и само из „синдикалног питања“ за 20 рубаља по сату.¹⁷

Трагови о Титовом школовању и наставничком раду у СССР-у у бившем досијеу Коминтерне такође су веома фрагментирани. Ипак, постоји више трагова о овом „школском“ периоду у животу будућег лидера југословенских комуниста.

Постоји траг о некој врсти курса из конспирације који је Тито могао да заврши у Москви. Једна од песама у његовим личним стварима остављеним у СССР-у била је написана на позадини белешке о прављењу мастила за „хектограф“¹⁸ За наставу у „војнотехничким школама“ Коминтерне коришћен је немачки језик и рецепт за хекторграфску тинту је највероватније записан на часовима „партијске технике“ где се између осталог обрађивала и тема илегалних штампарија. О наставничком раду Јосипа Броза сведочи документ кадровског одсека Коминтерне. То је препорука од 21. маја 1935, коју су потписали представник КПЈ код ИККИ Владимир Ћопић са псеудонимом Сењко

¹⁵ Ковачевић М., *Исповест Перише Костића, Мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд, 2004, с. 93–93.

¹⁶ РГАСПИ, Ф.495, оп. 277, д. 21 „Броз Тито Иосип (Вальтер Фридрих, Георгиевич, Руди, Пепо, Стари)“.

¹⁷ Дедијер В., *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Београд, 1955, с. 237.

¹⁸ Хектограф – машина за умножавање текстова штампаних писаних и нацртаних на желатинској плочи анилинском бојом. Од 1922 и све до краја постојања СССР неовлашћена употреба „хектографа“ као и осталих примерака апарата за копирање, штампање и умножавање је била забрањена.

(1891–1939) и „начелник за кадровска питања балканског секретаријата“ Иван Караиванов. У тој препоруци утврђено је да „друг Фридрих Валтер“ „заслужује поверење да врши наставнички рад“. Осим ових архивских докумената, постоји и низ мемоарских помена ових догађаја. Један од Титових биографа Џаспер Ридли, навео је да је Тито посећивао наставу из војне тактике у „школи Црвене армије“ ослањајући се на лични интервју са М. Бубер-Нојман која је активно учествовала у животу ИККИ у Москви 1935–1936.¹⁹ Са тим мишљењем слагао се и инструктор у предратним „специјалним школама“ под окриљем војно-обавештајне службе Црвене армије И. Г. Старинов, који је од јуна 1944. био начелник штаба совјетске мисије у Југославији, више пута је контактирао са Титом, који је до смрти (интервјуи 1997–1999) сачувао изузетно позитивно мишљење и поштовање према партизанском лидеру. Старинов је тврдио да је „Тито имао солидну партизанску припрему“.²⁰ О томе да је Тито водио нека предавања у Москви сећао се и Ј. Копинич.²¹ У поменутој полумемоарској књизи Владимира Пјатницког: „нека предавања у војно-политичкој школи су се на почетку одвијала преко преводилаца. Али је прошло два до три месеца, и он је већ постао непотребан... Долазили су са предавањима Телман, Ерколи (Тољати), Гекерт, Кнорин, Мануилски, Тито; од пољских сарадника – Ленски, Прухњак“.²² Савремени водећи истраживачи Титове биографије П. Симић и Н. Бондарев на основу својих истраживања сматрају врло вероватном претпоставку о специјалној обуци Тита и његовом учешћу у војно-политичкој настави под окриљем Коминтерне.

С обзиром да у Коминтерновском Титовом досијеу нема директне информације о његовом школовању у наставним установама Коминтерне, ипак према свим овим подацима можемо да задржимо резерву. С друге стране ако индиректна и мемоарска информација (успомене Пјатницког, Бубер-Нојманове и Старинова) ипак имају неку основу, онда одсуство информације о школовању Тита у интерним карактеристикама Коминтерне може да значи само једно – Тито је завршио своје студије у наставним установама других институција (НКВД или РУ РККА) које нису практиковале да Коминтерну извештавају о својим кадровским одлукама.²³

¹⁹ Džasper Ridli, *Tito - Biografija*, Novi Sad, 1998, с. 134.

²⁰ Старинов И. Г., *Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта*, Москва 1999.

²¹ Senčić V. *Enigma Kopinič*, I, Beograd, 1983, с. 44–46.

²² В. И. Пятницкий, *Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории*, Минск, 2004, с. 276.

²³ У овом контексту илустративан пример дугугодишњег сарадника РУ РККА Р. Зоргеа кога су сматрали обичним мало значајним немачким комунистом у ИККИ све до тренутка његовог хапшења. *Коминтерн и вторая мировая война*. Сборник документов. Часть II, После 22 июня 1941, Москва, 1994, с. 17.

Реалне трагове партизанске обуке и утицаја инструкција и методика, разрађених у оквиру Коминтерних (анти)војних установа на КПЈ проналазимо и у комунистичким инструкцијама које су доспеле до Југословенског генералштаба у августу 1937. године. Приликом прегледа архиве похапшених комуниста у Крагујевцу, пронађене су две комунистичке инструкције. Штаб Дунавске дивизијске области у циркуларном писму од 5. августа 1937. упознао је са њима своје официре. „Директива о оснивању пролетерске одбране“ носила је препоруку о оснивању посебних одбрамбених чета наоружаних „гуменим цевима 35–40 цм појачаним изнутра челичним ужетом, боксерима, кратким батинама или корбачима“ као и ватреним оружјем за „крајњу нужду“ уз обавезну оружану и војничку дисциплину. Упутство „Војска и наши задаци“ имало је идеолошки утемељене препоруке о томе како комунисти морају да изведу пенетрацију и дезорганизацију старе војске и стварање „револуционарне војске“.²⁴ Ова упутства су била написана у најбољим традицијама „партије грађанског рата“.²⁵

Грађански рат у Шпанији имао је изузетан значај у стасавању партизанских кадрова Коминтерне. Старији ученици добили су прилику да се истакну и да провере своја знања у пракси, а с друге стране млађа генерација бораца је добила перфектну прилику школског „увежбавања“ не у школским клупама и на војним полигонима, већ у реалној борбеној ситуацији. Мора да се истакне да се „провера борбом“ није свидела неким кадровима Коминтерне, иако је Грађански рат у Шпанији био последњи корак у предратној припреми партизанских кадрова. Југословенски кадрови били су присутни у школским клупама партизанских академија до самог краја њиховог деловања, то јест, до почетка Грађанског рата у Шпанији. „Курсаната из КП Југославије“ (питомаца војно-партијских школа) било је и посљедње школске године „партизанске академије“ у СССР-у 1936/1937.²⁶ У условима активног лова који је НКВД организовао на „учеснике војно-терористичке завере“ даљу припрему партизанских кадрова за стране партије совјетски инструктори могли су да одржавају само ван СССР-а – у Шпанији.

Према К. Мразовићу који је био задужен за југословенски кадар још за време рада у апарату ИККИ, бројност југословенског кадра у Интернационалним бригадама у Шпанији била је изузетно велика. На основу картотеке коју је водио у Шпанији, Мразовић је тврдио да су Југословени били друга (после Француза) група по бројности међу добровољцима. У добровољачким бригадама учествовало је око 1200–1300 добровољаца, међу којима је било више Словенаца

²⁴ ВА, Архива пописник 17, к. 7, док. 27, фасцикла 1, с. 1–6.

²⁵ РГАСПИ, ф.495, оп. 27, д. 14, л. 7–14.

²⁶ РГАСПИ, ф.495, оп. 20, д. 848, с. 2–3.

и Хрвата, иако су били заступљени представници свих југословенских народа. Мада је Грађански рат у Шпанији, према К. Маразовићу, преживела само половина југословенских учесника, ипак је шест стотина квалификованих и спремних бораца био изузетно велики број.²⁷ Са овим подацима слажу се и подаци В. Влаховића.²⁸

На најбољи начин припрему коминтерновских кадрова за одлазак у Шпанију описао је у својим сећањима Иван Гошњак.²⁹ Почетком Грађанског рата у Шпанији будући командант Главног штаба НОВ-а и ПО Хрватске Иван Гошњак налазио се у Совјетском Савезу, на школовању у партијској школи. Према његовим наводима „у партијској школи у Москви изучавали смо многе војне предмете као нпр: тактику, топографију, стрељачко-пешадијско наоружање; полазили смо и на гађања из пушке и пиштоља. Поред тога, три недеље смо били на логоровању, где смо изучавали партизанске и уличне борбе“.³⁰ У току 1936. у Шпанију су из југословенске групе у којој је био Гошњак (укупно 25 људи) отишла „само“ 3 човека: начелник групе Б. Масларић и два студента. Међутим, у јесен 1936. постало је очигледно да је дошао ред и на Гошњакову групу.

Крајем 1936. године Гошњака су позвали у Одељење за кадрове Коминтерне (унутрашња безбедносна служба Коминтерне која је радила у тесној спрези са другим совјетским обавештајним органима – НКВД и РУ РККА). Према његовим успоменама: „Примио ме је један друг, не знам ко је то био, ни шта је по народности. Поставио ми је неколико општих питања... упитао ме је да ли бих ја и у пракси био спреман да докажем ова своја уверења. Пошто сам му позитивно одговорио, запитао ме је да ли бих био спреман да идем у Кину. Ово питање ме је изненадило, али дао сам му потврдан одговор“.³¹ Већина Гошњакових другова из школе такође су били позивани у Одељење за кадрове Коминтерне. И њима су постављана иста питања, са том разликом што су неке од њих питали да ли желе да иду у Шпанију. Гошњак је истицао да их нико и партијског руководства није звао на разговор у вези са овим путем.

Почетком јануара 1937. године Гошњака и његове школске другове исписали су из Лењинске школе у Москви и упутили су их у

²⁷ АЈ, ф. МГ, д. 18/121, с. 5.

²⁸ АЈ, ф. 512-д. II/2-87, с. 13.

²⁹ Gošnjak I., *Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 1, s. 302–303.

³⁰ Gošnjak I., *Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 1, s. 303.

³¹ Gošnjak I., *Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 1, s. 302.

Рјазань (град око 200 км од Москве). Ту су групу будућих црвених команданата сместили у касарну, обукли у униформе совјетске армије и рекли да се налазе на војном курсу пред одлазак у Шпанију.³² Заједно са Гошњаком било је више људи свих могућих националности и година, кадрова различитих комунистичких партија, и чланова њихових централних комитета... „Конспирација је била велика. Из касарне се појединачно није могло излазити. Овде нам чак ни конспиративна имена која смо имали у Москви нису остала, већ је сваки од нас уместо имена и презимена добио свој број. Ја сам био број 36. У свакодневной прозивци у строју уместо презимена читани су бројеве на које смо се одазивали“.³³ По завршетку курса, са фалсификованим чехословачким пасошем, Гошњак и други његови другови били су пребачени кроз целу Европу у Шпанију.

Ова слика одласка из СССР-а мора да се допуни призором доласка у Шпанију, коју је описао Божидар Масларић.³⁴ Одмах по доласку у Мадрид Масларић је отишао у Централни комитет КП Шпаније. Град су надлетале топовске гранате, у неким његовим деловима звиждали су пушчани меци, али је у граду било пуно комунистичких застава. Хосе Диас и Пасионарија распитивали су се пре свега „како се цени њихова борба у Москви, каквих има политичких новости, ко је на путу из Москве за Шпанију“, и, напослетку шта Масларић зна о ратним вештинама и какво војничко образовање поседује“.³⁵

После разговора и ручка Масларића су послали у штаб V регименте, где се одвијало војно саветовање. Разговор се водио о појачању одбране Мадрида. Пред војничком картом објашњења је давао саветник V регименте, Аустријанац генерал Клебер. Међу учесницима конференције био је командант V регименте Листер, политички комесар исте јединице Карлос (Виђали из Трста), генерал Гомес (Кајзер) и други команданти јединица. Дискусија је вођена на енглеском језику, који се преводио на шпански. Клебер је давао објашњења, каква је ситуација и шта све треба учинити. Наводимо дословни цитат који приказује ниво умешаности Коминтерне и Москве у догађаје: „Енглески се говорило полако. Виђали је то прево-

³² База у Рјазану где се школовало Гошњак и његови другови била је у саставу Рјазанског пешадијског училишта – елитне школе за пешадијске официре и базе за специјалну обуку. Касније на тој основи је било формирано Рјазанско више училиште за официре падобранских јединица. Ово је донекле аналог чувене базе Fort Bragg.

³³ Gošnjak I, *Iz Sovjetskog Saveza u Repunlikansku Španiju // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj. 1, s. 303.

³⁴ Maslarić B. *U zemlji borbe // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj. 2, s. 11–12.

³⁵ Maslarić B. *U zemlji borbe // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj. 2, s. 11.

дио на шпански, а за то време смо ми један другом намигивали. Мене је такав начин рада почео нервирати. Окретао сам се на својој столици и размишљао да се таквим радом, тј. спорашћу, мора свака битка изгубити. Умало што нисам крикнуо на тој конференцији: „Зашто не говорите руски, кад више од 50 од сто учесника ове конференције зна тај језик, пошто их је била скоро већина у Совјетском Савезу?“ Кајзер ми је тај начин рада објаснио кад се конференција завршила. Морало се тако радити према директиви из Москве да би се прикрило мешање Москве у туђе унутрашње послове“.³⁶

Значај војне школе за југословенске питомце Коминтерне тешко је потценити. „Велики број ових људи завршио је у СССР – у политичке школе и поред њих и кроз војне школе стекли су висока војна образовања. Највећи број је имао више војне чинове... Чињеница је да је на школовање ових људи Коминтерна потрошила милионске своте... Шпански добровољци су кроз борбе и кроз све оно што су преживели постали заклето непријатељи фашизма. Прекалили су се и стекли војна искуства, која су пренели у своје земље. Југословено-шпански добровољци у току НОБ-а и револуције били су политички и војни кадар своје партије и народа“,³⁷ као што је тврдио К. Мразовић, представник тог дела југословенског војно-политичког кадра који је стекао своју припрему у СССР-у. Са тим погледима су се слагали и представници младе генерације: према В. Влаховићу грађански рат у Шпанији „је био непресушиви извор откривене лепоте борбе“.³⁸

Нема сумње да је у организацији партизанског рата у Шпанији било мањкавости и грешака (уосталом најбољи доказ за то јесте и сама чињеница да је рат био изгубљен). У мемоарима написаним после Другог светског рата (и после резолуције ИБ) југословенски „Шпанци“ износили су бројне примедбе на рачун Коминтерне и СССР-а уопште због начина организације партизанског рата у Шпанији, као и због нерационалне употребе војних специјалиста спремних за организацију партизанског рата.³⁹ Нешто другачији, можда и реалнији приказ проблема организације партизанског рата у Шпанији дао је у свом детаљном извештају о Шпанском грађанском рату један од кадрова ОМС Коминтерне Ј. Копинич.⁴⁰ Копинич је набројао низ фактора који су ометали потпуну реализацију планова диверзантског и партизанског рата у позадини Франка: слаба организација услед ви-

³⁶ Maslarić B. *U zemlji borbe // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj. 2, s. 12.

³⁷ AJ, ф. МГ, д. 18/121, с. 5–6.

³⁸ AJ, ф. 512- д. II/2–70, с. 3.

³⁹ AJ, ф. МГ, д. 18/121, с. 5; AJ, ф. 512-ЛФВВ, д. II /2–51, с. 1–4.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. 495, Оп. 277, Д. 16, с. 69.

шепартијског система где је свака странка тежила својој војној линији, мањак поверења шпанских команданата и најзад најбитније што је било узето у обзир у каснијој организацији партизанских одреда за време Другог светског рата – отпор локалних бораца према дошљацима. Према Копиничу, код локалних команданата „... није било ни најмање жеље да у супротности са жељом бораца воде војне операције, јер као што су нама говорили, ако ћемо ми да нападамо непријатеља он ће да се окоми на нас, а без тога је мирније. Са ове тачке гледишта су сагледавали и нас – групу странаца – који, наводно изазивају акцију и на тај начин ремете 'мир'." Са Копиничевим ставовима углавном се слажу и успомене о Шпанском грађанском рату И. Г. Старинова, који је такође поменуо како су га спречавали у диверзантским акцијама због бриге о цивилном становништву и забринутости због тога шта ће о његовим нападима да каже јавно мњење.⁴¹

Революционарним кадровима из различитих комунистичких партија након теоретске обуке користила је реална школа Грађанског рата, где је мирис барута голицао ноздрве другачије него на стрељанама. Фијуци непријатељских метака, рањавање и изненадна смрт блиских другова били су болно искуство, које су будуће вође југословенских партизанских формација стицали по први пут.⁴² Међутим, овај практични део који су „југословенски Шпанци“ истицали у послератним мемоарима није био једина „школа рата“ коју су завршавали одабрани организатори будућих партизанских ратова, а за време Грађанског рата у Шпанији – скромни диверзанци у партизанским одредима. Постојала је и једна битна, али мање видљива страна Грађанског рата у Шпанији – совјетски инструктори активно су радили у Шпанији на посебној обуци партизанског и другог кадра.

Пример едукације специфичних кадрова, битних за партизански покрет, навео је у својим белешкама В. Влаховић. Припрему диверзаната открио је на примеру младог Браце Вајса, дојучерашњег студента који је прво био постављен на место митраљесца, а након тога „Брацо се ... налазио у партизанској бригади. То је уствари био диверзантски одред, који је двапут месечно прелазио линије фронта, са специјалним задацима, а после извршеног задатка враћао се натраг у базу“.⁴³ Осим партизанског кадра, за организацију „нове власти“ била је потребна и безбедносна структура у којој је сарађивао сам В. Влаховић, такође дојучерашњи несвршени студент, који се неко време (неуспешно) бавио радом иследника у контрабавештајној служби интернационалних бригада (Servicio de Investigacion Militar). За разлику од диверзаната, који су мо-

⁴¹ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

⁴² АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. II/2-51, с. 1.

⁴³ АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. 2/51, с. 1.

рали да науче да раде са експлозивима и да стекну нека друга слична специфична умећа, припадници безбедносних органа морали су да науче иследнички рад и да упију конспиративност и стриктну послушност према захтевима „више инстансе“. Осим иследничких функција („расплетљавање“ клупка завере и скидања маски са непријатељских агената) нови безбедносни кадрови су морали и да стекну и друге специфичне особине. Према Влаховићу, за ухапшене непријатељске агенте „чекала се одлука о даљем поступку од више инстансе. Ко је та инстанса и где се налази, нити сам знао нити ме интересовало“.⁴⁴ Ова слепа послушност била је ненадмашна чак и за иследнике НКВД-а, који су ипак морали да знају која им инстанца наређује у њиховом иследничком раду.

Као што ни у опису свог боравка у СССР-у југословенски учесници Грађанског рата нису тежили детаљно да сагледају улогу совјетских војно-техничких инструктора који су предавали партизанску и диверзантску тактику одабраним припадницима интернационалних бригада. Већ смо поменули мемоаре Ваупшасова, који је заједно са својим другарима у организацији партизанских одреда у Западној Белорусији А. М. Рабцевичом, Н. Г. Коваленком, В. З. Коржом, Н. А. Прокопцом, А. К. Спрогисом постао „саветник за организацију посебних јединица“.⁴⁵

Детаљно о овом раду испричао је један од тих инструктора диверзантске акције – И. Старинов.⁴⁶ Непосредни шеф Старинова је био Јан Берзин (1889–1938) који је од 1924. до 1935. руководио РУ РККА и био фактички оснивач војнообавештајне службе СССР-а, а од 1936. био је на месту главног војног саветника републиканске војске Шпаније.⁴⁷ Берзин је лично Старинову одредио задатак – „обучавати кадрове техници диверзија и тактици партизанског ратовања“.⁴⁸

Водећи специјалиста РККА у области партизанско-диверзантских метода Старинов тежио је да подели са ученицима своја знања корисна, за употребу у пољским условима, ван подршке специјалних лабораторија. Старинов није био само инструктор, већ је у неколико случајева и сам предводио интернационалне диверзантско- партизанске јединице које су вршиле неке значајне диверзије. Међу метама успешних диверзија његове групе биле су Гранадска хидроцентрала, бројни мостови, битни делови железничких пруга на стратешким правцима, железничке композиције са војском, муницијом и опремом.

⁴⁴ АЈ, ф. 512-ЛФВВ, д. 2/48, с. 1.

⁴⁵ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва, 1988. гл. „Партизанский корпус“, <http://militera.lib.ru/memo/russian/vaupshasov/15.html>.

⁴⁶ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997.

⁴⁷ Горчаков О. А. *Ян Берзин — командарм ГРУ*, С-Петербург, 2004.

⁴⁸ Старинов И. Г., *Записки диверсанта*, Москва, 1997, ч. II, гл.3. „Испания“, http://militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/13.html

Уз подршку ЦК КПШ, све је било сређено веома брзо. За прву локацију „школе“ одабрали су пространу вилу на периферији Валенције, у коју су ускоро стигли први ученици – дванаест младих бораца на чијем је челу био капетан Доминго Унгрија. Касније је јединица Старинова била пребачена у Албасете где су шпански кадрови јединице били појачани борцима из интернационалних бригада. Према успоменама Старинова „прво су се појавила двојица Југословена – Иван Хариш и Иван Карбованц“. ⁴⁹ Иван Хариш био је здепаст и јако набијен, Иван Карбованц – мршав и висок. Другови у интербригади су у шали називали ову двојицу другара Пат и Паташон. Касније у одреду Доминго, Харишу и Карбованцу су дали надимке Хуан Пекењо (мали) и Хуан Гранде (велики). Оба другара су у прошлости били морнари. Оба су знали енглески, француски, шпански и руски, а Иван Гранде је још знао и италијански“. У обуци и борбама „ћутљиви и поуздани Иван Хариш“ (како је Старинов запамтио будућег руководиоца Диверзантске секције ГШ Хрватске) издвајао се као добар ученик, поуздани друг и одважан борац. ⁵⁰ У једној од мисија група диверзаната под командом И. Хариша успела је да уништи непријатељску композицију са трупама чак шездесет километара дубоко у позадини Франкових трупа. Још један од чувених Југословена које Старинов помиње у диверзантском батаљону био је Љуба Илић, који је дошао чак до положаја начелника штаба, а касније је напустио јединицу услед рањавања. Са поштовањем и нескривеним сажаљењем Старинов је описао јуначко држање Илића, који је рањен од једног залуталог метка који је погодио товар са динамитом. Осим Југословена, јединица Старинова била је попуњена и другим припадницима Интернационалних бригада – борцима из Немачке, Аустрије, Француске, Финске, Италије, Мађарске, Чехословачке, САД, Бугарске.

У настави „партизанско-диверзантске вештине“ коју су водили совјетски инструктори, опет је био искоришћен принцип репродуктивне наставе. Између инструктора који су стекли знања од совјетских инструктора, а после су се бавили припремом својих ученика, били су и Југословени. Један од њих био је Иван Хариш, који се тога сетио у својим каснијим успоменама. „Практичну школу диверзантског ратовања научио сам у Шпањолској, у Грађанском рату. У герилским јединицама примио сам потребну обуку на специјалном курсу за диверзанте код совјетских инструктора. Успјешно сам завршио диверзантски курс у тврђави Фигуерас и послје двомјесеч-

⁴⁹ Вероватно у другом случају Старинов користи псеудоним јер реч „карбованец“ не постоји у јужнословенским језицима. Да ли је Старинов мислио на Ивана Крајчића, који је учествовао у Грађанском рату у Шпанији у оквиру јединице „Чапајев“?

⁵⁰ РГВА, личный фонд И. Г. Старинова.

не обуке упућен сам да обучавам Шпањолце и припаднике Интернационалних бригада у диверзантском начину ратовања. Одржао сам неколико таквих курсова, а затим сам се скупа с диверзантима пребацио преко линије фронта са задатком да у Франковој позадини рушимо комуникације, електричне централе, далеководе, творнице и остале објекте... У Грађанском рату прошао сам Шпањолску уздуж и попречио рушећи фашистичке комуникације".⁵¹

Успомене о свом наставничком раду сачувао је и П. Костић, који је одмах по завршетку школе НКВД у Москви добио могућност да искористи своја знања у Шпанији. „Онда сам премештен у војну школу Позерубио коју су похађали истакнути борци. Они су у борбама показали јунаштво, посебан самопрегор и одговорност. Заслуживали су унапређења, али је требало да прођу и кроз одговарајућу стручну војну обуку. Било је у школи интербригадиста из Југославије, Бугарске, Грчке и других земаља. Од наших, политичку наставу предавао је Ћићко Павловић, предавач је био и Божидар Масларић, кога сам знао из Белог Манастира, а ја сам добио задужење да полазнике обучавам у диверзантским дејствима. У школи сам поново срео Шпира Видовића, упознао сам и Илију Хариша Громовника с којим сам се зближио... И у школи Позерубио и ван ње убрзо сам наишао на многе Југословене. Осим Андрије Милића, Шпира Вујовића и Ћићка Павловића, упознао сам Вељка Влаховића и друге из те групе студената, њих четрнаест на броју. Било је то већ 1937. године. Срео сам се и са Костом Нађем, подофициром југословенске краљевске војске, који је командовао на мадридском фронту, имао је своју јединицу. Било је доста Црногораца. Сећам се Веса Брајевића, једног студента Ковачевића, који није од ових из Грахова, од Саве Ковачевића, већ од Дурмитора. Али, било је и Ковачевића од Даниловграда, све студенти. Био је у Шпанији и Лука Вујачић с Грахова ... Упознао сам и Данила Лекића, чуо сам за Пека Дапчевића, али се у Шпанији нисмо срели. Међу Црногорцима је био и Перо Драгишић. У интернационалним бригадама било је и пуно Личана. Поменућу Марка Орешковића и Беришу Вукшу. Већину наших земљака упознао сам у војној школи у Албасети. Био је то случај и с неким Далматинцима, од којих се један звао Иво, око је изгубио у Шпанији. У школи је био и Отмар Креачић".⁵²

Значајно проширена јединица коју је обучавао И. Г. Старинов била је пребачена из Албасете у Хајет, а након тога је учествовала у извођењу диверзантских напада код Кордобе и Гранаде. Касније је ова јединица била толико попуњена интернационалним кадровима да је

⁵¹ Hariš I., *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1977, s. 7–8.

⁵² Ковачевић М., *Исповест Перише Костића, Мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд, 2004, с. 106–107.

дорасла до нивоа диверзантског батаљона. Она је стекла посебну славу, па су је чак посетили и забележили у својим литерарним радовима И. Еренбург, М. Кољцов и Е. Хемингвеј. „Стварање батаљона за специјалну намену је поставило питање – ко смо ми? Пре су нас називали и минерима, и експлозивном командом, и партизанима. Експлозивне команде и минери постављају експлозив и мине обично на својој територији на пример за време повлачења, а партизани морају да раде у позадини непријатеља. Ми нисмо одговарали ни једној од ових врста. Зато су почели да нас називају диверзантима. Диверзант мора не само да зна да постави експлозив или мину већ мора да прође неопажен у позадину непријатеља, неопажен да постави мину, неопажен да се повуче, а ако буде требало и да остане на територији непријатеља неопажен толико колико буде требао. Тако се родио први диверзантски батаљон“. Међутим, први не значи једини. Старинов помиње низ колега Ваупшасова (М. К. Кочегарова, Н. А. Прокопјука, А. К. Спрогиса) као инструкторе других посебних партизанско-диверзантских јединица.⁵³

Јединица у којој је Старинов радио као инструктор на крају крајева је из диверзантског батаљона израсла у чувени XIV партизански корпус, који је у свом саставу имао три хиљаде бораца. До одласка Старинова из Шпаније, крајем 1937, корпус је успео да изврши око двеста диверзија и заседа, због којих је непријатељ имао губитке од око две хиљаде војника и подофицира. Укупни губици јединице за то време били су само четрнаест бораца.

Као што смо већ поменули, Старинов није био једини совјетски инструктор који је учествовао у организацији партизанских одреда у Шпанији. У исто време када је Старинов био „саветник за диверзије“ у јединици Домингоа Унгрије, у њој је од августа 1936. до октобра 1937. „старији саветник за обавештајни рад“ био Х. У. Мамсуров.⁵⁴ У XIV партизанском корпусу као саветници су радили и Г. Сиројежкин, Л. П. Васиљевски, Н. Г. Коваленко, С. А. Ваупшасов и др.⁵⁵ Осим школе у Валенсији у којој је предавао И. Г. Старинов за потребе припреме партизанских кадрова организована је још једна „партизанска школа“ у Барселони. Начелник барселонске школе био је совјетски инструктор Ж. А. Озољ, а инструктор за експлозивне и диверзантске радове – А. Ф. Звјагин.⁵⁶ Последњих двадесетак совјетских војних саветника

⁵³ Паршина Е. А. *Динамит для сеньориты: Докум. повесть [о А. К. Спрогисе: Отр. из исп. дневника]*, Москва, 1989; Боярский В. И., *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие*. Страницы Памяти, Москва, 2007; Елизавета Паршина, Леонид Паршин *Разведка без мифов*. рукопись в печати.

⁵⁴ Прасол А. *По ком звонил колокол* // Красная звезда. 1993. 15 сентября. Боярский В. И., *Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие*. Страницы Памяти, Москва, 2007.

⁵⁵ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках*. Москва., 1974. С. 207–208.

⁵⁶ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках*. Москва, 1974. С. 168, 169.

„посебних вештина партизанског рата“ Х. У. Мамсуров, Н. Патрахалцев, Н. И. Шчелоков и други напустили су Шпанију подморницом пред сам крај рата. Њихова искуства су била искориштено у СССР и оцењена, за разлику од бројних других руководећих представника СССР-а у Шпанији чији се животни пут завршио у затворима НКВД-а. Х. У. Мамсуров постао је начелник диверзантског одсека „А“ РУ РККА, Н. К. Патрахалцев – његов заменик, а Н. И. Шчелоков – старији сарадник.⁵⁷ И. Г. Старинов био је постављен на место начелника централног научно-експерименталног полигона.⁵⁸ Ваупшасов је остао у Шпанији до самог пада републике и до задњег тренутка на шпанској земљи одржавао је везе са Д. Унгријом – командантом 14. корпуса.⁵⁹

Иако су се совјетски инструктори у СССР-у нашли у компликованој атмосфери у време репресије 1937–1938. године, судбина бораца из интернационалних бригада које су остале у Шпанији до краја Грађанског рата није била много боља. Судбина југословенских „Шпанаца“, којима је властита држава забранила повратак у земљу, била је тужна и водила их је у логоре за интернирана лица у Француској.⁶⁰

Повратак ових за борбу припремљених кадрова Коминтерне у Шпанију био је веома необичан. Најдетаљније успомене о томе оставили су Влада Поповић⁶¹ и Иван Гошњак.⁶² Начин повратка био је доста једноставан. На пролеће – лето 1941. југословенски борци су на легалан (декларисали су се као Хрвати који су се раскајали) и нелегалан начин (бекство из логора за интерниране учеснике Шпанског грађанског рата у Француској) долазили у Трећи Рајх. Тамо су се запошљавали у бројним фабрикама, које су због мобилизације радноспособних мушкараца остале без радника. Ударничким радом зарађивали су право на одсуство и са легалним папирима могли су да путују до граница Југославије, где су се укључивали у партизанску борбу. Неспорна је укљученост Коминтерне преко КП Француске, у први део подухвата – обавештење југословенских „Шпанаца“ о потреби да се пријаве за Немачку и сакривање и пребацивање у Немачку оних који нису могли да буду ослобођени. КП Француске је била довољна јака да може да изведе овај задатак, који је био релативно лак.

⁵⁷ И. Шчелоков, С. Козлов, *Моя история: Диверсантом он стал в Испании*, „Братишка“ Јанварь 2006.

⁵⁸ Старинов И. Г., *Солдат столетия*, Москва 2002, с. 5.

⁵⁹ Ваупшасов С. А., *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*. – М.: Политиздат, 1988

⁶⁰ Španija 1936–1939, *Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, Београд, 1971, т. 4, „Kroz logore i zatvore“, с. 7–281.

⁶¹ Поповић В., *Organizovanje povratka u zemlju naših drugova „španaca“ iz Nemačke*, // *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, у 5 knj., Београд, 1971, knj 4, с. 281–285.

⁶² Гошњак И., *Od Vernea do oslobođene teritorije* // *Španija. 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, у 5 knj., Београд, 1971, knj. 4, с. 285–316.

Много тежи је био други део операције – проналазак југословенских „Шпанаца“ који су били раштркани по целој Немачкој организација мреже пунктова за помагање и њихово обавештавање о погодним приликама за одлазак у земљу, пружање информација о томе како да се повежу са комунистичким илегалцима у усташкој Хрватској или интегрисаним у Трећи Рајх деловима Словеније. Мрежа КП Немачке била је потпуно уништена због активног рада Гестапоа, симпатија широких маса Немаца према демагошкој нацистичкој пропаганди и Стаљиновог покушаја да обезбеди мирне односе за Немачком због којих је преко Коминтерне долазило до смањења интензитета илегалног рада КП Немачке у отаџбини.⁶³

Према званичној верзији, коју су у својим мемоарима навели истакнути југословенски комунисти, у јуну 1941. из Немачке је успео да побегне Цветко Већеслав звани Флорес. Флорес је успоставио везу са Поповићем од кога је добио Титову наредбу да се врати у Немачку, да пронађе југословенске „Шпанце“, да их све обавести о неопходности повратка у земљу и да им то и омогући. КПЈ је са своје стране припремила пункт за организацију преласка и низ пунктова у Загребу за прихватање и смештај.⁶⁴ У својим успоменама В. Поповић је тврдио да је Флорес успео да „за кратко време успостави пунктове у Десау, Еспенхајму, Битерфелду, Лајпцигу и Грацу... Дошао је у контакт са нашим друговима који су радили у окупационим Лајпцига и Берлина... Успео је да несметано у групама повремено допрати око 60 другова“ до границе.⁶⁵ Неки су успели и сами да се докопају Југославије, и то, као што је истицао В. Поповић „без ичије помоћи“. ⁶⁶ Тако „Флорес и остали ...другови су се могли уверити у недостатке полицијског апарата фашистичке Немачке“. ⁶⁷ Иван Го-

⁶³ Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001; Jörn Schütrumpf, *Ernst Thälmann. An Stalin. Briefe aus dem Zuchthaus 1939 bis 1941*. Berlin 1996; Eric D. Weitz, *Creating German communism, 1890–1990. From popular protests to socialist state*, Princeton-New York, 1997; David E. Barclay, *Between reform and revolution. German socialism and communism from 1840 to 1990*, New York, 1998; Allan Merson, *Kommunistischer Widerstand in Nazideutschland*, Bonn, 1999; Hermann Weber, Andreas Herbst, *Deutsche Kommunisten: biographisches Handbuch 1918 bis 1945*. Berlin, 2004.

⁶⁴ Popović V., *Organizovanje povratka u zemlju naših drugova „španaca“ iz Nemačke, // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 4, s. 281–282.

⁶⁵ Popović V., *Organizovanje povratka u zemlju naših drugova „španaca“ iz Nemačke, // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 4, s. 282.

⁶⁶ Popović V., *Organizovanje povratka u zemlju naših drugova „španaca“ iz Nemačke, // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 4, s. 282.

⁶⁷ Popović V., *Organizovanje povratka u zemlju naših drugova „španaca“ iz Nemačke, // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 4, s. 283.

шњак, који је стигао у Југославију сличним каналима констатовао је у својим мемоарима да је уопште „тешко рећи“ како је ова авантура успела.⁶⁸ Не само пребацивање већ и од Гестапоа скривен проналазак „Шпанаца“ у маси Југословена на раду у Немачкој био би на чудо да су га извели само Флорес и неколико његових колега из КПЈ.⁶⁹

Совјетски архиви одређених организација који су по свему судећи били активно укључени у остваривање овог „чуда“ за сада су затворени. Ипак је очигледно да је неко морао да помогне југословенским комунистима са богатим партизанским искуством да стигну у свој завичај, где је по свему судећи морао да ускоро букне рат.⁷⁰ Индиректна потврда тога може да се пронађе у персоналним досијеима Коминтерне, посебно у оном њиховом делу који се тицао појединих југословенских комуниста.⁷¹ Иначе, сваки досије садржи велику анкету која се попуњавала на самом почетку, након отварања досијеа, садржи карактеристике и препоруке, ако се радило о одговорном задатку, аутобиографију и извештај о урађеним задацима. Нове анкете и карактеристике појављивале су се само у случају да је био планиран неки нови задатак. На самој анкети морало је кратко да буде назначено за коју потребу се прави анкета – „унапређење“, „школовање“, „наставнички рад“ итд. Међутим, у досијеима бројних чланова КПЈ, учесника Шпанског грађанског рата у другој половини 1940. и с пролећа 1941. појавиле су се мале сивкасте анкете истог обрасца, који је махом био концентрисан на њихово ангажовање на Иберијском полуострву. Између осталог, ове анкете постоје и у досијеима Владе Поповића, Ивана Хариша, Ивана Гошњака и многих других будућих команданата НОП-а, па и у досијеу Флореса. За ове анкете из досијеа југословенских „Шпанаца“ карактеристичан је један занимљив детаљ – уместо намене, на њима је назначено да су направљене на захтев неке „спољне (односно неке друге – А. Т.) организације“. У СССР-у 1940–1941. није било много организација које су могле да захтевају од Коминтерне да им достави личне податке чланова страних комунистичких партија који су спремни за партизанску акцију. Постоји

⁶⁸ Gošnjak I., *Od Vernea do oslobođene teritorije // Španija. 1936–1939*, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu, u 5 knj., Beograd, 1971, knj 4, s. 294.

⁶⁹ На пример 1939. у Немачкој на раду је било око 20.000, а почетком 1943. – 186.533 радника! Ristović Milan, *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, c. 249–251.

⁷⁰ У СССР-у су сматрали Југославију и Балкан уопште погодним тлом за распаљивање партизанског рата у позадини непријатеља. Проучавало се и већ постојеће искуство у овој области. Трагови ових идеја су остали и у војним студијама објављеним још пре избијања Другог светског рата. *Практика малой войны в оккупированной Сербии*, Москва, 1936.

⁷¹ РГАСПИ, ф. 495 Исполком Коминтерна, оп № 277 „Личные дела (Югославия)“.

велика вероватноћа да је овај захтев био директно повезан са пребацивањем „Шпанаца“ у Југославију уочи избијања партизанског устанка, који КПЈ није могла да уради „без ичије помоћи“.

Око двеста педесет шпанских бораца учествовало је у догађајима од 1941. до 1945. у Југославији и они су фактички били један од најбитнијих стубова у стварању партизанског покрета. Сваки четврти био је проглашен за Народног хероја. За време рата у скоро свим покрајинским штабовима, на бројним командним положајима армија, корпуса и дивизија били су заступљени шпански борци.⁷² Треба још једном нагласити, да сваки „Шпанац“ није обавезно имао посебну обуку, али значајан број највероватније јесте.

Веома тешко је прецизно оценити улогу коју је партизанска обука у СССР-у и Шпанији имала у процесу стасавања кадрова југословенског партизанског покрета. Свакако су много већи значај имали локални услови, и пре свега, војничка надареност и сналажљивост југословенских комуниста. Чињеници да су партизани постали бројнији, а потом и надмоћнији током грађанског рата (1941–1945) сигурно су битно допринели и окупатори, односно њихови хрватски помагачи, чији се поступци и бруталност могу по свим елементима оквалификовати као геноцид. Познато је да су основну масу бораца - партизана до 1943. чинили „пречански“ Срби, изложени од усташког режима страховитом притиску.⁷³ Вешта политика КПЈ, која је успела да придобије југословенске народе завађене у братоубилачком рату око идеје о обнављању јединствене и федеративне Југославије, као и око комунистичке идеологије, сигурно је била заслуга Јосипа Броза Тита и његових сарадника чији су таленти и вештине очигледно били натпросечни.

Ипак, улога совјетских инструктора у партизанским, војним, диверзантским припремама, који су обучавали одабране чланове КПЈ у предратном раздобљу у СССР и Шпанији, није била занемарљива. Иако сваки члан КПЈ који је посетио СССР у периоду од 1929. до 1936. године није прошао војну обуку, имајући у виду допунске курсеве и течајење, број људи који су ипак стекли одређена војна знања није могао да буде занемарљив. Осим тога, методологија партизанског рата била је широ-

⁷² *Vojna enciklopedija*, 2. izd, tt. 1–10, Beograd, 1970–1978; *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji : 1941–1945*. Knj. 1–2, Beograd-Ljubljana, 1980; *Narodni heroji Jugoslavije*, 2 knj, Beograd–Titograd, 1982.

⁷³ Tomasevich J., *The Chetniks : war and revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford, 1975, p. 106; Индикативно је и то да у свом говору на Другом засједању АВНОЈ-а хрватски комуниста Владимир Бакарић је између осталог рекао: „На првом засједању ми смо били више представници српског отпора у Хрватској него представници НОП Хрватске“. Nešović S., *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata: 1941–1945*, Beograd, 1983, s. 281.

ко заступљена у образовању југословенских питомаца совјетских „војно-техничких школа“ Коминтерне, у којима су предавали инструктори РУ РККА и НКВД. Није занемарљива ни чињеница да је СССР тридесетих година фактички био светски лидер у форсирању најразличитијих субверзивних и диверзантских технологија: од падобранских дивизија до масовне припреме снајпериста, од разраде методика партизанског рата до стварања посебних партизанских школа.⁷⁴ Захваљујући томе у СССР-у је створено тло за развој и осмишљавање идеје о потпаљивању партизанског рата у погодним земљама,⁷⁵ уз помоћ совјетских војних, безбедносних и коминтерновских структура. Осим директне улоге коју је у југословенском партизанском покрету имао кадар индоктриниран и обучен у иностранству, можда чак и већи значај имао је њихов медијативни и индиректни утицај, који је вишеструко повећавао утицај знања стечених пре почетка рата у СССР-у или Шпанији.

Mag Alexey Timofeev,

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

THE SOVIET UNION ROLE IN EDUCATION AND TRAINING OF THE YUGOSLAV PARTISAN STAFF BEFORE THE WORLD WAR II.

(Summary)

Summary: Yugoslav students were trained at the „communist military schools” in the USSR till the last school year of “Partisan Academy in the Soviet Union” in 1936/1937. The Yugoslav communist manual for subversive activities captured by the Yugoslav General Staff in 1937 had been written according to the soviet manuals. There are several memoirs on training at the “communist military schools” in the USSR left by Yugoslavs (M. Golubich, V. Begovich, J. Kopinich, R. Cholakovich, B. Maslarich, P. Kostich, etc).. Even Josip Broz Tito

⁷⁴ Немачка обавештајна служба у то доба се бавила преживљавањем, америчка још није била ни формирана, а енглеска и француска су се ушушкале у лаворике победника у Првом светском рату и нису развијале „субверзивне технологије“. Види детаљније о предратном нивоу знања о „субверзивним и герилским технологијама“ у биографији стручњака бр.1 за герилу у енглеској војсци за време Другог светског рата. Wilkinson P., Astley J. B., *Gubbins and SOE*, London, 1993.

⁷⁵ На пример српско герилско искуство за време Првог светског рата је сагледавало истраживање: Рыбаков, *Практика малой войны в оккупированной Сербии*, Москва, 1936.

had been trained and later participated as a postgraduate assistance lecturer in the work of a "communist military school" in the USSR

The Civil war in Spain had a great significance in the reinforcement of the Comintern partisan and revolutionary staff. K. Mrazovich, I. Goshnyak, B. Maslarich and several other Yugoslav communist leaders left their memories about the redeployment to Spain of Yugoslav partisan experts prepared in the USSR. Development of partisan and sabotage operations in Spain, directed by Soviet instructors, was described by the vast number of Yugoslav participants of the events.

A large number of Soviet military-technical instructors (H.-U. Mamsurov, N. Patrahalev, A. K. Sprogis, I. G. Starinov, S. A. Vaupshasov, N. I. Schelokov, G. Sirojezhkin, L. P. Vasiljevski, A. F. Zvjagin, A. M. Rabceвич, N. G. Kovalenko, V. Z. Korzh, N. A. Prokopec) trained the selected members of the International brigades in partisan tactics and sabotage. Jan Berzin, the chief of Soviet military intelligence from 1924 to 1935, was the supervisor. Among those students there was a relatively significant number of Yugoslavs.

After the Civil War in Spain, most of the Yugoslav "Spaniards" was hold in a special camp in France. There are some indirect evidences that the return to Yugoslavia of those men trained for guerrilla operations was carried out with the help of Soviet special services. Two hundred and fifty Yugoslav "Spaniards" participated in the partisan war on the Western Balkan since 1941 to 1945. They became one of the most important pillars in organization of the partisan movement in Yugoslavia.

УДК 358.119(497.1)"1941"(093.2) ; 355.48(497.1)"1941"(093.2)

Капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД

E-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ТЕНКИСТИ У АПРИЛСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: На основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, објављених извора и литературе у раду се реконструише борбени пут југословенских тенковских јединица у краткотрајном Априлском рату 1941. године.

Други светски рат донео је доста новина у ратној вештини у односу на претходни, такозвани „Велики рат“. Једна од кључних иновација била је доктрина Блицкрига (*Blitzkrieg* – муњевити рат – прим. Д. Д.), која је настала захваљујући помном проучавању искустава Првог светског рата (нарочито улоге оклопних јединица, ваздухопловства и јуришних одреда). Главни носиоци ове нове доктрине били су Немци. Наиме, још под генералом фон Сектом немачки војни врх уочио је да у армији Вајмарске републике, која је по одредбама војних клаузула Версајског мировног уговора требало да броји 100.000 људи, покретљивост мора бити компензација за малобројност. С тим у вези уочен је значај оклопних и транспортних моторних возила. Немци су сматрали да је оклоп тенка вреднији у нападу него у одбрани, као и да се тенкови праћени моторизованом пешадијом могу употребити у већим формацијама – дивизијама, корпусима, чак и тенковским армијама. Важну улогу имала је и авијација, чији је задатак био да неутралише или увођењем падобранаца да освоји кључне тачке, пре напредовања оклопних и моторизованих јединица. Главни задатак ове комбинације брзине, тежине и броја био је да се пробију непријатељске линије и униште његове комуникације. *Blitzkrieg* је извршио револуцију не само у руковођењу оружаним снагама,

већ и у читавој концепцији рата као појединачног сукоба у оквиру два ривалска фронта.¹ Основне идеје о заједничкој употреби механизације и авијације у будућем рату ипак нису биле немачке. Њих је још 1923, у књизи *The Reformation of War* изнео генерал-мајор Џ. Ф. Џ. Фулер, некадашњи начелник штаба британског краљевског тенковског корпуса, али те идеје британска војска није усвојила.² С друге стране, значајну улогу у креирању доктрине блицкрига код Немаца имало је и практично искуство, у којем су Фулере идеје и искуства из Великог рата проверавани опитима на терену. Немци су усвојили званични програм изградње оклопних јединица 1925, а на основу споразума са Совјетима из 1927. године, за обуку војника и старешина и проверу могућности оклопних возила су од 1929. до 1933. године користили полигон у Казању, дубоко унутар територије СССР-а.³ Немци су након тога, већ 1934. године, произвели и прве домаће тенкове, а њиховом тенковско-артиљеријском школом, основаном исте године, руководила је група официра која је, иако малобројна, захваљујући обуци у Казању, по свој прилици била најбоље обучена група тенкиста на свету.⁴ Једна од немачких тактичких иновација било је и формирање тенковских дивизија, чију је организацију разрадио генерал Хајнц Гудеријан 30-их година 20. века.⁵

Прве немачке тенковске дивизије биле су, ипак, веома гломазне. Имале су у свом саставу преко 500 тенкова, док је однос између тенковских и пешадијских чета у немачкој оклопној дивизији тог типа био 46 : 9. Формацијска пешадија транспортована је оклопним транспортерима или камионима, а служила је првенствено за подршку властитим тенковима у борби.⁶ Концепт тенковске дивизије био је иноваторски због тога што је обједињавала тенкове, пешадију, артиљерију, инжењеријске делове и јединице за подршку у оквиру једне, по саставу добро избалансиране покретне јединице. Моћ тенковске

¹ Р. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, стр. 104; О делатности фон Секта као утемељивача иницијалних идеја доктрине блицкрига опширније видети: J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg: Hans von Seeckt and German Military Reform*, University Press of Kansas, Lawrence (USA), 1994.

² О томе видети: Е. М. Gibson, „Mažino i Lidel Hart: Doktrina o odbrani“ у: Е. М. Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd, 1952, стр. 398–399.

³ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg ...*, pp. 183–184.

⁴ Исто, стр. 187.

⁵ Видети: H. Guderian, *Achtung — Panzer! Die Entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampftaktik und ihre operativen Möglichkeiten*, Stuttgart, 1937; H. Guderian, *Erinnerungen eines Soldaten*, Heidelberg, 1951 (Српско издање: Хајнц Гудеријан, *Оклопне трупе и њихово дејство у заједници са осталим родовима оружја* (превео са немачког Милорад Л. Лазаревић, арт. бриг. ђенерал), Сарајево, 1938. и Х. Гудеријан, *Успомене једног војника*, Војно дело, Београд, 1961).

⁶ М. Babić, *Taktika oklopnih jedinica u opštenarodnom odbrambenom ratu*, Beograd, 1981, стр. 31–32.

дивизије била је, дакле, у томе што је она обједињавала различите родове оружја и све њих, а не само тенкове, користила са максималном ефикасношћу.⁷ У лето 1939, дакле непосредно пред избијање Другог светског рата, Вермахт је располагао са шест тенковских (од којих је једна била још у фази формирања) и четири лаке дивизије.⁸

Доктрина блицкрига већ у операцијама у Пољској прешла је из теорије у успешну праксу. У агресији на Пољску, септембра 1939, Немачка је употребила моторизоване и лаке дивизије заједно с оклопним, тако да су све биле у саставу првих оперативних ешалона.⁹ У току 35 дана кампање немачке снаге изгубиле су, ипак, 247 тенкова и око 400 авиона. Све је то указивало на организационе пропусте који су у немачкој армији отклањани у ходу. Како су се гломазне тенковске дивизије и на вежбама и маневрима непосредно уочи рата и у току почетних ратних дејстава показале као неподесне, приступило се њиховом реорганизовању. Са друге стране, ни немачке лаке дивизије нису у експлоатацији оперативног продора биле довољно покретљиве нити довољно снажне да брзо савладају отпор противника. Пошто су за таква дејства биле много погодније оклопне јединице, после окупације Пољске Немци су реорганизовали своје оклопне дивизије, тако што су у току зиме 1939/40 све четири лаке дивизије преформирали у оклопне, а у дотадашњим оклопним дивизијама смањили број тенкова.¹⁰ Оклопна дивизија овог типа имала је после реорганизације у свом саставу око 320 тенкова и знатно више пешадије. Однос између тенковских и пешадијских чета износио је 1 : 1 (32 тенковске чете и 32 пешадијске чете).¹¹

Битка за Француску, која је потом уследила, представљала је највећи успех немачке армије. Наиме, Немци су савладали Французе подједнако лако као и Пољаке захваљујући изнад свега супериорној вештини, а не тежини бројки.¹² Након победе у рату са Француском

⁷ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, pp. 194.

⁸ Ж. Буше, *Бронетанковое оружие в войне*, Москва, 1956, стр. 83.

⁹ P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, str. 91; О операцијама немачких оклопних јединица у Пољској кампањи видети опширније: Ж. Буше, *н. д.*, стр. 89–108.

¹⁰ *Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation & Combat Employment of German's Tank Force 1933–1942* (Edited by Thomas L. Jentz), Schiffer Military History, Atglen, PA, 1996, pp. 105–119.

¹¹ M. Babić, *Taktika oklopnih jedinica u opštenarodnom odbrambenom ratu*, стр. 33.

¹² P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, стр. 104. На самом почетку немачког напада, 10. маја 1940. године обе супротстављене стране располагале су отприлике подједнаким снагама и наоружањем. Немци су имали 136 дивизија, које су нападале 94 француске, 10 британских, 22 белгијске и 10 холандских дивизија, т. ј. све заједно, такође 136 дивизија на североисточном фронту. Британци и Французи располагали су са 22 оклопне и моторизоване дивизије против истог броја немачких оклопних и моторизованих дивизија. Савезници су такође имали и премоћ у техници, располагајући са око 3.300 тенкова насупротив око 2.700 немачких. Више од половине немачких тенкова били су лаки

1940. године, Вермахт је поново реорганизовао своје оклопне дивизије, и повећао њихов број са 10 на 20. Повећање је извршено захваљујући тенковима заробљеним у операцијама на Западном фронту, као и смањивању броја тенкова у дивизијама.¹³ У оваквој оклопној дивизији број тенкова је износио 180, а смањен је и број пешадијских јединица, тако да је однос био 1,5 : 1 у корист тенкова (18 тенковских и 12 пешадијских чета).¹⁴ Тако је између пада Француске и инвазије на Југославију и Грчку, број оклопних дивизија у немачкој армији удвостручен а њихове оперативне способности појачане.

Распоред и састав немачких оклопних јединица у нападу на Југославију и Грчку

Према ратном плану за операције на Балкану („Марита“ и потхват „25“), против Југославије и Грчке, Немци су предвидели ангажовање укупно 34½ дивизије, од којих 24½ према Југославији и пет према Грчком, једну према Турској и пет у резерви Врховне команде. Тај број се накнадно повећао на 35½ дивизија.¹⁵ У самим операцијама учествовало је 29½ немачких дивизија, од чега шест оклопних. У оквиру немачке Друге армије, јачине 11 дивизија, која се прикупљала на простору Целовец – Грац – Велика Кањижа, са задатком да продре са северозапада у Југославију ка Загребу и потом концентрично надире ка Београду, налазио се 46. оклопни корпус (VIII и XIV оклопна и XVI моторизована дивизија). Задатак 46. оклопног корпуса, који се имао прикупити на територији Велика Кањижа – Капошвар, био је да форсира Драву и Муру на правцу Вараждина, Копривнице и Барча, садејствује са мађарском армијом при наступању из Барње, а затим да надире између Саве и Драве ка Београду, да би у садејству са деловима I оклопне групе 12. армије уништио југословенске снаге у северном делу земље, док би XIV оклопна дивизија имала да продре ка Загребу.

моделу PzKpfW I и PzKpfW II. Немци су располагали само са 627 борбених тенкова PzKpfW III и PzKpfW IV. Са друге стране, француска армија имала је већи број боље наоружаних и боље оклопљених тенкова. Она је располагала са 1.800 тешких тенкова типа *Somua* наоружаних топом калибра 47 mm и тенковима *Char B* са јаким оклопом, топом од 75 mm у телу тенка и топом од 47 mm у куполи. *Char B* је по својим могућностима био најбољи од свих тенкова у борбеној употреби 1940. године. Осим тога, француска армија располагала је са 11.200 артиљеријских оруђа, наспрам 7.710 немачких. Ова премоћ била је ипак компензована слабошћу француске противавионске артиљерије, која је располагала са свега 1500 оруђа свих типова. Немци су са друге стране имали 2600 противавионских топова калибра 88 mm и 6.700 лаких противавионских топова. Опширније видети: A. Horne, *To Lose a Battle: France, 1940*, Penguin, New York, 1969.

¹³ *Panzertruppen...*, pp. 142–150.

¹⁴ M. Babić, *Taktika oklopnih jedinica u opštenarodnom odbrambenom ratu*, стр. 33.

¹⁵ Накнадно је Првој оклопној групи додељена 22. пешадијска дивизија, специјализована за ваздушне десанте.

У саставу немачке 12. армије, јачине 18½ дивизија, која је била груписана главним снагама на територији јужне и југозападне Бугарске, а мањим у Румунији, и имала задатак да једноремено и изненада упадне у Југославију и Грчку, били су 14. оклопни корпус (V и XI оклопна дивизија), 18. армијски корпус (са II оклопном дивизијом) и 40. оклопни корпус (са IX оклопном дивизијом). За извршење овог задатка, командант немачке 12. армије фелдмаршал фон Лист образовао је четири ударне групе. Прва (18. и 30. армијски корпус и 125. самостални пук), прикупљена на јужној бугарској граници, имала је задатак да нападне Грчку, с тим да је II оклопна дивизија требало да продре преко југословенске територије струмичким правцем, а потом да окрене на југ и надире ка Солуну, ради обухвата утврђене Метаксасове линије са запада и одсецања грчких снага које су се налазиле источно од Вардара. Друга група (40. армијски корпус: IX оклопна, LXXIII пешадијска и моторизована SS дивизија *Leibstandart Adolf Hitler*), прикупљена на простору Ћустендил – Горња Џумаја, имала је задатак да напада преко Криве Паланке и Царевог Села ка Скопљу и Велесу, у циљу пресецања железничких и друмских комуникација између Југославије и Грчке, хватања везе са италијанским снагама у Албанији на правцу Призрена и Тетова и изоловања југословенске војске. Трећа ударна група (1. оклопна група: 14. оклопни корпус са 4. брдском и 294. пешадијском дивизијом) прикупљена око Софије, имала је да надире према Нишу и Крушевцу и даље ка северу, у циљу заузимања Београда и отварања комуникације Софија – Ниш – Београд. Четврта група (41. армијски корпус: моторизована дивизија *Das Reich* и моторизовани пукови *Gross Deutschland* и *Goering*) прикупљена у рејону Темишвара, имала је задатак да преко Баната наступа ка Београду. Ове јединице подржавала је из ваздуха 4. ваздухопловна флота јачине око 1.500 авиона (око 840 бомбардера, 480 ловаца и 180 извиђача). Италијанске снаге (Друга армија јачине 14 дивизија, трупе одбране Задра, Девета армија јачине осам дивизија и 2. и 4. ваздухопловна ескадра јачине око 670 авиона) имале су задатак да нападну у правцу Загреба, те да буду у дефанзиви у Албанији, док су мађарске снаге (Трећа армија јачине пет дивизија) требало да упадну у Војводину. Италијанска Ратна морнарица имала је задатак да неутралише дејство југословенске Морнарице, подржава операције Друге италијанске армије у рејону Ријеке и осигура поморски саобраћај између Италије и Албаније. Према Југославији је било груписано укупно 58 дивизија (30 немачких, 23 италијанске и пет мађарских) и 2170 авиона (1500 немачких и 670 италијанских летелица).¹⁶

¹⁶ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Ljubljana–Beograd–Titograd, 1985,² стр. 247–250. Видети и: J. Keegan, *The Second World War*, Penguin Books, New York, 2005,² pp. 151–154.

Немци су у операцијама против Југославије и Грчке само у оклопним дивизијама употребили укупно 843 тенка, од чега су 18 били типа PzKpfW I, 260 PzKpfW II, 109 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 87 PzKpfW III (са топом од 47 mm), 201 PzKpfW IV, 43 PzBef и 125 PzKpfW 38t. У саставу VIII оклопне дивизије налазила су се 204 тенка,¹⁷ у саставу XIV – 124,¹⁸ V – 121 тенк¹⁹ и XI – 126 ових борбених средстава,²⁰ док је Друга тенковска дивизија бројала 142 тенка,²¹ а IX 126 тенкова²² разних типова.²³ Само у оклопним дивизијама Немци су тако имали седам пута више тенкова од југословенске војске, од којих је половина била изразито боља од југословенских модела.

Немачки напад отпочео је 6. априла у Македонији, 8. априла у Србији, на нишком правцу, и 10. априла у правцу Загреба. Већ првог дана рата немачке и италијанске снаге оствариле су апсолутну доминацију у ваздушном простору,²⁴ док је 60% капацитета југословенског ратног ваздухопловства било уништено истог дана.²⁵ Ти догађаји биће пресудни и за учинак југословенских тенковских јединица у Априлском рату.

Југословенске тенковске јединице пред Априлски рат

Војска Краљевине Југославије своју прву тенковску јединицу добила је четири године пре Вермахта, почетком 1930. године.²⁶ Југословенске оклопне јединице ипак су се развијале знатно спорије од немачких, тако да је, и поред планова за проширење формације, до уласка у Други светски рат југословенске војска располагала са свега два тенковска батаљона и једним ескадроном брзих коњич-

¹⁷ Од тога броја 49 PzKpfW II, 125 PzKpfW 38t и 30 PzKpfW IV.

¹⁸ Од тога 45 PzKpfW II, 16 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 35 PzKpfW IV(5), 20 PzKpfW IV и 8 PzBef.

¹⁹ Од тога 9 PzKpfW I, 40 PzKpfW II, 19 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 32 PzKpfW III, 16 PzKpfW IV и 5 PzBef.

²⁰ Од тог броја 45 PzKpfW II, 25 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 26 PzKpfW III, 16 PzKpfW IV и 14 PzBef.

²¹ У њеном саставу било је 45 PzKpfW II, 27 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 44 PzKpfW IV(5), 20 PzKpfW IV и 6 PzBef.

²² Од тога 9 PzKpfW I, 36 PzKpfW II, 22 PzKpfW III (са топом од 37 mm), 29 PzKpfW III (5), 20 PzKpfW IV и 10 PzBef.

²³ *Panzertruppen...*, стр. 154.

²⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački zavod, Београд 1992, стр. 101.

²⁵ J. Keegan, *The Second World War*, pp. 155.

²⁶ О томе видети наш рад: Д. Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2004, стр. 121–136.

ких танкета. Штаб, Прва чета и Помоћна чета Првог батаљона борних кола били су лоцирани у Београду, Друга чета у Загребу, а Трећа у Сарајеву. Комплетан Други батаљон борних кола (Штаб, Прва, Друга, Трећа и Помоћна чета) био је стациониран у Београду.²⁷ *Ескадрон брзих борних кола* организацијски је припадао Коњици и био је непосредно под њеном командом, али је због обуке лоциран у Београду, у саставу Батаљона борних кола.²⁸ Оба батаљона борних кола југословенске војске била су истог формацијског састава (штаб, три тенковске чете и помоћна чета), с тим што је први био састављен од тенкова *Renault FT17* и *Renault Keresse M28*, а други од тенкова *Renault R35*. Оба тенковска батаљона располагала су са по 50 тенкова²⁹ док су остали били у резерви. Поред осам тенкова (два вода), у састав ескадрона брзих борних кола улазила су још и три оклопна аутомобила (један вод).³⁰ Југословенска војска је пред рат располагала са укупно 55 тенкова *Renault FT17* и *Renault Keresse M28*, 54 тенка *Renault R35*, те осам танкета *Škoda SID*. Озбиљнија обука војника почела је тек од 1937, док су здружене гарнизоне вежбе које су укључивале садејство тенкова са осталим родовима војске, укључујући и ваздухопловство, почеле да се одржавају тек у јесен 1940. године.³¹ У тенковским батаљонима југословенске војске пред Априлски рат налазио се укупно 43 официра,³² од чега је свега њих 19 до 1940. године било специјализовано за службу у јединицама борних кола.³³ Тако су, када су тенковске јединице у питању, и бројке и искуство били на страни нападача.

Ратни распоред југословенских тенковских јединица према ратном плану Р-41

Југословенска војска укупне јачине 31 дивизију и 416 авиона (од чега свега 265 савремених) налазила се у време отпочињања ратних дејстава у фази „општег активирања“. До дана напада на Ју-

²⁷ АВИИ, П-17, К-87, Ф-1, р. б. 87, лист 39.

²⁸ М. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, Beograd, 1968, стр. 8–9.

²⁹ *Уредба о формацији војске у мобилно и ратно доба – Стр. Пов. Ђ. Бр. 755/1936 – свеска VII (оклопне јединице) са изменама и допунама од 30.12.1940*, Јединични преглед VII/3, 6–10.

³⁰ АВИИ, П-17, К-401, Ф-13, р. б. 25.

³¹ О томе опширније: Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009, стр. 147–171.

³² Ађ. Бр. 10789 од 03. 05. 1940, *Прилог Службеном војном листу* бр. 17 за 1940, стр. 203.

³³ АВИИ, П-17, К-12, Ф-2, р. б. 19; Пов. Ђ. Ор. Бр. 1783 од 19. 04. 1940.

гославију, 6. априла, само се 11 некомплетних дивизија налазило на мобилизацијским просторијама, док већина дивизија није ни завршила мобилизацију. Југословенска Морнарица имала је у тренутку напада потпуно мобилисану Ратну флоту, Поморско ваздухопловство и извесне јединице Речне флотиле.³⁴ Распоред оклопних јединица уочи рата био је следећи: II, III и IV армији била је придодата по једна чета тенкова из састава Првог батаљона борних кола. Штаб и помоћна чета овог батаљона били су у Београду, Прва чета у Скопљу, Друга чета у Загребу и Трећа у Сарајеву.³⁵ Други батаљон борних кола налазио се у резерви Врховне команде у Београду, с тим што је његова Прва тенковска чета у јесен 1940. године упућена у Скопље и стављена на располагање Команди армије, тако да су се уочи 6. априла 1941. године, а у складу са југословенским ратним планом, у Скопљу нашле две тенковске чете. Ескадрон брзих борних кола Коњичке школе био је премештен из Београда на стално становање у Земун, у објекте Коњичке школе, тек у фебруару 1941,³⁶ где је дочекао и почетак ратних операција у Југославији.³⁷

Према пројекту стратегијског развоја снага предвиђеном у југословенском ратном плану *P-41* тенковске јединице биле су у саставу Треће групе армија, Прве групе армија и Резерве Врховне команде. Трећа група армија (Трећа армија, трупе Треће армијске области, резерва Треће групе армија) имала је задатак да поведе офанзиву према Албанији и да организује одбрану према Бугарској. У њеном саставу биле су две тенковске чете у рејону Куманова. Првој групи армија (IV армија, VII армија, резерва I групе армија) задатак је био да брани фронт према Мађарској, Немачкој и Италији, од реке Чађавице до Карлобага на мору. У саставу њене IV армије, чији је задатак био да брани фронт од реке Чађавице до Радгоне (искључно) и да обезбеди време за повлачење VII армије, а затим да води задржавајућу од-

³⁴ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, стр. 250–274.

³⁵ АВИИ, П-17, К- 67, Ф-3, р. б. 853; Изјава пешадијског поручника Марјана Суботића, в. д. ађутанта у Првом батаљону борних кола југословенске војске, о учешћу у Априлском рату, дата 6. јануара 1942 – Заповједништву Прве самовозне бојне Независне Државе Хрватске.

³⁶ АВИИ, П-17, К-221, Ф-3, р. б.2; Пов. Ђ. Бр.1547 од 8. фебруара 1941; *Пресељење ескадрона борних кола Коњичке школе из Београда у Земун*.

³⁷ О оклопним јединицама војске Краљевине Југославије опширније видети: М. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, Beograd, 1968; Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919–1931 (идеје и доктрина)“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд, 2003, стр. 121–135; Д. Денда, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2004, стр. 121–136; D. Simić, *Oklopna vozila u Kraljevini SHS i Jugoslaviji*, Beograd, 2007; D. Babac, *Elitni vidovi jugoslovenska vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, 2008, стр. 7–23; Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009, стр. 147–171.

брану и да се под притиском надмоћнијих снага повлачи преко Босне ка југоистоку, био је један батаљон тенкова у рејону Бјеловара, где је био и штаб армије. У Резерви Врховне команде (Динарска, Личка, Унска и Церска дивизија) биле су две чете тенкова.³⁸

Према оценама југословенског ратног плана Р-41 које је дао британски војни историчар Џон Киген (John Keegan), ни једна земља није толико ирационално извршила дисперзију сопствених снага, као Југославија у априлу 1941. године.³⁹ Стратегијски развој извршен је типично кордонски на свим фронтovima (дужине око 3.000 km), без дубине и изразитог тежишта. Осим тога, није било јаких стратегијских резерви за прихват првих ешалона на одређеним положајима по дубини. У складу са максимумом Фридриха Великог – „Ко брани све, не брани ништа“, брзи слом југословенске војске могао се лако предвидети.

Јединице из састава Првог батаљона борних кола у Априлском рату

Првим батаљоном командовао је мајор Станимир Мишић,⁴⁰ официр који није прошао стручну обуку у иностранству за команданта тенковских јединица. Са отпочињањем рата, 6. априла ујутру, мобилизацијским наређењем било је предвиђено да се сви делови Првог батаљона борних кола (осим Прве чете) прикупе код Велике Плане. Штаб и помоћна чета из Београда, због бомбардовања, оти-

³⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, стр. 164–170.

³⁹ J. Keegan, *The Second World War*, pp. 155.

⁴⁰ Пешадијски мајор Станимир П. Мишић рођен је 30. 09. 1901. у Зајечару. Нижу школу Војне академије у Београду похађао је од 1921. до 1923, када је унапређен у чин потпоручника и постављен на дужност командира вода у 20. пешадијском пуку. Са батаљоном у чијем се саставу налазио прешао је из 20. у 28. пешадијски пук, остајући на истој дужности. Од марта 1926. до маја 1928. био је командир вода у Првој пешадијској школи Краља Александра, а од тада па до септембра 1929. в. д. командира чете у 18. пешадијском пуку – Суворовском. Од септембра 1929. до септембра 1936. био је на дужности помоћника одељењског старешине у Војној академији. Од формирања Батаљона борних кола, септембра 1936, постављен је на дужност ађутанта у том батаљону. У 1939. похађао је нижи курс пешадијске официрске школе за спрему и положај команданта батаљона, после чега се вратио на ранију дужност. Првих месеци 1940. као слушалац је упућен на противоклопни курс. По формирању Другог батаљона борних кола, маја 1940, постављен је за заступника команданта Првог батаљона борних кола. Унапређен је у чин мајора у септембру 1940, а од новембра 1940. постављен за команданта Првог батаљона борних кола. Заједно са мајором Данилом Зобеницом активно је учествовао у пучу 27. марта. (Ађ. Бр. 26178 од 20. 11. 1940; Прилог *СВЛ* бр. 44 за 1940, стр. 535; АВИИ, ДПП, К-1137/513, Мишић, Павла, Станимир; 27. *mart* 1941, *tematska zbirka dokumenata*, (priredili B. Petranović i N. Žutić), стр. 358–359).

шли су у Велику Плану без тенкова. Због продора немачких трупа у правцу Ниша, Врховна команда је са Г. бр. 57 од 8. априла увече наредила команданту Шесте армије да одмах железницом упути Први тенковски батаљон из Милошевца у Владичин Хан, као помоћ Петој армији.⁴¹ Из једног извештаја команданта позадине Врховне команде сазнало се, међутим, да се Први тенковски батаљон није ни сакупио код Милошевца.⁴² Штаб и помоћна чета чекали су у Великој Плани долазак осталих чета. Како се до 9. априла није појавила ниједна од њих људство из штаба и помоћне чете кренуло је у повлачење ка Босни. У Ужицу су наишли на Немце и ту су се предали.⁴³

Друга тенковска чета, стационирана у Загребу, није ни изашла из касарне. Ту је само сачекала улазак Немаца и предала се. Како се радило о застарелим тенковима, Немци су их предали усташама.⁴⁴

Трећа чета Првог батаљона борних кола, стационирана у Сарајеву, упућена је возом у рејон Аранђеловца где је 9. априла искрцана и упућена на положај близу Орашца, у састав Унске дивизије. Врховна команда са О. бр. 111 издала је наређење команданту Шесте армије да што више снага упути на југ, ка Багрданском теснацу, ради одбране правца ка Крагујевцу и да прикупи армију ради одбране на линији Дунав – Гроцка – Варовница – Младеновац – Аранђеловац, наслањајући се на планину Рудник, а као појачање му је стављена на располагање Унска дивизија.⁴⁵ Трећег дана по доласку на положај у близини Орашца, тенковска чета добила је задатак да изврши марш ноћу преко Аранђеловца у правцу Лазаревца, где је требало да штити одступање једног гардијског пука. Чета није наишла на делове пука. У зору се нашла у подножју планине Рудник, без горива. Командир чете је обавештен у команди дивизије да су Немци запосели цистерне са горивом у Брђанској клисури. Пошто су тенкови без горива били неупотребљиви, командант дивизије наредио је да се онеспособе, а људство врати у Сарајево. Са тенковских топова скинути су затварачи и бачени у набујали поток, демонтирани су и митраљези, а људство је са лаким наоружањем укрцано у камионе и кренуло према Сарајеву, у своју матичну команду. Када су стигли у близину Ужичке Пожеге, командир је скупио људство и изјавио да сваки може понети своје оружје и ићи у свој родни крај, јер је немогуће и несигурно ићи за Сарајево. Тако се Трећа чета Првог батаљона борних кола распршила, а да није ни ступила у контакт са непријатељем.⁴⁶

⁴¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 824; V. Terzić, *н. д*, стр. 332.

⁴² *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 824.

⁴³ АВИИ, П-17, К- 67, Ф-3, р. б. 853 (Изјава М. Суботића).

⁴⁴ М. Babić, *н. д*, стр. 11.

⁴⁵ V. Terzić, *н. д*, стр. 354.

⁴⁶ М. Babić, *н. д*, стр. 15–16.

По плану команде Треће армије, Прва чета⁴⁷ Првог батаљона борних кола требало је да уђе у састав Шумадијске дивизије у Струмичком пољу. Шумадијска дивизија била је на струмичком правцу готово сасвим разбијена када је чета, у ноћи 6/7. априла 1941. године, утоварена на железничке вагоне у Скопљу. Ујутро 7. априла чета се искрцала на железничкој станици Струмица код Удова, до 9 сати извршила је марш до села Пирова, а око 10 сати посела положај на Стрелишту (т. 245), северно од комуникације Валданово – Удово. Због кvara, један тенк није стигао на положај – остао је на путу. Око 13 сати наишли су извиђачки делови немачке SS дивизије *Adolf Hitler* путем од Валданова. У то време преостале снаге Шумадијске дивизије биле су одбачене на околна брда и једина препрека на путу према Бевђелији била је југословенска тенковска чета. Командир чете наредио је да нико не отвара ватру у случају наилаaska немачких снага. Један командир вода супротставио се командир чете због те одлуке. Њихову жучну расправу прекинули су непријатељски авиони. Док су *Junkers*-и бомбардовали положаје чете, немачка пешадија и тенкови су надлазили. Бомбардовање још није било ни завршено, а чета као формацијска јединица више није постојала. Већина тенкова била је уништена или оштећена. Понека посада тенка, чије је оружје било исправно, отварала је ватру. Топови *Pito* на тенковима *FT17* били су тако стари и слаби да нису ни добацивали до циља. Топовска муниција била је такође слаба. Тенковске посаде нису имале санитарски материјал да превију рањенике, а није било ни средстава за извлачење оштећених тенкова са положаја.⁴⁸ У повлачењу снага са територије Брегалничке дивизијске области, које је потом уследило, била су и четири преостала лака тенка *Renault FT17* из тенковске чете уништене на струмичком правцу. У ноћи 7/8. априла и 8. априла код села Крменице, заједно са штабовима територијалних команди Брегалничке и Вардарске дивизијске области, штабом оперативне Брегалничке дивизије, штабом главног руковаоца радова бр. 7 из Штипа, неким позадинским деловима штаба III армије, ваздухопловном групом из Скопља (чији су авиони били уништени на земљи) и моторизованом ПА батеријом, то јест деловима и људством који су имали на располагању моторна возила, грчку границу прешла су и ова четири

⁴⁷ У књизи М. Бабића (стр. 13) наводи се да је реч о Трећој тенковској чети Првог батаљона борних кола. Опис догађаја овде је дат на основу изјаве возача тенка Бранка Тањге, потоњег генерала ЈНА, у послератном периоду. Мишљења смо да су подаци које даје официр хрватске националности, поручник Марјан Суботић, у јануару 1942, тачнији с обзиром на положај који је заузимао и време када је изјава дата. М. Суботић је био ађутант у Првом батаљону борних кола.

⁴⁸ М. Babić, н. д, стр. 13–14.

тенка. Све ове јединице у Лерину је под своју команду ставио дивизијски генерал Јован Јовановић, командант Брегалничке дивизијске области. Људство, наоружање и опрема евакуисани су даље у унутрашњост Грчке, правцем Врбени–Кожани–Гревени–Калампака, док су сви преостали југословенски тенкови уништени у Лерину као неупотребљиви за борбу.⁴⁹ Тако су свој борбени пут завршиле јединице из састава Првог батаљона борних кола.

Јединице Другог батаљона борних кола у Априлском рату

Другим батаљоном борних кола командовао је капетан I класе Љубиша Терзић,⁵⁰ добро обучени старешина који је у тенковским јединицама југословенске војске био на служби од октобра 1931, прошавши до рата све дужности, од командира вода до команданта батаљона.⁵¹

⁴⁹ АВИИ, П-17, К-10, Ф-2, р. б. 267; Изјава Ивана Ј. Нормалија, тада инжењеријског мајора, помоћника Главног руковоаца радова бр. 7 у Штипу, о учешћу у Априлском рату, дата 26. фебруара 1953.

⁵⁰ АВИИ, П-17, К-67, Ф-3, р. б. 852; Изјава пешадијског поручника Златка В. Орешковића дата 7. јануара 1942 Заповједништву Прве самовозне бојне НДХ.

⁵¹ Капетан I класе Љубиша Терзић рођен је у Београду 10. фебруара 1907. Завршио је Руски кадетски корпус у Билећи и Нижу школу Војне академије у Београду од 1926. до 1929. године, када је унапређен у чин потпоручника. Говорио је француски и руски језик. Његово прво постављење било је на месту командира вода митраљеске чете 10. пешадијског пука, на којој дужности је остао до априла 1931, када је постављен за командира вода у митраљеској чети Курса за пешадијске официре. Са премештајем за командира вода у Чети борних кола Курса за пешадијске официре, октобра исте године, започела је његова каријера тенкисте, тако да се може рећи да је реч о официру који је у тенковским јединицама служио готово од самог њиховог увођења у наоружање југословенске војске. Као пешадијски поручник похађао је курс Апликационе школе за борна кола француске војске у Версају и стажирање у 501. пуку борних кола француске армије у Туру, од 1. фебруара до 3. септембра 1936. године, после чега је постављен за вршиоца дужности командира Треће чете новоформираног Батаљона борних кола југословенске војске. Као капетан, завршио је 1937. и војно-шоферски курс у Аутомобилском пуку Друге армијске области, а од 12. маја 1940, као капетан I класе, постављен је за командира Треће чете Првог батаљона борних кола, која је била смештена у Сарајеву. После пуча 27. марта заменио је на положају команданта Другог батаљона борних кола мајора Данила Зобеницу, који је због заслуга у преврату постављен за ађутанта краља Петра II. Љ. Терзић командовао је поменутим батаљоном и у Априлском рату и са њим се повлачио долином реке Босне ка Сарајеву. Заједно са југословенском краљевском владом напустио је земљу. Поново је убачен у Југославију 1943, у мисији мајора Павла Новаковића и Тодора Гогоића, где је и погинуо, у сукобу са партизанима. (АВИИ, ДПП, К-1832/486, Терзић, Тодора, Љубиша; М. Terzić, „Radio veze generala Mihailovića mimo britanske kontrole u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–3, Beograd, 2000, стр. 69–92).

Други батаљон (без треће чете) добио је наређење за покрет 4. априла.⁵² Кренуо је из Београда железницом, у ноћи 5/6. априла,⁵³ преко Срема, у сусрет снагама немачке 16. моторизоване и 8. оклопне дивизије. Оне су, после форсирања Драве, надирале од Вировитице према Винковцима и Београду. Када је батаљон стигао у Славонски Брод, Немци су већ били у Винковцима. Славонска и Осјечка дивизија биле су захваћене расулом изазваним деловањем пете колоне, тако да је Немцима био практично отворен пут према Београду.⁵⁴ Због пробоја фронта Славонске дивизије 10. априла 1941, Друга југословенска армија била је принуђена да одваја снаге за осигурање свог левог бока, који је до тада затварала Славонска дивизија, те да врши минирање комуникација. Командант Друге армије ангажовао је јединице Другог батаљона борних кола (заједно са моторизованом пионирском четом, 10. пешадијским пуком (са два батаљона) и једном брдском батеријом из састава Босанске дивизије чије су јединице пролазиле кроз Славонски Брод), са задатком да на линији Вуковље–Врановац затворе друм Капела–Батрина–Славонски Брод, и спрече евентуално надирање немачких тенкова тим правцем.

Југословенска Врховна команда је крајем дана, услед тешке ситуације код Четврте армије, која се под дејством пете колоне практично распала, наредила да се Прва и Друга армија повуку јужно од Саве. Према том наређењу, Друга армија, у чијем је саставу био и Други тенковски батаљон, требало је да одступи у Босну, поседне одсек Рача (искључно) – ушће Врбаса и затвори правац Брод – Добој – Сарајево. Према истом наређењу, артиљерија је требало да буде употребљена за тучење комуникација.⁵⁵ На том правцу наступала је немачка 14. тенковска дивизија.⁵⁶ Приликом одступања, Други батаљон борних кола у Добоју су нападе усташе и покушале да разоружају војнике и старешине и заплене тенкове. Командант батаљона капетан Љ. Терзић осујетио је овај напад.⁵⁷ Приликом упорних и жестоких борби јединица југословенске Друге армије са немачком 14. тенковском дивизијом код Добоја, 15. априла уништено је, односно избаче-

⁵² АВИИ, П-17, К-9, Ф-1, р. б. 19; Изјава мајора ЈНА Нешка Ојданића, дата војној пошти 9010-9, без датума; Н. Ојданић је био, као пешадијски поручник, руковалац слагалишта у Другом батаљону борних кола; Ађ. Бр. 10789, Прилог *Службеног војног листа* (СВЛ) бр. 17/1940, стр. 203.

⁵³ АВИИ, П-17, К-67, Ф-3, р. б. 852, (Изјава З. Орешковића); такође и АВИИ, П-17, К-9, Ф-1, р. б. 19 (Изјава Н. Ојданића).

⁵⁴ М. Babić, *н. д.*, стр. 11.

⁵⁵ V. Terzić, *н. д.*, стр. 364.

⁵⁶ Ratni dnevnik nemačke 2. armije od 28. marta do 24. aprila 1941. godine, *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 950.

⁵⁷ М. Babić, *н. д.*, стр. 11.

но из борбе, око 20 југословенских тенкова.⁵⁸ Жестоке борбе код Добоја трајале су до пред подне,⁵⁹ након чега су се преостали југословенски тенкови повлачили под борбом долином реке Босне ка Сарајеву.⁶⁰ Према немачким извештајима, једно немачко тенковско извиђачко одељење 14. тенковске дивизије, којим је командовао извесни потпоручник Мендеслох, док је извиђало пут којим се кретала дивизија наишло је на југословенске тенкове, који су такође били на извиђачком задатку. Ово немачко одељење успело је у борби која је уследила да избаци из строја још шест југословенских тенкова.⁶¹ Југословенска Врховна команда је 15. априла пре подне, у вези са ултиматумом команданта немачког 46. корпуса од 14. априла, издала команданту II групе армија и IV армије наређење О. Бр. 181 да је закључено примирје са непријатељем пред фронтом II групе армија, која је дејствовала на фронту од пута Зворник – Сарајево па на запад, те да с тим у вези нареди свим трупима и установама да остану на својим местима и да не отварају ватру. У случају наилаaska немачких трупа да не пружају отпор, већ да положи оружје. Требало је да буду предузете све мере да се одржи ред и мир и да се не гађају непријатељски авиони.⁶² Због наређеног примирја, командант Другог батаљона борних кола није успео да сачува преостале тенкове, али је успео да избегне заробљавање и заједно са краљевском Владом напусти земљу.⁶³ Јединице немачке 14. тенковске дивизије сустигле су у долини реке Босне остатке батаљона.⁶⁴ Ова дивизија, која је надирала преко Бањалуке и Добоја, ушла је у Сарајево 15. априла у 20.45 сати.⁶⁵ Заробљене југословенске тенкове Немци су предали усташама.⁶⁶

Трећа чета Другог батаљона борних кола извршила је 6. априла 1941. године марш из Скопља, са циљем да уђе у састав Брегалничке дивизије у рејону Штипа. У складу са добијеним борбеним задатком, у поподневним часовима 6. априла чета је посела рејон за одбрану Жежево поље (к. 325). Чета се распоредила око пута, где су биле и јединице 23. пешадијског пука, чији су се предњи делови одбрамбеног распореда налазили на источним падинама Жежевог брда

⁵⁸ Ratni dnevnik nemačke 2. armije od 28. marta do 24. aprila 1941. godine, *Aprilski rat 1941*, ZD, II, str. 960.

⁵⁹ Исто, стр. 955.

⁶⁰ Исто, стр. 957.

⁶¹ Исто, стр. 964.

⁶² V. Terzić, *н. д.*, стр. 448–449.

⁶³ M. Terzić, „Radio veze generala Mihailovića mimo britanske kontrole u Drugom svetskom ratu“, стр. 69–92.

⁶⁴ M. Babić, *н. д.*, стр. 11.

⁶⁵ V. Terzić, *н. д.*, стр. 451.

⁶⁶ M. Babić, *н. д.*, стр. 11.

и Лојзанског рида. У ноћи 6/7. априла организовано је садејство тенковске чете са пешадијом и придодатом артиљеријом. Ујутру 7. априла из правца Штипа појавили су се предњи делови из састава немачке SS дивизије *Adolf Hitler*. У борби која се развила, придодата југословенска брдско-хаубичка батерија тукла је положаје сопствене тенковске чете. У преподневним сатима 7. априла 23. пешадијски пук повукао се са положаја правцем село Олујић-Велес, док је тенковска чета добила задатак да се под борбом повлачи на десну обалу Вардара код Велеса, где је Брегалничка дивизија организовала положај за упорну одбрану. Чета се повлачила под борбом од положаја до положаја и предвече истог дана нашла се по водовима у одбрамбеном рејону испред села Олујић, затварајући комуникацију село Олујић – Велес. Немци су одлучили да разбију чету енергичним нападом. Пошто њихови тенкови, који су деловали на том правцу, нису имали панцирне муниције прикључили су за тенкове топове ПAK 75 mm и тако их привукли до најпогоднијег заклона, на око 500–600 m од предњег краја распореда југословенске тенковске чете. Топови *Pito* калибра 37 mm на југословенском тенковима *Renault R35* били су ефикасни на домету од око 400 метара, док је домет немачких противоклопних топова 75 mm био до једног километра. Немачки топови су откачени од тенкова и постављени на ватрене положаје за гађање непосредним нишањењем. Испред тенкова и топова била је истурина пешадија. Док су немачки п. о. топови гађали југословенске тенкове, њихови тенкови и пешадија предузели су снажан јуриш. Њима је пошло за руком да разбију и готово потпуно униште чету. Преживела посада уништених тенкова је заробљена, са командиром чете капетаном Радомиром Турудићем, чији је тенк такође био уништен. Пут за Велес био је на тај начин отворен.⁶⁷

Ескадрон брзих борних кола у Априлском рату

Ескадрон брзих борних кола налазио се у Земуну, са задатком да штити земунски аеродром од евентуалног ваздушног десанта и да води борбу са немачким тенковима уколико продру кроз Срем према Београду.⁶⁸ На његовом челу налазио се коњички мајор Душан Г. Радовић, који је основну обуку за тенкисту прошао у Моравицама у Чехословачкој.⁶⁹ Од 6. до 10. априла ескадрон се налазио у

⁶⁷ М. Babić, н. д, стр. 12.

⁶⁸ Исто, стр. 10.

⁶⁹ Радовић, Гаврила, Душан – коњички мајор рођен 16/29. 7. 1904. године у Краљеву. Завршио је шест разреда гимназије и учитељску школу са матуром у Београду, а затим од 1924. до 1927. Нижу и од 1. 10. 1931. до 1. 10. 1933. Вишу школу

кантонману у Земуну. Због продора немачких оклопних јединица из Бугарске ескадрон је, по наређењу команданта Београда, 10. априла упућен на правац Београд–Ниш. Требало је да изврши марш према Нишу, да успостави контакт са јединицама које се бране на том правцу и да на лицу места добије задатак. Истог дана ескадрон је на авалском путу стављен под команду команданта Сремске дивизије и по његовом наређењу продужио је марш путем Младеновац–Аранђеловац, где је у току ноћи стављен под команду команданта VI армије, који је лично наредио да ескадрон пређе у Тополу.⁷⁰ У Тополи су се, поред ескадрона брзих борних кола, налазили штаб VI армије, једна ПАВ батерија, једна митраљеска и једна инжењеријска чета.⁷¹ Рано ујутру 11. априла ескадрон се распоредио на положај за одбрану, затварајући пут Младеновац–Топола. Око 10 сати командант армије наредио је да се два тенка упуте у извиђање правцем Топола–Крагујевац. При томе командир тенковског вода није добио никакве податке о непријатељу, већ му је речено да дејствује према конкретној ситуацији.⁷² У међувремену, пошто су заузеле Крагујевац, Немци су са 4–5 тенкова пре подне тога дана продри до Тополе.⁷³ Један југословенски тенк, од два која су била у извиђању, успут се покварио, а други је продужио покрет док се није иза једне окуке изненада сусрео са немачким тенковима. Немци су први отворили ватру. Пошто није имао панцирних граната, командир тенка поручник Љубомир Михајловић наредио је возачу да тенк повуче назад, а затим је известио команданта армије да је наишао на немачку колону. Приликом извлачења и на овом тенку је до-

Војне академије у Београду. Поред тога, свршио је Ваздухопловно-извиђачки курс официра родова војске у Загребу и Новом Саду у току 1931. и нижи курс редовног течаја Коњичке школе (1934). У току 1937. боравио је у Моравицама, у Чехословачкој, на тромесечном курсу борних кола. Унапређен је у чин потпоручника (1927), поручника (1931), капетана (1935), капетана I класе (1938) и мајора (3. 4. 1941). Службу је започео на дужности командира вода у Првом коњичком пуку Краљеве гарде (1927–1931), одакле је отишао и на ваздухопловно-извиђачки курс. Од 1. 10. 1931. до 1. 10. 1933. био је слушалац Више школе Војне академије. Након тога је до 25. 10. 1935. командир вода у Трећем коњичком пуку. Са те дужности отишао је на нижи курс редовног течаја Коњичке школе, а након тога је годину дана (1935–1936) у Главном генералштабу био приправник за генералштабну струку I године. После тога прешао је на службу у Инспекцији коњице (1936–1937). Одатле је упућен као слушалац на тромесечни курс борних кола у Моравицу, у Чехословачкој. По повратку из Чехословачке постављен је, 14. августа 1937, на место вршиоца дужности командира Ескадрона борних кола Коњичке школе. (Према: АВИИ, ДПП, К-1482/339, Радовић, Гаврила, Душан).

⁷⁰ М. Babić, *н. д.*, стр. 14.

⁷¹ V. Terzić, *н. д.*, стр. 388.

⁷² М. Babić, *н. д.*, стр. 15.

⁷³ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 840.

шло до квара. Наишли су немачки тенкови. Пошто није имала чиме да се супротстави, а у близини није било ни пешадијских јединица, посада је искочила из тенка и склонила се поред пута.⁷⁴ Здружени одред из састава 11. немачке оклопне дивизије је преко Наталинаца око 13 сати изненада упао у Тополу, где се развила улична борба, која је трајала до 15.30 сати.⁷⁵ Према извештају команданта југословенске VI армије, у току борби неколико југословенских тенкова извршило је противнапад и зауставило немачки напад.⁷⁶ Сам командир ескадрона брзих борних кола мајор Душан Радовић успео је, према сведочењима, да уништи три немачка тенка и командно оклопно возило, али је приликом напуштања свог погођеног и запаљеног тенка покошен непријатељском митраљеском ватром.⁷⁷ У току борби у Тополи био је уништен цео југословенски тенковски ескадрон.⁷⁸ То је био крај једине оклопне јединице из састава југословенске Коњице.

* * *

У Априлском рату резултат дејстава југословенских јединица састављених од борбених оклопних средстава био је без већег значаја. Тенковске чете које су употребљене у саставу два здружена одреда (Куманово и Струмички правац) нису успеле да пруже иоле озбиљнији отпор непријатељу. Остале оклопне јединице (два непотпуна тенковска батаљона и једна чета коњичких танкета) такође нису постигле значајније борбене резултате. Први тенковски батаљон није успео ни да се окупи. Чета у Загребу се предала без борбе, тенкови из састава помоћне чете били су уништени у бомбардовању Београда, а преостале тенкове из чете из Сарајева онеспособиле су саме посаде. Други батаљон, попуњен искуснијим и обученијим људством, учествовао је у жестоким борбама око Добоја и био изложен нападима усташке пете колоне из сопствене позадине. Овај батаљон изгубио је у борби највећи број оклопних борбених средстава (26 од 37 тенкова), што само сведочи о чињеници да и најмодернији југословенски тенкови нису били у стању да се су-

⁷⁴ М. Babić, *н. д.*, стр. 15.

⁷⁵ V. Terzić, *н. д.* стр. 388.

⁷⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 840.

⁷⁷ D. Babac, *Elitni vidovi jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Beograd, 2008, стр. 20–21.

⁷⁸ V. Terzić, *н. д.*, стр. 388; Д. Бабац, говорећи о учешћу тенковских јединица југословенске војске у Априлском рату, износи доста произвољне податке. Тако борбе у Тополи везује за Први тенковски батаљон и мајора Д. Радовића представља као команданта батаљона иако је ескадрон борних кола био ранга чете (D. Babac, *н. д.*, стр. 18–22).

протставе тактички и технички супериорнијим немачким јединицама. За успешно неутралисање југословенских тенковских јединица Немци су вешто користили и противоклопне топове 75 mm, какве југословенска војска није ни имала у сопственом наоружању, док су југословенски Ренои R35 могли да се носе са добрим делом немачких тенкова који су учествовали у инвазији на Југославију (PzKpfW I, II и III са топом од 37 mm, PzKpfW 38t), али су се немачка тактика и увежбаност посада показале као супериорније. Једини, по сачуваним изворима, донекле успешан отпор непријатељу пружио је ескадрон брзих борних кола у борбама у Тополи, али је и он уништен у току борби. Укупан утисак о дејству југословенских тенковских јединица у Априлском рату се, према свему изреченом, ни у чему не може разликовати од оцене о држању целокупне војске, која је уз неке појединачне примере храбрости и испољавања самоиницијативе била захваћена дефетизмом, деловањем пете колоне и навикнута на борбу са савременим ратним средствима, те је успела да пружи само спорадичан и краткотрајан отпор. Ипак, ако се узме у обзир да су Немци рат на Западном фронту 1940. године добили не снагом бројки већ супериорнијом тактиком, у случају Југославије на страни Вермахта је поред тактике и увежбаности трупа, била и бројност и квалитет технике.

Captain Mag Dalibor Denda,

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

YUGOSLAV TANK UNITS IN THE APRIL WAR

(Summary)

The Army of the Kingdom of Yugoslavia entered the April war in 1941 with two tank battalions and a squadron of light cavalry tankettes. The actions by the Yugoslav tank units did not yield any significant results. The tank companies attached to two combined detachments and deployed along the Kumanovo-Strumica line fell short of offering serious resistance to the enemy. Other armor units (two incomplete tank battalions and a unit of cavalry tankettes) did not achieve considerable results either. The first tank battalion did not even succeed in getting assembled. The unit in Zagreb surrendered without fight; the tanks belonging to auxiliary unit were destroyed during the bombardment of Belgrade; and the rest of the tanks in the Sarajevo-based company were disabled by the crews. More experienced and better trained personnel were recruited for the second battalion which took part in fierce battles around Doboj, facing the attacks by the Ustaša's fifth column from its own re-

ar. This battalion lost most of its own armor fighting vehicles (26 out of 37 tanks), which confirms the fact that even the most up-dated Yugoslav tanks were no match for the tactically and technologically superior German units. In order to neutralize the Yugoslav tank units, the Germans relied not only on their supremacy in the air, armored vehicles and trained crews, but also on 75 mm anti-armor guns, which the Yugoslav army did not have as part of its armaments. According to available records, the only relatively successful resistance to the enemy was set up by the squadron of fast fighting vehicles in the battles in Topola, but it was also destroyed in the course of fight. The overall impression of the activities of the Yugoslav tank units in the April war is not different from the general remark on the attitude of the whole armed forces, who, except for a few examples of courage and self-initiatives, were infected by defeatism, vulnerable to actions by the fifth column and unused to fight against up-dated combat means, so that they could offer only sporadic and short-lasting resistance. However, comparing to the West Front, where the Germans won the war in 1940 not because they outnumbered their rival, but because of their superior tactics, the Wehrmacht in Yugoslavia surpassed their opponent not only in tactics and trained personnel, but also in the number and quality of combat means.

УДК 355.48(497.15)"1941/1942"(093.2)

Мр Драгица Кољанин

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НОВИ САД

E-mail: mdbkolja@yubc.net

ОД САРАДЊЕ ДО СУКОБА.

(Устанички покрети у источној Босни,
јуни 1941 – фебруар 1942)

АПСТРАКТ: на основу архивских истраживања, објављених извора, мемоарске грађе и литературе анализиран је устанички покрет у источној Босни. Прати се ток сарадње и раздвајања у два непомирљива покрета, партизански и четнички, као и кључни чиниоци који су на то утицали.

Устанак у Југославији развијао се изразито неравномерно, што је зависило од низа околности, обухватајући углавном делове земље насељене Србима. Због егзистенцијалне угрожености српског народа, устанак у источној Босни и другим деловима фашистичке (усташке) Независне државе Хрватске имао је донекле другачије токове од устанка у осталим крајевима Југославије. Ту су у лето 1941. организована два устаничка покрета: један је био самоникли покрет који се улио у партизански или у четнички покрет пуковника Драгољуба – Драже Михаиловића и други, партизански, који је организовала Комунистичка партија Југославије са њеним секретаром Јосипом Брозом Титом на челу. Устанички фронт партизана и четника овде је релативно дуго остао јединствен.

Југословенски комунисти за све време рата нису доводили у питање своју руководећу улогу у борби за ослобођење, нити је отворан простор другим политичким снагама. Под паролом нужности јединства у борби против окупатора и њихових помагача уобличена је спе-

цифична концепција револуције у условима ослободилачке борбе. За покрет Д. Михаиловића, представника легитимитета и континуитета Краљевине Југославије, било каква, а поготово револуционарна промена власти била је неприхватљива. Међутим, питање борбе против окупатора постало је пресудно за односе два покрета и њихов међународни положај; на њему су се сукобиле две непомирљиве концепције: с једне стране, стратегија бескомпромисне борбе, без обзира на жртве, и с друге стране, стратегија организовања и припремања за борбу, као и тактизирања са противником. Ово питање, у крајњој линији, било је пресудно за победу једног и пораз другог покрета.¹

У појединим деловима НДХ већ су избили устанци српског народа угроженог геноцидом, над којима је и КПЈ настојала да стекне контролу. У директивном чланку у првом броју Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије од 10. августа 1941, под насловом „Народни устанци“, командант ГШ наредио је да штабови појединих области „одмах организују побуњене масе и учврсте наше јединице и да израде конкретне планове борбе и других акција“.² На територији западне Србије створена је крајем лета и почетком јесени 1941. пространа слободна територија, захваљујући деловању како Народноослободилачког, тако и четничког покрета Д. Михаиловића, који су закључили споразуме о сарадњи.³

И у источној Босни, борбом партизана и четника, створена је пространа слободна територија. Сарадња два покрета заснивала се на заједничкој борби, а створен је и заједнички штаб. Народне устанке предводиле су вође које је уздигла устаничка маса, а тамо где су постојале организације КПЈ устаници су се организовали у партизанске јединице.⁴ Ослобођене територије у западној Србији и у источној Босни биле су јединствена слободна територија, на којој су деловала оба покрета. Центар и једног и другог покрета био је у Србији, али су на спровођење њихових одлука утицале прилике у источној Босни.⁵

¹ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. I, *Između nacionalnih i ideoloških izazova*, Beograd, 1985, 63–72, 84, 101, 164.

² Исто, 72.

³ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, стр. 206; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, стр. 230.

⁴ Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд Централни комитет КПЈ (даље: ЦК КПЈ), Мемоарска грађа (даље: МГ), бр. 2 089/2, Сећање Цвијетина Мијатовића; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, knjiga I, Zagreb, 1982, друго издање, стр. 175–180; Uglješa Danilović, *Sjećanja, III, Članci i ratni dnevnik*, priredio dr Zdravko Antić, Beograd, 1987, стр. 23–26; Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, Сарајево, 1966, књ. II, стр. 51–52.

⁵ Р. Чолаковић, н. д., II, стр. 39–43, 92–93, 240; Zdravko Antić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Tuzla 1983, 2. издање, стр. 426–427; Перо Ђукановић, *Устанак на Дрини*, приредио др Здравко Антонић, Београд, 1994, стр. 120, 138.

Прве устаничке групе у источној Босни формиране су крајем јула 1941. године, а одмах затим оне су извршиле и прве оружане акције. У ноћи 27/28. јула нападнута је жандармеријска станица у Подлуговима крај Сарајева, а следиле су акције на Романији и Требевићу. У Бирчу је 5. августа ослобођено село Шековићи, а убрзо су партизанске јединице ослободиле Папраћу и Милиће и приближиле се Власеници. Заједно са устаничким (четничким) снагама Аћима Бабића, које су већ ослободиле Хан Пијесак, бирчански устаници ослободили су 10. августа Власеницу. Како је прилив устаника био велики, већ крајем августа у Бирчу је постојао Бирчански партизански одред.⁶

Над делом устаника већ током августа 1941. године команду су преузели официри (војни и жандармеријски) које је упутио штаб пуковника Д. Михаиловића из Србије (мајори Бошко Тодоровић и Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић, касније капетани Ристо Ђуковић, Стево Дамјановић Леко и други). Вође устаника предале су им команду не само као школованим војницима, него и као представницима легитимне југословенске власти. Углед краља, династије и четника у источној Босни био је велики тако да је устаницима било сасвим природно да њихови представници преузму команду над устанком.⁷

Партизански штаб за Сарајевску област организовао је устанак на Романији и већ 25. августа ослобођен је Соколац и формиран Романијски батаљон. Са устаничким (четничким) снагама Аћима Бабића 1. септембра на Романији склопљен је споразум о сарадњи и формиран заједнички штаб („Директоријум“). Напад партизанско-четничких снага на Рогатицу пет дана касније није успео, али је показао да су устаници спремни и за веће војне подухвате. Почетком октобра 1941. године створен је Романијски партизански одред, највећа партизанска јединица у источној Босни, са око 1.250 бораца. После дуге опсаде, Романијски одред је 23/24. октобра заузео Рогатицу, а затим је акције усмерио према Вишеграду и Сарајеву.⁸

⁶ Војни архив (даље: ВА), НАВ, Т-315, р-2265, с-713: Команда III/738. пешадијског пука – Команди 718 пеш. дивизије, пов. бр. 154/41, 12. 8. 1941. („...народ у источној Босни се масовно диже на устанак...тражи се јачање жандармеријских станица...“; исто, фонд НОП, к-1701, ф-1, д-6, Махмут Бушатлија – Светозару Вукмановићу, Извештај о војнополитичкој ситуацији у Тузланској области, август 1941. Видети и: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том IV, књ. 1, док. 56 (даље: *Zb. NOR*); Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, књ. V, Београд, 1961, стр. 37–43; Zdravko Antić, Jeremija Perić, *Birač u Narodnooslobodilačkoj Borbi*, Tuzla, 1982, стр. 74.

⁷ Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 22–32.

⁸ *Zb. NOR*, том IV, књ. 1, стр. 111, Извештај командира Сарајевске области од 27. августа о војнополитичкој ситуацији и изведеним акцијама; исто, 200, Извештај Штаба Сарајевске области од 5. септембра 1941. о извршеним акцијама и напорима за организовање сарадње са четницима; Z. Antić, *н. д.*, стр. 141–154, 297, 304.

Од партизанских чета са подручја Јахорине, Калиновика и Трно-ва крајем октобра 1941. године формиран је Калиновички партизански одред. У горњем току реке Босне, од неколико партизанских чета крајем октобра 1941. године формиран је партизански одред „Звијезда“.⁹ Партизанске групе на Мајевници, у Семберији и Посавини, по доласку Штаба за Мајевицу, повезале су се крајем септембра 1941. године, а затим је формиран и Мајевички партизански одред.¹⁰

Одлуке саветовања у Столицама, крајем септембра 1941. године, убрзо су спроведене у партизанским јединицама источне Босне. Формиран је Главни штаб НОП одреда за Босну и Херцеговину, који је и даље деловао на простору источне Босне. Војна организација НОП-а на простору источне Босне детаљно је разрађена Упутством ГШ НОПО БиХ од 19. октобра 1941. године.¹¹

Четничке снаге у источној Босни држале су простор од реке Дрине, јужно од Зворника према Бирчу (Сребреница, Братунац, Дрињача, Власеница, Хан Пијесак) као и делове фронтова према Олову, Кладњу и Рогатици. Према процени комесара ГШ НОПО БиХ Родољуба Чолаковића, из друге половине новембра 1941. године, у источној Босни партизани су имали око 6.000 бораца у шест одреда (Романијски, Озренски, Бирчански, Мајевички, Калиновички и одред „Звијезда“), док су четничке снаге бројале око 4.000 бораца у четири одреда (Мајевички, Сребренички, Власенички и Рогатички).¹²

На основу споразума партизанских и војно-четничких одреда, склопљеног 1. октобра 1941. године у Дрињачи, створен је заједнички штаб, донета је одлука о општој мобилизацији и о успостављању заједничке власти (народних одбора) у ослобођеним крајевима. У Команду босанских војних и партизанских одреда ушли су Родољуб Чолаковић, Слободан Принцип и Светозар Вукмановић, са једне стране, те жандармеријски мајор Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић и Перо Ђукановић, са друге стране.¹³

⁹ Z. Antić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, стр. 306–318.

¹⁰ Стево Поповић, *Мајевички партизани*, Сарајево, 1951, стр. 64–65, 139–147; Ratko Perić, „Na Majevici“, у: *Istočna Bosna u NOB-u 1941–1945, Sjećanje učesnika*, knj. 1, Beograd, 1971, стр. 354.

¹¹ *Zb. NOR*, том. IV, knj. 2, стр. 104, Упутство о закључцима војног саветовања у Столицама.

¹² Исто, 266–269; према процени Ј. Броза у извештају Коминтерни октобра исте године партизанске снаге у Југославији бројале су око 100.000, а савезничке четничке снаге око 30.000 бораца; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, том 7, Beograd, 1983, стр. 145.

¹³ Z. Antić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, 426–427; Р. Чолаковић, н. д., II, стр. 39–43; П. Ђукановић, н. д., стр. 124–125; S. Vukmanović, н. д., I, стр. 312; Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (даље: BdS), D-254, Der Verbindungsfuehrer zur F. K. 816-an der Befehlshaber d. Sicherheitspolizei u. d. SD, Belgrad, Šabac, 30. 3. 1942; J. B. Tito

Током септембра и октобра 1941. године на целокупној територији под контролом НОП-а деловали су органи нове власти, народноослободилачки одбори, који су у међувремену организационо уједначени. И друга устаничка групација, четничка, одмах је организовала своје органе власти. Најчешће су то биле команде места, које су бринуле како о организовању живота становништва, тако и о снабдевању бораца. Понегде, као у Кравици, одмах су организовани општински одбори, који су на себе преузели организовање живота на слободној територији. Деловање ових устаничких органа власти пре свега зависило је од локалних војних вођа. На територији Сребреничког (четничког) одреда, под командом Пере Ђукановића, органи устаничке власти углавном су добро функционисали. Спречавана је пљачка и освета над муслиманима, организовано је снабдевање бораца и народа, прорадиле су радионице и млинови, успостављен је веома жив саобраћај са западном Србијом. Преко овог подручја биле су повезане слободне територије у западној Србији и источној Босни. Оружје из ужичке фабрике упућивано је како партизанским, тако и четничким јединицама.

На већини осталих устаничких територија источне Босне под контролом четника завладала је стихија и било је тешко зауставити пљачку и реваншизам. У томе су предњачиле саме вође, међу њима и самозвани „Вођа босанског устанка“ Аћим Бабић. Пљачка, неорганизованост, недисциплина слабили су борбене квалитете четничких јединица. На овој територији појавиле су се разне самозване војводе и „устаничке“ групе из Босне или из Србије, чије се ратовање састојало од парадирања, лармању по кафанама и пљачки. По сећању Пере Ђукановића, највећи део опљачканих ствари из Дрињаче упућиван је у Србију.¹⁴

Према партизанско-четничком споразуму, закљученом у Дрињачи 1. октобра 1941, организација устаничких јединица није била у делокругу заједничког штаба, али је предвиђено стварање заједничких органа власти (народних одбора). У местима која су заједнички ослободили, партизани и четници успостављали су заједничке команде. Чланови Команде босанских војних и партизанских одреда Р. Чолаковић и П. Ђукановић средином октобра 1941. године заједно су обилазили слободну територију и организовали зборове на којима су основани општински народноослободилачки одбори у Братунцу, Сребре-

Sabrana djela, tom 7, 166–168, Tito, Komandantu vojno-četničkih odreda pukovniku g. Draži Mihailoviću, 20. oktobar 1941; Arhiv Saveza Komunista Bosne i Hercegovine, (даље: Arhiv SK BiH) tom II, knjiga 1, Sarajevo, 1952, 122, Glavni štab NOPО за BiH, Partizanskim odredima BiH, novembar 1941. godine; J. Marjanović, *n. d.*, 190–210.

¹⁴ П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 80–83, 90–91, 98–108; Р. Чолаковић, *н. д.*, в. м; видети и: J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 7, стр. 136–138, Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

ници и Факовићима.¹⁵ У октобру 1941. у Милићима било је седиште Главног штаба НОПО Босне и Херцеговине, Штаба Војночетничких одреда, као и заједничке Команде босанских војних и партизанских одреда. Руководство босанскохерцеговачких комуниста (ПК КПЈ за БиХ) такође се налазило на ослобођеној територији источне Босне.

Међу устаницима у источној Босни тада се јасно диференцирају две струје: партизанска и четничка. Њихова заједничка ослободилачка борба, због све израженијих разлика, постепено се претварала од политичког у војни сукоб, који је имао трагичне и далекосежне последице. За већину бораца, готово искључиво сељака, према сећању Р. Чолаковића, једини непријатељи били су усташе. „Овдје у Босни, код огромне већине бораца није било те антифашистичке свијести. Они су у већини устали на оружје притешњени усташким терором: једни на позив Комунистичке партије, а други су пошли у борбу као четници“.¹⁶

Истребљивање целокупног српског становништва готово законмерно изазивало је истоветан одговор и није било ни мало лако одупрети се осветничкој стихији. Руководство НОП-а сматрало је за своју велику заслугу спречавање међусобног уништавања, односно, како су партизански одреди били састављени од Срба, спречавање српског реваншизма према муслиманском (и хрватском) становништву. Од самог покретања устанка КПЈ је доследно спроводила политику борбеног јединства, без обзира на националну, верску и политичку припадност не одричући се своје руководеће улоге.¹⁷ НОП је успео да организационо обједини велики део устаника (преко војних јединица и органа нове власти) и тиме усмери борбено расположење устаника не само ка ослобођењу, него и ка остварењу својих револуционарних циљева. За представнике Драже Михаиловића то је било потпуно неприхватљиво и широко је коришћено у антипартизанској пропаганди. Међусобне разлике све више су се испољавале како у политичким сукобима, тако и у неуспесима заједничких војних подухвата.

¹⁵ Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 129–140; П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 131. Руководиоци НОП-а оптуживали су четнике да при организовању своје власти не поступају демократски „и не дозвољавају да народ сам бира власт, односно одборнике, који ће вршити грађанску власт. У вршењу власти служе се средњовековним казнама: батинама и сл.“, *izjava Štaba NOPO BiH „Četnički odredi u dejstvu“*, *Zb. NOR*, том IV, књ. 1, стр. 412–413; S. Vukmanović Tempo, *н. д.*, I, стр. 275–276.

¹⁶ Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 68–69. Још крајем децембра 1941. у писму М. Ђиласу Ј. Броз Тито истакао је и следеће: „Често се не може познати ко је четник а ко партизан, не само због одела, већ и менталитета и политичког схватања“ (*Zb. NOR*, том II, књ. 2, стр. 134); Dr Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, 1972, стр. 70–72.

¹⁷ Arhiv SK BiH, том I, књ. 1, стр. 30–37, Proglas PK KPЈ за BiH „Radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine“, avgust 1941; С. Вукмановић Темпо, (*н. д.*, I, стр. 276–277) наводи да је он био аутор овог прогласа.

Преко својих представника упућених у источну Босну, Д. Михаиловић настојао је да стекне контролу над устаницима, да истисне супарнички НОП и да, без већих борби са окупатором, са изграђеном војном (касније и политичком) организацијом сачека расплет на великим фронтовима, чувајући при томе српске животе. Уколико је то било могуће, пресељавањем и масовним покољима неспрског становништва требало је не само осветити српске жртве, него и створити изразиту српску превагу у послератној Југославији.¹⁸

Неуспех партизанско-четничких напада на Зворник и Кладањ, октобра 1941. године, био је последица све већих међусобних неслагања у тактици, као и опструкције четничких команданата. Највећи успех заједничке борбе било је освајање Рогатице, 24. октобра и Кнежине, крајем истог месеца. Већ приликом успостављања заједничке команде и организовања власти, четници, са капетаном Сергијем Михајловићем на челу, начелником партизанско-четничког штаба, почели су отворени терор над муслиманским становништвом у Рогатици. То је изазвало протесте чланова Главног штаба НОПО БиХ, који су тражили да се са тим прекине и да се организују ефикасније заједничке војне акције (напад на Олово).¹⁹

Слободне територије у западној Србији и источној Босни биле су јединствена слободна територија, па су и четничко-партизански односи у Србији директно утицали и на њихове односе у Босни. Четничким нападом на Ужице, Ивањицу и Чачак почетком новембра 1941. године, само неколико дана после споразума са партизанима у Брајићима, почео је оружани сукоб који је најавио дефинитиван разлаз два покрета. Тиме је уједно ратни сукоб у Југославији добио и димензију грађанског рата.²⁰ У овом сукобу четничке снаге трпеле су поразе и повлачиле се ка Равној гори. Ипак, у другој половини новембра исте године склопљено је партизанско-четничко примирје.

Штаб Д. Михаиловића настојао је да у борби против партизана употреби и четничке снаге из источне Босне. Почетком новембра 1941. на Равној гори боравио је командант босанских четничких од-

¹⁸ *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942*, Београд, 1981, стр. 1–10, Stevan Moljević, *Homogena Srbija*, Nikšić, 30. juna 1941: *ucmo*, стр. 93–100, Komanda četničkih odreda Jugoslovenske vojske, Gorski štab, đeneralštabnom majoru g. Đorđu Lašiću, 20. decembar 1941; *ucmo*, стр. 101–103, Stevan Moljević, Dragiši Vasiću (kraj decembra 1941).

¹⁹ Z. Antić, *n. d.*, стр. 435–441.

²⁰ *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, стр. 44–45, Plan četničkog napada na Užice, kraj oktobra 1941; *ucmo*, стр. 52–57, Požeški četnički odred Jugoslovenske vojske, Zapovest, Požega, 1. novembar 1941; J. B. Tito, *Sabrana djela*, том 7, стр. 171–174, Saopštenje Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, 4. novembar 1941, „Borba“, br. 8 i 9, 7. novembra 1941; V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, књ. I, стр. 111–115; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 265.

реда из источне Босне Јездимир Дангић, који је по повратку јавно говорио да споразум са партизанима више не важи. Д. Михаиловић је 9. новембра наредио Ј. Дангићу да разоружава партизанае, да доведе у Бајину Башту све своје снаге, остављајући у Босни „само најнужније“, а затим да одатле удари на Ужице и Косјерић. У овом наређењу Д. Михаиловић је за сукоб оптужио другу страну. „Треба дакле енергично да нас подржите, да нам помоћ стигне како бисмо могли даље продужити нашу борбу против окупатора. Треба да знате да се на челу партизана налазе Хрватске Усташе, којима је за циљ да гурну наш народ у братоубилачки рат и да спрече одмазду Хрватима.“ Према сећању Р. Чолаковића, Ј. Дангић „није могао кренути никога јер тада ни један босански четник није хтио да окрене пушку на партизанае“.²¹

Партизанске и четничке снаге у источној Босни већ месецима су се заједнички бориле против снага фашистичке хрватске државе, а разлике међу устаницима биле су најчешће само формалне. Процес партизанско-четничке диференцијације у источној Босни текао је спорије и наређење Д. Михаиловића није било могуће спровести.

Да би се решили проблеми у међусобним односима, на иницијативу Главног штаба НОПО БиХ у Власеници је 16. новембра 1941. године одржана конференција највиших партизанских и четничких представника из источне Босне. И поред готово општег расположења за наставак заједничке борбе, Ј. Дангић и круг око њега успели су да изазову расцеп и није усвојена резолуција о наставку заједничке борбе и формирању заједничког Одбора Народне управе.

На својој конференцији у Власеници, 17. новембра 1941. четнички команданти донели су резолуцију којом је одвојена четничка команда у источној Босни. Тиме је заједнички партизанско-четнички штаб и формално укинут. Предложено је стварање Привремене управе источне Босне, која би била „I степенa цивилна власт на подручју ослобођене Босне“, са већином четничких представника. Привремена управа формирана је 18. новембра и већ сутрадан упутила је партизанском вођству позив на слогу и сарадњу, у духу закључака који нису усвојени на конференцији од 16. новембра. „Обзиром да би брзо постизање споразума четничко-партизанског у Босни могло повољно утицати на окончање братоубилачке борбе у Србији, а свакако би бар спасло овдашње Србе од те убиствене борбе, потребно је да се на овај предлог одговори што пре“.²²

²¹ *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, 72–75; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 238–240; видети и: „Борба“, бр. 11, 11. 11. 1941, „Четници из борбе у Босни за јединство са партизанима“.

²² *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, стр. 79–82, *Zapisnik na konferenciji prestavnika četnika u Vlasenici dana 17. novembra 1941. godine*; *исто*, стр. 83–84, *Privremena uprava istočne Bosne, Štabu Narodno-oslobodilačke vojske za Bosnu i Hercegovinu*, 19. novembra 1941, Vlasenica; ВА, фонд Четничка архива (даље: Ча), к-174, ф-4, д-16, предлог партизанско-четничке резолуције; П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 134–135; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 240–251.

Партизанско-четничко раздвајање у источној Босни било је противно расположењу бораца, али и неких четничких вођа. П. Ђукановић, који је против своје воље ушао у новоформирану четничку управу, овако је оценио њен рад: „Управа источне Босне, са натезањем и само на папиру, постојала је непуна два мјесеца и распала се. У њој је непун мјесец дана царово сам Аћим Бабић. Пошто сједнице нису ни држате, сви други чланови били су на друге стране. А била је и тешка зима са снијегом“.²³

Сарадња партизана и четника прекинута у Власеници није била потпуна. Све до почетка 1942. године настављена је оперативна сарадња. Четничка Привремена управа источне Босне предложила је, почетком децембра 1941. године, Главном штабу НОПО БиХ састанак ради заузимања заједничког става поводом обавештења да ће 15. децембра јединице генерала Недића ући у источну Босну. Састанак је одржан у Краљевом пољу код Хан Пијеска. Донета је заједничка одлука да се и партизанске и четничке снаге одупру свакомо буде надирао у источну Босну, па биле то и Недићеве снаге.²⁴

И поред свега, војна сарадња два покрета настављена је тако да је 17. децембра 1941. заузето Олово. Озренски партизански одред ослободио је долину Криваје, тако да је повезана слободна територија од Озрена, преко Звијезде, Романије до Бирча. Ове операције биле су у склопу шире планиране партизанске офанзиве усмерене на индустријске центре Зеницу, Вареш и на само Сарајево. Према немачкој процени, партизански, односно партизанско-четнички напади на Вареш и Пале били су демонстрација, која је требала да прикрије намеру устаника да нападну Сарајево.²⁵

Судећи по величини слободне територије, устанак у источној Босни достигао је у децембру 1941. врхунац. Међутим, прилике на самој територији источне Босне и у њеном суседству радикално су биле промењене, а с тим у вези и односи између партизанског и четничког покрета. Они су се и на овој територији приближили потпуном раскиду и почетку оружаног сукоба. Непосредан утицај на

²³ П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 136.

²⁴ *Zb. NOR*, том IV, књ. 2, Београд, 1951, стр. 231–234, Gojko (R. Čolaković), *Glavnom štabu NOP odreda za BiH*, 31. 12. 1941; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 298–305; П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 142.

²⁵ *Zb. NOR*, том XII, књ. 1, стр. 789–794, Komanda Abvera u Beogradu, *Izveštaj o pokretu otpora na području bivše Jugoslavije* (od 7. do 17. 12. 1941); *Zb. NOR*, том IV, књ. 2, стр. 212–214, Štab Romanijskog NOP odreda, Štabu NOP odreda Metaljka, 22. decembra 1941; Штаб Романијског одреда намеравао је да после ослобађања Сарајева, Вареша и Зенице мобилише индустријски пролетаријат да би партизани, тако ојачани, „могли да се супротставе четницима“. Видети и: Jeremija Perić Ješo, *Olovo u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Tuzla, 1981, стр. 170–173.

устанак на подручју источне Босне имале су војне и политичке акције осовинских савезника, Немачке и Италије. Због заузетости на Источном фронту и помањкања снага, Немци су били принуђени да прихвате шире италијанско војно ангажовање у НДХ. Италијански интерес био је да покажу да је независна Хрватска неспособна за живот и да ставе под своју контролу што већи део њене територије.

Према споразуму са НДХ од 26. августа 1941. године, италијанске војне снаге преузеле су војну контролу и цивилну власт у демилитаризованој зони (Зони II), у којој су хрватске војне снаге стављене под италијанску команду.²⁶ На свом окупационом подручју, од Лике до Босанске Крајине и Херцеговине, током јесени 1941. године Италијани су успели да највећим делом изврше пацификацију, у првом реду политичким мерама.²⁷ Италијанске власти обезбедиле су основна права српском становништву и утицали на расцеп међу устаницима. Омогућили су организовање четника на својој територији и склапали споразуме са њиховим вођама, узајамно се помажући у борби против снага НОП-а.

Преговоре са италијанским снагама у источној Босни започео је почетком новембра 1941. у Прибоју и Вишеграду, представник Д. Михаиловића за источну Босну мајор Бошко Тодоровић. Склопљен је споразум по којем су четници преузели власт у готово целом вишеградском срезу. Новим споразумом, од 30. новембра исте године, четници су преузели и Горажде, Фочу, Рудо и Чајниче и започели са великим покољима муслиманског становништва.²⁸

Покушај Д. Михаиловића да се споразуме са Немцима у Србији (преговори у Дивцима 11. новембра 1941. године), у време када је трпео поразе у сукобу са партизанима, није успео јер су Немци били решени да униште оба покрета. После реокупације велике партизанске слободне територије у западној Србији („Ужичке републике“), крајем новембра, уследио је и немачки напад на четнички штаб на Равној гори, када се и сам Д. Михаиловић једва спасио. Задуго после тога штаб Д. Михаиловића и главнина четничких снага налазили су се на италијанској окупационој територији.²⁹ И партизанске снаге, после пораза у западној Србији, повукле су се пред немачким снагама у италијанску окупациону зону, у Санџак, а затим у источну Босну.

²⁶ Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд, 2009, стр. 65–67.

²⁷ Dr Slobodan D. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1943*, Београд, 1991, стр. 68–75; *Борба*, бр. 11, 11. новембар 1941, „Усташе предале Вишеград Италијанима“.

²⁸ *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, стр. 87, *Sporazum majora Boška Todorovića i potpukovnika P. Kastanjera, Goražde, 30. novembar 1941*; Z. Antoniћ, *n. d.*, стр. 476–483.

²⁹ Jovan Marjanović, *Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca*, књига I, *Britanski štićenik*, Zagreb – Београд, 1979, стр. 145–167, 183–192.

Велика немачка офанзива и победе у Србији имале су непосредан утицај на прилике на ослобођеној територији источне Босне. Очекивања да ће и ово подручје бити прикључено немачком окупационом подручју у Србији, односно да ће бити у оквиру Недићеве Србије, била су раширена како међу четницима, тако и међу партизанима.³⁰ То је био главни предмет партизанско-четничких преговора у Краљевом пољу. Победе надмоћне немачке војне силе и извесност да ће уследити њихова акција и на источну Босну потпомогли су све јачу четничку пропаганду против партизана, која је добила изразито антикомунистички садржај. Четнички команданти хвалили су Недића као спасиоца српског народа од уништења које му припремају партизани, у чије су се редове увукли „Шокци“ и „балије“ и завели поштене српске сељаке. Четнички команданти привлачили су борце из партизанских јединица позивањем на заклетву краљу и отаџбини. Осим тога, дозвољавали су и подстицали пљачку, недисциплину, пијанчење, осветничко расположење и све масовнија убиства муслиманског становништва. Приликом заузимања Олова, партизани нису успели да спрече масовна убиства и пљачку, којој се придружило и околно становништво, па и неке номинално партизанске јединице, због чега је дошло скоро до отвореног сукоба између партизана и четника.³¹

Јачању четника у источној Босни допринео је и прелазак неких четничких јединица из Србије, међу којима је најјачи био Церски четнички одред капетана Драгослава Рачића (250 људи), који је стигао у долину Криваје средином децембра 1941. године. Све то, као и малобројност организација и чланова КПЈ оријентисаних првенствено на вођење борбе, довело је до великог осипања бораца из партизанских одреда у источној Босни, односно до њиховог дезертирања или преласка у четничке јединице.³² Тада се показало да масовно учешће у партизанским јединицама није значило и прихватање политичких циљева НОП-а и КПЈ.

После пораза у Србији и повлачења у Санџак, Врховни штаб НОПО Југославије нашао се у тешкој ситуацији. Велико охрабрење за партизанско руководство били су Стаљинов оптимистички говор на прослави годишњице Октобарске револуције, као и вести о победи совјетских снага над Немцима под Москвом, из чега је изведен закључак о блиском Хитлеровом војничком и политичком слому. Због таквих очекивања, као и отворених напада четника који су уживали подршку Југословенске вла-

³⁰ *Zb. NOR*, том XIV, knj. 1, стр. 15–18, *Četnički odred „Boška Jugovića“* (major B. Todorić), Komandantu četničkih odreda redovne Jugoslovenske vojske, Klotijevac, 2. septembar 1941; J. B. Tito, *Sabrana djela*, том 7, стр. 131–132, Valter za Djedu (Izvršni komitet Komunističke internacionale), 13. septembar 1941; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 297–298.

³¹ Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 307–310; J. Perić, *н. д.*, стр. 173–175.

³² Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 271, 310; R. Hurem, *н. д.*, стр. 125.

де и савезника, Централни комитет КПЈ, на седници одржаној 7. децембра 1941. у Дренови, закључио је да непосредно предстоји распад савеза антифашистичких сила и да револуција улази у „другу фазу“.³³ У писму Централног комитета КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију, од 14. децембра 1941. године, пренета је и одлука да се на партизанским територијама убудуће не дозволи формирање било каквих других војних формација. То је значило отворени прекид партизана са четницима.³⁴

Због неповољног војног положаја у Новој Вароши, Врховни штаб прешао је у Рудо, из кога су протерани четници. На основу наведених оцена, али и из потребе за стварањем мобилне јединице велике ударне снаге, на Стаљинов рођендан, 21. децембра, у Рудом је формирана Прва пролетерска народноослободилачка ударна бригада, којој је намењена не само војна, него и политичка улога. Врховни штаб и Прва пролетерска бригада прешли су на територију источне Босне. На саветовању Врховног штаба и чланова Главног штаба НОПО за БиХ, 25. децембра 1941. године у Рогатици, донете су одлуке којима је требало зауставити прелажење бораца на страну четника. Одлучено је и да се наставе дејства на индустријске и рударске центре ради мобилисања радника. Док су поједине четничке јединице разоружаване (Рогатица), с друге стране, до краја децембра планирана су војна садејства са четницима у нападу на тузлански басен.³⁵

Прилике у источној Босни биле су повод да Врховни штаб, 7/8. јануара 1942, организује у Иванчићима на Романији саветовање са руководиоцима Главног штаба и Покрајинског комитета КПЈ за БиХ. Потврђена је оцена политичке ситуације из прве половине децембра 1941. и закључено је да због тога ни у источној Босни више не постоји могућност за сарадњу са четницима Драже Михаиловића.³⁶ И поред оваквих закључака, руководство НОП Југославије покушавало је да придобије неке четничке команданте и да преговорима са Штабом босанских четника разреши сукоб уочи очекиване немачке офанзиве.³⁷

³³ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, стр. 144–145.

³⁴ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 8, стр. 10–15; видети и: *успо*, стр. 66–73, Tito, Centralnom komitetu KPJ Slovenije, 1. 1. 1942; *успо*, стр. 74–77, СК КПЈ, Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, 1. 1. 1942; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 294–295, 316.

³⁵ Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 320–325, 331–339; *Zb. NOR*, tom IV, knj. 2, стр. 231–234, Gojko (R. Čolaković), Glavnom štabu NOP odreda za BiH, 31. 12. 1941; J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 8, стр. 86–93, у свом писму Главном штабу НОПО за Србију, 8. јануара 1942. Тито је навео да је циљ преласка у Босну било спречавање преласка партизана у четнике, јер су прелазиле целе чете и батаљони. Неки четнички команданти заробљавали су партизана који су прелазили у Босну и предавали их Немцима.

³⁶ *Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići 7. i 8. januara 1942. godine)*, glavni urednik Zdravko Antonić, Sarajevo, 1983, v. m; Z. Antonić, *н. д.*, стр. 510–520.

³⁷ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom VIII, стр. 121: Tito, Operativnom štabu bosanskih četnika, Čevljanovići, oko 10. januara 1942. godine.

Крајем 1941. и почетком 1942. године источна Босна постала је врло важно подручје на југословенском ратишту, где су се сукобљавали немачки, италијански и хрватски интереси, што је директно утицало на односе четничког и партизанског покрета. Слободна територија у источној Босни значајно је угрожавала интересе Трећег рајха и НДХ.³⁸ Очекујући немачку офанзиву на источну Босну, четнички команданти са немачког интересног подручја у НДХ настојали су да остваре сарадњу не само са италијанским, него и са немачким снагама, очекујући да ће источна Босна бити прикључена немачком војноокупационом подручју у Србији. Четничке команде издавале су упутства својим јединицама да се не супротстављају Немцима и да се, по могућности повлаче, о чему је склопљен споразум између немачке и италијанске команде у Вишеграду са делегатима српских четника из Босне 15 јануара 1942. године.³⁹ Уочи почетка немачке офанзиве четници су држали територију са градовима Влаеница, Сребреница, Дрињача, Братунац, Устиколина, Горажде, Чајниче и Фоча, док су Рогатицу, Олово и Хан Пијесак држали заједно са партизанима.

Почев од 15. јануара 1942. године, по јакој зими, јаке немачке снаге концентричним ударом продрле су на слободну територију Романије, Гласинца и Бирча. До 22. јануара заузети су Рогатица и Олово, партизанске снаге претрпеле су озбиљне губитке, а привремено је изгубљен и највећи део слободне територије. Највећи партизански одред, Романијски, распао се. Немачке јединице имале су упутства да стрељају све, било партизане, било четнике, који су учествовали у борбама. Четничке снаге, по наређењима својих команданата, повлачиле су се без борбе или су се предавале немачким јединицама.⁴⁰ Главни циљ немачке операције у источној Босни, уништење устанка, ипак није остварен.⁴¹

³⁸ *Zb. NOR*, том XII, knj. 1, стр. 799, *Opunomoćeni Komandant u Srbiji*, *Načelna uputstva za zimu*, Beograd, 20. 12. 1941; Ahmet Đonlagić, Mišo Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar – februar 1942*, Beograd, 1962, стр. 47–75.

³⁹ *Zb. NOR*, том XIV, knj. 1, стр. 111–113, *Direktiva majora Boška Todorovića operativnim jedinicama istočne Bosne i Hercegovine*, 9. 1. 1942; ВА, Ча, к-231, ф-12, д-1, Команда Вишеградског четничког одреда, Конданту оперативних јединица мај. Бошку Тодоровићу, Вишеград, 11. 1. 1942; *исто*, к-232, ф-1, д-1, Телефонска депеша делегата Српских четника Босне четничком штабу Рогатица, 15. I 1942. Видети и: АЈ, ЦК КПЈ, МГ, бр. 1375, Сећања Радета Јакшића, Бране Савића, Ђорђе Симића, Рајка Мичића и Николе Билића.

⁴⁰ ВА, Фрајбург, р-22, с-184–185 а, Команда 718. п. д., Команди 342. п. д., Прилог уз Оперативну заповест бр. 2, 9. 1. 1942; *исто*, НАВ, Т-315, р-2267, с-140–141, Команда 718. п. д., Команданту Корпуса и Команданту Србије, 19. 1. 1942. У прилогу је забелешка о разговору ген. Фортнера са кап. Штрекером о понуди да се четници предају и, заједно са Немцима, воде борбу против партизана; Р. Чолаковић, *н. д.*, II, стр. 360–363; *Zb. NOR*, том XII, knj. 2, стр. 52–53, *Opunomoćeni komandant u Srbiji*,

Развој догађаја принудио је партизанско руководство на нова решења. Да би организовао четнике спремне на наставак борбе, Врховни штаб је одлучио да формира посебне добровољачке јединице, које би под српском тробојком а не под црвеном звездом петокраком, наставиле борбу. Прва добровољачка јединица, Јахорински добровољачки одред, имала је око 900 бораца.⁴² Око 22. јануара 1942. године Врховни штаб преименован је у Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије. Одред Добровољачке војске требало је, осим у источној Босни, формирати и у другим крајевима Југославије.⁴³

Новоформирани партизански Оперативни штаб за источну Босну објавио је 23. јануара 1942. године општу мобилизацију у источној Босни. Оштрица борбе усмерена је према четницима: „Гдје год се појаве те банде, одмах треба убијати њихове вође и главне покретаче, а заведене масе разоружати или их примити под команду као добровољачку војску“.⁴⁴

Формирање добровољачких јединица настављено је на подручју источне Босне током фебруара и марта 1942, формирањем Фочанског, Дринског, Рогатичког, Власеничког, Сребреничког и Крајишког добровољачког одреда.⁴⁵ Већина ових одреда формирана је после продора Пролетерске ударне групе (делова I и II пролетерске бригаде) од Фоче и Чајнича према Рогатици, Власеници и Сребреници до Милића и Дрињаче, од 5. до 25. марта 1942. године, од људства четничких јединица са овог простора, које су партизани практично без борбе преузели. И поред наређења својих команданата, четници нису били вољни да се боре против партизана, били су спремни да се боре против усташа, али не и против Немаца.⁴⁶

Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, Desetodnevni izveštaj, Beograd, 20. 1. 1942; *Zb. NOR*, tom IV, knj. 3, стр. 96, S. Vukmanović Tempo, Titu, Sarajevo, 28. 1. 1942.

⁴¹ БА, НАВ, Т-315, р-2267, с-726-728, Команда 718. п. д., Ком. Корпуса и Ком. Србије, 7. 2. 1942; *Zb. NOR*, tom XII, knj. 2, стр. 87-105, Опунomoћени komndant u Srbiji, Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, Beograd, 30. 1. 1942.

⁴² Zdravko Antić, „O formiranju dobrovoljačkih jedinica u istočnoj Bosni početkom 1942. godine“, u: *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd, 1974, стр. 41.

⁴³ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 8, стр. 135-135, Stvaranje narodnooslobodilačke vojske; Miloš Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Foča – Kragujevac – Sarajevo, 1983, стр. 36-65.

⁴⁴ J. B. Tito, *Sabrana djela*, tom 8, стр. 156-161, Tito, Operativnom štabu NOPO za istočnu Hercegovinu, početak februara 1942; *Zb. NOR*, tom IV, knj. 3, стр. 84-85, Operativni štab NOP i DO istočne Bosne, Stanovništvu istočne Bosne, 23. 1. 1942; *ucmo*, стр. 69-70, Vrhovni štab NOPOJ, Štabu Romanijskog NOPO, 2. 1. 1942; *ucmo*, стр. 171, Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije, Glavnom štabu NOP i DO za Bosnu i Hercegovinu, 8. 2. 1942;

⁴⁵ *Zb. NOR*, tom IV, knj. 4, стр. 104-113, Tempo, Vrhovnom štabu NOP i DV Jugoslavije, 31. mart 1942.

⁴⁶ Р. Чолаковић, н. д., III, стр. 107.

Истовремено, у партизанским јединицама стваране су ударне и омладинске чете и батаљони, који су осим војне (покретљивост, чврста дисциплина), имали и политичку улогу – придобијање колебљиве устаничке масе, подложне четничкој пропаганди, за циљеве НОП-а. Ни међу борцима партизанских јединица није постојало расположење за борбу против четника, са којима су се до скоро заједнички борили. Са становишта циљева НОП-а, територијално организовање партизанских јединица била је њихова велика слабост, због чега се и приступило формирању ударних чета и батаљона.⁴⁷

Продором Пролетерске ударне групе, како је Тито очекивао, на пролеће 1942. године обновио би се „народни устанак“ у Босни и Херцеговини и створила веза са Србијом, „гдје ће борбе на пролеће узети велике размјере“. Тито је наглашавао да је „ликвидирање свих четничких банди исто толико важно као и питање ликвидације окупатора“.⁴⁸ После критике Извршног комитета Коминтерне, 5. марта 1942, на седници Централног комитета ЦК КПЈ у Фочи осуђена су „лева скретања“ и реафирмисана је платформа Народноослободилачког покрета.⁴⁹

Настављено је формирање добровољачких одреда, али њихова борбена вредност, због свих слабости карактеристичних за сељачке устаничке масе, није била велика. И поред продора Пролетерске ударне групе, разбијања четничких јединица уз Дрину и формирања неколико добровољачких одреда марта 1942. године, ови успеси били су краткотрајни. Већ почетком априла почела је велика Операција „Трио“, после које је однос снага на овом простору из темеља био промењен.

Напори четничког покрета Драже Михаиловића (Југословенске војске у Отаџбини) да под своју пуну контролу стави и простор источне Босне настављени су и током прве половине 1942. године. Као што је за руководство НОП-а четнички покрет био један од главних непријатеља, са којим се у будућности рачунало као са најопаснијим непријатељем, тако је и за спровођење четничке стратегије најопаснији противник био управо комунистички устанички покрет. Политика коришћења окупатора за уништење НОП-а остварена је у италијанској окупационој зони, а са применом оваквог модела почело се и у немачкој интересној сфери у НДХ с пролећа 1942. године, што је пре свега омогућено немачким напорима да се изврши пацификација и помоћу притиска на НДХ да промени своју геноцидну политику

⁴⁷ ВА, НОП, к-701, ф-2, д-44, Извештај Штаба Оперативне групе, 21. март 1942; П. Ђукановић, *н. д.*, 169–171; Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, том 9, стр. 15–18, Тито, Главном штабу НОР и ДО за Босну и Херцеговину, 20. фебруара 1942; *Zb. NOR*, том IV, књ. 4, стр. 69–70, Штаб Бирчанског НОРО, Оперативном штабу за источну Босну, 2. 3. 1942.

⁴⁸ Ј. В. Тито, *н. д.*, *н. м.*

⁴⁹ Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, том 9, 224, ИК КИ, Јосипу Брозу Титу, 5. 3. 1942; *успо.*, стр. 91–92, Тито, ИК КИ, 9. 3. 1942; В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, стр. 306–307.

према Србима. Захваљујући томе, споразумима већине четничких команданата и власти НДХ њихове јединице су легализоване, чиме је створен модус вивенди хрватске државе и подручја под четничком контролом. Тиме се уједно остваривао и један од циљева четника – да се што већи део територије НДХ насељене Србима изузме од њене власти. Схватајући да немају ни приближно довољно снаге за трајно умиревање устаничких подручја у НДХ, и Немци су, као и Италијани желели да разбију јединствени устанички фронт и окрену устанике једне против других, при чему им је четничка стратегија ишла на руку. Уместо да се боре са јединственим противником, намеравали су да униште прво партизански (уз помоћ четничког), а затим и четнички покрет, што се касније и показало.

Према споразуму опуномоћеног команданта у Србији (уједно и команданта немачких трупа у НДХ) генерала Бадера и мајора Ј. Дангића, од 1. фебруара 1942. године, четничке јединице између Дрине, Саве, Босне и демаркационе линије према Италијанима требало је да се ставе под команду генерала Фортнера, команданта 718. дивизије. Због противљења немачких представника у НДХ и хрватских званичника, до закључења споразума није дошло. Иако је био представник Д. Михаиловића, Дангић је уједно изражавао и политику генерала Недића, при чему је уживао његову подршку и помоћ.⁵⁰

Велики удар за НОП у источној Босни било је уништење штаба Мајевичког партизанског одреда, 20. фебруара 1942. године у Вуко-савцима, које су организовали четнички војвода Радивоје Керовић и капетан Стеван Дамјановић Леко. Мајевички одред повукао се у Бирач, а четници су завладали овим подручјем. Тих дана и капетан Драгослав Рачић покушао је на превару да уништи штаб Бирчанског одреда. Четници из упоришта Борике заробили су део штаба Романијског одреда и упутили их ка Србији. На прелазу на Дрини група четника (сељака) их је ослободила. Плашећи се четничког удара са Мајевице, сматрајући да је стање критично, штаб Бирчанског партизанског одреда, почетком марта 1942, тражио је интервенцију Пролетерске бригаде, до чега је убрзо и дошло.⁵¹

⁵⁰ Antun Miletić, „O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (1972), стр. 137–143; Milan Bor-ković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. I (1941–1942), Beograd, 1979, стр. 48–50.

⁵¹ *Zb. NOR*, том IV, knj. 4, стр. 69–70, Štab Birčanskog NOPO, Operativnom štabu NOP i DO istočne Bosne, 2. 3. 1942; *ucmo*, knj. 3, стр. 588–590, Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije, Doglasno izvješće, Sarajevo, 26. 3. 1942; Stevo Popović, „Dvadeseti februar 1942“, u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941–1945, Sjećanja učesnika*, knj. I, Beograd, 1971, стр. 517–521; Р. Чолаковић, *н. д.*, III, стр. 108.

Приликом продора Пролетерске ударне групе на четничку територију, од бораца четничких јединица формирани су добровољачки одреди, док су њихови команданти највећим делом побегли у Србију. На почетку продора, 7/8. марта 1942, партизани су разбили четнички центар на Борикама, стрељали офицере, а људство делимично уврстили у добровољачке јединице.⁵² Готово истовремено (5. марта), злогласна Црна легија, под командом усташког пуковника Јуре Францетића, успела је да разбије четничке снаге и заузме Хан Пијесак и створи упориште за даљи продор на устаничку територију. Да не би дошло до фактичког садејства партизанских и хрватских снага против четника, што би имало негативне политичке последице, Тито је средином марта 1942. наредио Пролетерској ударној групи да обустави продор према северу. И поред тога, она је ударила на четнике и 20. марта без борбе заузела Власеницу, Дрињачу, Сребреницу и Братунац.⁵³ Показало се да је разбијање четничких јединица и формирање добровољачких одреда само привремено зауставило слабљење комунистичког устаничког покрета у источној Босни. Тиме је, уједно, веома ослабљен целокупни устанички фронт.

Да би коначно уништили устаничке покрете у источној Босни, немачке, италијанске и хрватске снаге организовале су велику војну операцију познату под називом „Трио“. За спровођење операције формирана је Борбена група генерал Бадер, која је требало да почне са операцијама средином априла 1942.⁵⁴ Хрватске снаге настојале су да у условима офанзиве против устаника наставе геноцид Срба, што је изазвало немачку реакцију (разоружавање и хапшење појединих усташа).⁵⁵

⁵² ВА, Ча, к-261, ф-1, д-27; Р. Чолаковић, *н. д.*, III, стр. 114–119; Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd, 1989, стр. 76; *Zb. NOR*, том XIV, књ. 1, стр. 190–191, *Izvod iz knjige primljenih telegrama u štabu D. Mihailovića*, 19. mart 1942: „Босанци неће да се боре против партизана. Где су партизани са нашим одредима, официри су морали напустити одреде јер партизани убијају све (одреда) офицере које ухвате.“

⁵³ J. B. Tito, *Sabrana djela*, том 9, стр. 116, Tito, Proleterskoj udarnoj grupi – Glasinac, 15. mart 1942; *isto*, стр. 118–119, Tito, Operativnom štabu I i II proleterske brigade, 16. 3. 1942; према десетодневном извештају Опумоћеног генерала у Србији Команданту оружаних снага на Југоистоку од 31. марта 1942, „На подручју источне Босне борба између Хрвата и Срба даље се заоштрила. Усташе, домаћи партизани, Муслимани и на крају, банде које су се пробиле из Црне Горе боре се раме уз раме против српских снага под Дангићем“; ВА, НАВ, Т-501, р-247, с-1067–1070. Накнадно, Тито је одобрио операције Пролетерске ударне групе против четника; J. B. Tito, *Sabrana djela*, том 9, стр. 156–158.

⁵⁴ *Zb. NOR*, том XII, књ. 2, стр. 281–291, Operativni štab Borbene grupe general „Bader“, Instrukcije za operacije u Bosni, 10. 4. 1942; Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, књ. III, 1941–1945, Beograd, 1987, стр. 219–223; *Zb. NOR*, том XII, књ. 2, стр. 329–335, Komandant oružanih snaga na Jugoistoku, Izveštaj o radu za vreme od 1.4. do 30. 4. 1942; ВА, НАВ, Т-315, р-2268, с-1084–1086, Команда 718. Пеш. Дивизије, свим потчињеним јединицама, 14. 4. 1942.

⁵⁵ *Nemačka obaveštajna služba*, књ. IX, Beograd, 1956, стр. 1115–1118, Nemački general u Zagrebu, Ministru inostranih poslova NDH, Zagreb, 6. 7. 1942.

Уместо средином априла, како је било планирано, операција је отпочела 31. марта 1942. године продором усташке Црне легије из Хан Пијеска према Власеници и даље према Братунцу и Дрини. Бирчански партизански одред повукао се ка Шековићима, Пролетерска ударна група отишла је ка југу у италијанску окупациону зону, а добровољачке јединице нису могле да се супротставе много надмоћнијим немачким и хрватским снагама. Настало је расуло и велика бежанија народа јер је Црна легија за собом остављала само згаришта и побијени народ. Она је највеће злочине починила на Дрини над српским цивилним становништвом, које је покушавало да нађе спас преласком у окупирану Србију.⁵⁶ Неки четнички команданти, међу којима и Дангић и Рачић, прешли су у Србију. После безуспешног отпора и организовања пребацивања избеглица преко Дрине, у Србију су прешли и неки други устанички команданти, као Перо Ђукановић, а Дангић је 11/12. априла ухапшен.⁵⁷

После уништења устанка на подручју од Дрине до Рогатице, немачке и хрватске снаге усмериле су се према југу, где су италијанске снаге до 10. маја 1942. године успеле да поврате Калиновик, Горажде, Чајниче и Фочу. Партизанске снаге повукле су се према југу у Црну Гору, а средином истог месеца операција је завршена. „Устанички покрет у немачком простору источне Босне је разбијен“, констатовано је на консултовању код команданта оружаних снага на Југоистоку.⁵⁸

Упоредо са великом офанзивом на устаничке снаге организовани су „четнички пучеви“ у партизанским и добровољачким јединицама. Четничке групе изненада су убијале чланове штабова, политичке комесаре и чланове КПЈ, после чега су те јединице преузимане. Ове акције потпуно су изненадиле партизанске руководиоце и само руководство НОП-а. Источна Босна била је изузетно важна и за четнике због повезивања њихове организације и војних јединица у Србији и у западном делу земље.⁵⁹ У Озренском партизанском одреду, 18. априла 1942. године,

⁵⁶ ВА, фонд НДХ, к-312, ф-57, д-1-7, Злочини Францетићеве Црне легије у 1942. години; П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 172–180; *Zb. NOR*, том XII, књ. 2, стр. 390–393, *Zabeleška s konferencije u Sarajevu*, 6. 5. 1942.

⁵⁷ А. Miletić, *п. ч.*, стр. 143–144; П. Ђукановић, *н. д.*, стр. 177–181. Немци су имали обавештења и о италијанским понудама Недићу: „Италијани нуде Србима подршку за успостављање велике Србије и то на штету Хрватске“; *Zb. NOR*, том XII, књ. 2, стр. 323–325, *Nemačko poslanstvo u Zagrebu*, *Ministru spoljnih poslova Rajha*, 24. 4. 1942; видети и: *исто*, стр. 405–419, *Nemački general u Zagrebu*, *Izveštaj o situaciji u Hrvatskoj, druga polovina maja 1942*, *Politička situacija*, Zagreb, 19. 5. 1942.

⁵⁸ ВА, НАВ, Т-501, р-248, с-125–127; *Zb. NOR*, том XII, књ. 2, стр. 429–435, *Operativni štab Borbene grupe „General Bader“*, *Zaključni izveštaj operacija „Foča“*, 20. 5. 1942.

⁵⁹ Р. Чолаковић, *н. д.*, III, стр. 289–290, „Али нисмо очекивали да ће бити масовног напуштања наших одреда, а још мање да ће бити прелажења у непријатељске јединице и напада на нас од стране наших дојучерашњих бораца“. ВА, Ча, к-299, ф-1, д-3, књига бр. 2/а отправљених телеграма, 1. и 2. 7. 1942.

четничка група Цвијетина Тодића напала је штаб одреда и Први ударни батаљон, који је управо дошао да уклони прочетнички део одреда. Део руководилаца и бораца одреда повукао се са Првим ударним батаљоном у зенички крај, а одред је проглашен за Озренски четнички одред.⁶⁰ Крајем истог месеца извршени су пучеви и у Мокрањском батаљону Романијског одреда и у одреду „Звијезда“, а почетком маја и у Требевићком батаљону Калиновачког одреда. Ноћу 8/9. маја, под вођством командира једне чете и члана КПЈ Голуба Митровића, извршен је четнички пуч и у Зеничком партизанском одреду. Четници су много лакше успели да под своју команду ставе људство из добровољачких одреда.⁶¹

После пораза у источној Босни, Врховни штаб НОВ и ДВ Југославије и пролетерске бригаде прешли су у северну Црну Гору. Крајем јуна 1942. године извршен је велики покрет са Зеленгоре ка западној Босни и Босанској Крајини.⁶² Операција „Трио“ показала је сву колебљивост и неиздиференцираност борачке масе партизанских и добровољачких одреда суочених са надмоћним противником. Наступио је период четничке доминације на дотадашњим устаничким подручјима. Са четничким вођама прво су остварили везе Италијани и Немци, а затим и власти НДХ. Хрватске власти биле су незадовољне овим стањем и у њиховим извештајима говори се о четничком снажењу.⁶³

Mag. Dragica Koljanin

FROM COOPERATION TO CONFLICT RESISTENCE MOVEMENTS IN EASTERN BOSNIA, JULY 1941 – FEBRUARY 1942

(Summary)

From the summer 1941, two resistant movements have been organized in Eastern Bosnia. One was indigenous that has merged with partisan or chetnik movement of Colonel Draža Mihailović and the other was partisan move-

⁶⁰ Т. Вујасиновић, *Ozrenski partizanski odred*, 304–310; *Zb NOR*, том IV, knj. 6, стр. 213–216, Командант Озренског НОРО, Нароу и борцима озренског и требавског краја, 9. 8. 1942.

⁶¹ Р. Чолаковић, н. д., III, стр. 186–188, 249–250.

⁶² *Zb. NOR*, том XII, knj. 2, стр. 510–511, Немачки генерал у Загребу, Врховној команди оружане снаге, Загреб, 21. 6. 1942; видети и: *исто*, стр. 539–541, Командант оружане снаге на југоистоку, Врховној команди оружане снаге и др., 2. 7. 1942; S. Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije*, стр. 150–163.

⁶³ ВА, НДХ, к-78, ф-9, д-47, Министарство унутрашњих послова НДХ, Министарству хрватског домобранства, 7. 7. 1942; *исто*, к-78, ф-10, д-12, Жупска редарствена област Тузла, Усташкој надзорној служби, Загреб, 24. 7. 1942.

ment organized by the Communist Party of Yugoslavia. Their front remained unified relatively longer than elsewhere. Process of differentiation has been slow due to the characteristics of this area as a part of ustashi Independent State of Croatia. A wish for basic survival has been stronger among the insurgents than politics. In relatively short period of time greater number of insurgents have been changing their sides. In October 1941, a joint Partisan – Chetnik Headquarters have been established and during following two months uprising has reached its peak. This area has been a part of joint liberated area of Western Serbia, and Eastern Bosnia. When the chetnik – partisan conflict has started in Western Serbia, Eastern Bosnia has remained out of it for some time, and operational cooperation between two movements has continued all the way to the beginning of January following year. The differences between two movements have culminated during German offensive in Eastern Bosnia in the period of January – February and afterwards started irreconcilable conflict. In their effort to draw the insurgents to their cause, partisan leadership has organized volunteer detachments from the former members of chetnik movement. In the circumstances of a new offensive of German, Italian and ustashi (Croat) armed forces – the Operation „Trio“, during April 1942 in volunteer and some partisan units chetnik coups have occurred. The insurgents then have gone to the side of those chetniks who have been seeking for the modus vivendi with Croat authorities and German and Italian commands. Due to the radical changes in the balance of powers, until the April 1942, fighting insurgency movement in Eastern Bosnia has been defeated.

УДК 94(497.1)"1941/1945"(093.2) ;
622(497.11)"1941/1945"(093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД
E-mail: mvterzic@yahoo.com

РУДНИЦИ БОР И ТРЕПЧА У ИЗВЕШТАЈИМА ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ ВЛАДИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: У раду се указује на значај рудника Бор и Трепча у извештајима југословенској краљевској влади за време Другог светског рата. Писан је на основу грађе Војног архива, Архива Југославије и литературе.

Немачки планови продора на простор Југоисточне Европе, пред Други светски рат и током рата, добили су у привредним круговима Трећег рајха значајно место. Тај простор сматран је додатним привредним подручјем, у којем је рудно богатство имало своје место. Рат је захтевао искориштавање индустријских капацитета и максимално коришћење војне индустрије. Југославија је између два светска рата била највећи европски произвођач и извозник бакра. Борски рудник био је у рукама француског капитала, а почетком 1941. акције рудника преузели су Немци.¹ Током рата рудници Бор и Трепча нашли су се у жижи немачког интересовања, предузимањем обимних радова на њиховом оспособљавању и проширивању

¹ Živko Avramovski, *Treći Rajh i borski rudnik*, Bor, 1975, стр. 85. и 131. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 43–44. У даљем тексту: Д. Алексић, *Привреда Србије*, н. д.

производње. Повећале су се и потребе за радном снагом, па је под немачком окупацијом велики број радника, поготово у Бору, био на принудном раду. Рудник је престао са радом за потребе немачког Рајха почетком септембра 1944. године.²

Немачка је након Априлског рата 1941. осигурала своје стратешке циљеве у Југославији и Србија је у њима имала приоритетан значај.³ Приликом војних операција у Априлском рату 1941, Немци су настојали да се не разарају привредни објекти значајни за немачку ратну привреду. Настојали су да рудници Бор и Трепча прораде, да се повећа производња и обезбеди сигуран транспорт. Због тога је за заузимање и заштиту Бора формирана специјална јединица, јер је то био један од најважнијих европских рудника за немачку производњу наоружања. Јединице југословенске војске онеспособиле су рудник у ноћи 9/10. априла, а немачке снаге заузеле 14. априла 1944. године.⁴ Због значаја за немачку ратну привреду рудник је оспособљен, настављена је експлоатација, био добро обезбеђен⁵ и у устаничким акцијама није нападан, али је рад ометан разарањем пруга које су водиле према Бору. Борски рудник је стављен под директни надзор немачких органа окупационе управе, о чему се старао генерални повереник за привреду Србије.⁶

Рудник Трепча је између два рата био у рукама енглеског капитала. Немачке снаге су приликом заузимања рудника, 17. априла 1941. године затекле неоштећена постројења. Рудник се састојао од две ја-

² Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, стр. 264 - 268. и 348. У даљем тексту: М. Ристовић, *Немачки „нови поредак“*, н. д.

³ „Немачка се, као главни савезник и најјача сила Осовине, у Србији осигуровала завођењем војне управе, контролом Трепче и Косовске Митровице, ради надгледања важних саобраћајница долином Ибра и експлоатацијом олова, поседовањем важних саобраћајница долином Мораве у правцу Скопља и Егејског мора на једној страни, те и према Софији и Бугарској на другој, укључујући и дунавски водени пут са експлоатацијом борског рудника. Истраживачи балканске историје у Другом светском рату запажају значај трансферзале Дунав – Отрант за Осовину“, Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 113. В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, н. д.

⁴ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, н. д., Београд, 2002, 113–117.

⁵ „Специјалну формацију у служби немачког окупатора представљао је Руски заштитни корпус, под командом генерал-лајтнанта Штајфона, бившег царског и Врангеловог официра. Корпус је у борби био непосредно потчињен немачким, односно бугарским штабовима. „Бели“ су осигуравали производњу у Бору, Трепчи, Мајданпеку, Крупњу и другим рудницима, обезбеђивали железнички транспорт у долини Ибра, стражарили на Дрини и осигуравали прелаз из НДХ у Србију“, В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, н. д., 418.

⁶ Д. Алексић, *Привреда Србије*, н. д., 226. и 285–288.

ме, Старог трга и Првог тунела, а ископана руда прерађивала се у топионици у Звечану.⁷ Као важно рударско средиште, овај рудник нашао се у центру немачког окупационог интересовања иако се налазио на простору пројектоване „Велике Албаније“, односно Италије. Због тога ово подручје, образовањем Косовско-метохијске области, стављено под директну немачку управу, која је само формално улазила у састав Србије.⁸ Током рата експлоатација Трепче није прекидана, али је отпремање руде било отежано због сталног прекида саобраћаја.⁹

Након пораза југословенске војске у Априлском рату 1941. године, краљ и влада избегли су из земље. Стали су на страну савезника, који су им пружили избегличко уточиште и признали легитимност представљања војно поражене државе.¹⁰ Југословенска краљевска влада настојала је да буде у вези са догађајима у окупираној Југославији и разним каналима добијала је информације о земљи. У мноштву различитих информација, један део односио се и на стање у важним привредним објектима, рудницима Бор и Трепча.

Немачка окупациона управа директно је контролисала привреду окупираних подручја. Децембра 1941. југословенски генерални конзул у Цириху (Швајцарска) Ђорђе Ђуричић извештавао је о стању рударства у Србији, истичући да се у Београду налазе два немачка експерта за економска питања, Нојхаузен (*Franz Nauhausen*), бивши немачки генерални конзул и Кајзер (*Kayser*), шеф секције, те да се врши експлоатација рудног блага, нарочито угља и да има случајева саботаже.¹¹

⁷ Исто, 114. и 295.

⁸ М. Ristović, *Nemački „novi poredak“*, н. д., 314–315. В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, н. д., 249.

⁹ „Немци су истовремено морали да се боре с устаницима на неочекиваном ратишту и да заштићују пруге према Грчкој и Бугарској, као и дунавски ток неопходан ради транспорта дереглијама преко Београда за Трећи рајх кокса, бакра, жита, уља, конопље, дрвета, нафте из Румуније. Поред одржавања саобраћајница на Дунаву, Немци су заштићивали и борски рудник“... Диверзија у Трепчи у лето 1941; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, н. д., стр. 229. и 477. „Устаници су у септембру извршили неколико напада на жичару, која је преносила руду из рудника Стари Трг. Крајем октобра, услед рушења мостова у долини Ибра прекинута је комуникација Краљево – Косовска Митровица“, Д. Алексић, *Привреда Србије*, н. д., стр. 227.

¹⁰ О делатности југословенске краљевске владе више видети: Elizabeth Barker, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb – Beograd, 1981; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb-Beograd 1981. *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb, 1981; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd, 1983; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; *Односи Југославије у Русије (СССР): 1941–1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ...et al.), Beograd, 1996.

¹¹ АЈ, 103–29–182, Пов. бр. 160.

Југословенски генерални конзул у Марсеју Герасимовић доставио је, 16. јануара 1942, информације за које каже да су поуздане – постројења у борском руднику су порушена по утврђеном плану и Немци чине напоре да обнове производњу, у чему постижу мале резултате.¹² Уследиле су Ђуричићеве вести 17. фебруара 1942. из Цириха: Француска банка уступила је акције немачким властима, а банкарски договори око тога указују на повећани капацитет производње рудника.¹³

Југословенски обавештајни официр у Цариграду мајор Перић известио је, 25. маја 1942, известио да је из Бугарске дошао поручник бојног брода Михајло Лепетић, који је донео вести да Немци користе Бор са смањеним капацитетом (20–30%), због оштећености.¹⁴ Мајор Перић је у извештају из Цариграда, од 12. октобра 1942, доставио изјаву индустријалца Ракића из Младеновца, који је дошао из Југославије и потврдио информације да су Бор и Трепча у „рукама Немаца“.¹⁵

Вести о привредној ситуацији у Југославији, на основу разговора са Швајцарцима који су пословно боравили у Србији, 20. јуна 1942. доставио је конзул Ђуричић: под немачком контролом су рудници Трепча и Бор, а водећу улогу у погледу контроле српске индустрије има бивши немачки генерални конзул у Београду Нојхаузен.¹⁶

Југословенски војни министар генерал Михаиловић, који је радио-везом, која је била под британском контролом, одржавао комуникацију са југословенском краљевском владом, депешама је извештавао о стању под окупацијом. Тако је 25. августа 1942. (депеша бр. 474) известио: „Имам извештаје да Геринг подиже највећу топионицу бакра на свету у Ванклауну у Шлезији. Због тога је важно бомбардовати Борски рудник који Немци експлоатишу пуном паром“.¹⁷ Том радио – везом генерал Михаиловић упутио је, само за рудник Бор, 11 захтева за бомбардовање, а захтеве је упућивао и за рудник Трепча. Југословенска краљевска влада је у одговору (депеша бр. 121) на ове Михаиловићеве захтеве, 5. октобра 1942, истакла да би бомбардовање изазвало замрачивање вароши.¹⁸ Потребу бомбардовања Бора и Трепче савезницима је, 30. јануара 1943. године, доставио и начелник Обавештајног одељења југословенске војске у Каиру, мајор Гли-

¹² АЈ, 103–27–173, Пов. бр. 18.

¹³ АЈ, 103–29–182, Пов. бр. 36.

¹⁴ Војни архив, Емигрантска влада (ЕВ), к. 24, рег. бр. 13/3, Стр. пов. бр. 130. Исто: к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 545.

¹⁵ Војни архив, ЕВ, к. 170, рег. бр. 51/2, Стр. Пов. Бр. 302. Исто: к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 942.

¹⁶ АЈ, 103–29–182, Пов. бр. 133.

¹⁷ Војни архив, ЕВ, к. 175II, рег. бр. 14/5. Исто: к. 175II, рег. бр. 10/5.

¹⁸ Војни архив, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 1/3. Исто: к. 38, рег. бр. 22/12. Исто: к. 165, рег. бр. 1/1.

горијевић.¹⁹ У периоду 1942–1943, управо у круговима југословенске владе (политичким и војним) настао је елаборат под називом „Акција ваздухопловства на територији Југославије“, који представља ставове југословенске владе, у којима се истиче да Немци експлоатишу сировине у Бору (највећи рудник бакра у Европи), који има против – авионску одбрану, да експлоатишу и Трепчу (рудник цинка), да су и Бор и Трепча замрачени и да би бомбардовање Трепче и Бора прекинуло експлоатацију.²⁰ У историографији спорно питање савезничког бомбардовања циљева у Југославији треба сагледавати у оквиру ширих војно-стратешких планова.²¹

Пуковник Путник, командант југословенског војног контингента у Каиру, доставио је 30. марта 1943. Војном кабинету председника југословенске владе и савезничким војним представницима следеће вести: да су Немци у Бору достигли ниво производње од 60%, да су у Бор стигли радници из Бугарске, да постоји могућност да се Бор пругом повеже са железницом Београд–Ниш како би се што више руде пребацило у Немачку и да рудник чувају „Недићевци“ и Немци.²²

Информације југословенског обавештајног официра у Цариграду мајора Перића, од 31. марта 1943, указују на, како каже, вести „из сигурног извора“: фабрике раде за Немце и нарочито се експлоатише борски рудник и Трепча.²³ Мајор Перић је у извештајима од 16. и 17. јуна 1943, упућеним команди у Каиру, указао на могућност да су Немци у Југославији ухапсили британског пуковника Бејлија (*Bailey William*).²⁴ Реч је о британском официру који је код Драже

¹⁹ Војни архив, ЕВ, к. 29Д, рег. бр. 1/1, бр. 2147. Исто: к. 29Б, рег. бр. 2/1, препис документа.

²⁰ Војни архив, ЕВ, к. 127, рег. бр. 53/2.

²¹ У историографији постоје различита тумачења око наручиоца бомбардовања. О томе видети више: *Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944: studija i dokumenti* / Momčilo Pavlović, Veroljub Trajković/, Leskovac, 1995; Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd, 1999; Đorđe Stanković, *Savezničko bombardovanje Nezavisne države Hrvatske (1943 - 1945), /Istorijski stereotipi i stvarnost/*, Tokovi istorije, br. 1–4/2001. Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica, 2003; Milan Terzić, *Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944. godine*, Tokovi istorije, br. 1–2/2005.

²² Војни архив, ЕВ, к. 29Б, рег. бр. 3/1, Об. О. Бр. 2484, препис документа.

²³ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: к. 25, рег. бр. 7/1.

²⁴ Немци су у Скопљу ухапсили једног Енглеза кога је препознао немачки инжењер из рудника Алатини и казао да је то директор Трепче, да би требало да буде пуковник Бејли, са њим је ухапшен један југословенски официр и Перић пита да ли је то тачно; Војни архив, ЕВ, к. 29Г, рег. бр. 40/3. Исто: к. 52II, рег. бр. 45/6, Стр. Пов. бр. 327. Исто. к. 179, рег. бр. 5/1. Почетком јуна у околини Скопља ухваћен је Енглез и његов пратилац југословенски официр, кога је препознао немачки инжењер из рудника хрома „Алатини“, рекавши да је то бивши директор рудника Трепча; Војни архив, ЕВ, к. 179Г, рег. бр. 1/5, Стр. пов. бр. 332. Исто, к. 179, рег. бр. 5/1.

Михаиловића дошао крајем децембра 1942. и евакуисан је фебруара 1944. године. Чињеница је да је и у међуратном периоду радио у Трепчи, али ове информације о његовом хапшењу нису биле тачне.

Јуришић, југословенски посланик у Берну (Швајцарска), известио је 16. априла 1943. „лично“ председника владе Јовановића о информацијама из Београда: у Србији се спроводи радна мобилизација и радна снага упућује се у Бор и Костолац.²⁵ Јуришић је и 31. маја 1943, на исту адресу, упутио извештај о стању у Србији, како се каже „добijen директно из Београда и од личности којој се може потпуно веровати“: за питања привреде надлежан је генерални опуномоћеник у Србији и то је бивши конзул у Београду Нојхаузен; цела привреда је у служби Немаца, те да је присутна глад, црна берза и немаштина и да се радна снага већином одводи на рад у рудник Бор.²⁶ Из неутралне Швајцарске су и вести конзула Ђуричића од 24. јула 1943, на основу информација добијених „из разговора са једним Швајцарцем“ који је допутовао из Румуније, преко Србије. Те вести говориле су о стању привреде у Србији, да Немци експлоатишу рудник Бор са новим инсталацијама за добијање злата из бакарне руде.²⁷

Британска обавештајна служба у Каиру (мајор Милер /Miller/), која је сакупљала податке о стању саобраћаја у земљама под окупацијом, доставила је пуковнику Путнику, команданту Југословенских трупа у Каиру, у лето 1943, вести о саботажи на превозу руде из Трепче, на путу Урошевац – Рашка.²⁸ На саботаже на привредним објектима у Србији указују и Перићеве информације од 7. јула 1943: да се врше саботаже; да је највећи број радника у руднику Бор; да је у Бору, са новим машинама појачана експлоатација и да се производи десет пута више руде него пред рат; да у руднику ради 35.000–40.000 радника; да је рудник од огромне важности за Немце и да га треба бомбардовати.²⁹ Потом је Перић, 14. јула 1943, известио о приликама у Србији: да је Бор био онеспособљен од југословенских војних власти при одступању, да је поново оспособљен и ради пуном паром; да Трепча ради пуном паром и да је експлоатишу Немци, због чега су задржали целу косовско-митровачку област и створили Новопазарски санџак са четири среза.³⁰ Перић је и 12. августа 1943. известио о Нојхаузовом пљачкању Србије: Нојхаузен је привредни гувернер Срби-

²⁵ АЈ, 103–29–182, Стр. пов. бр. 572.

²⁶ АЈ, 103–5–56, Стр. пов. бр. 822.

²⁷ АЈ, 103–29–182, Бр. 168.

²⁸ Војни архив, ЕВ, к. 29Ц, рег. бр. 4/1.

²⁹ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: к. 25, рег. бр. 42/1. Исто: к. 179 Х, рег. бр. 15/1.

³⁰ Војни архив, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6.

је и бивши директор немачког путничког бироа у Београду, да су му главни потези отимање „Борских рудника“, „Вистада“, „Трепча“ и других где се врше разне пљачке.³¹ Мајор Перић је и 20. августа 1943. доставио податке из земље добијене из привредних кругова у Београду: у Бору ради велики број југословенских радника; „Борски рудници“ су акционарско друштво са седиштем у Паризу, које искоришћава Немачка, да треба раскинути уговор са Французима, а Енглезима треба дати нове концесије.³²

Током 1943. у Југославију је, код Југословенске војске у Отаџбини (ЈВУО), дошло више британских официра чланова војне мисије, који су били распоређени код локалних команданата. У источној Србији били су мајори Ерик Гринвуд (*Greenwood*) и Џаспер Рутем (*Jasper Rootham*) и Новозеланђанин Хагревс (*Hagrevs*), са плановима акција дестабилизације немачког окупационог система на Дунаву и у руднику Бор.³³ То је било време очекиване италијанске капитулације и савезничких напора за дестабилизацију немачког окупационог система. На то указује и елаборат Идија (*W. A. Eddy*, пуковник *U. S. M. C.* у Алжиру), упућен помоћнику Штаба команде савезничких снага 3. августа 1943, у коме се разматра ситуација у Југославији, могућност савезничког искрцавања и потреба да се бомбардује рудник Бор.³⁴ На локалном нивоу одвијали су се четничко-британски договори око ангажовања против Немаца. О томе говори британска забелешка о закључцима међусавезничке конференције о договору британских официра у источној Србији и командама ЈВУО у источној Србији, 14. августа 1943: да су војне снаге довољне за операције против постројења у руднику Бор, да је за те операције претходно неопходно садејство савезничког ваздухопловства, да је други начин уништења Бора бомбардовање у таласима, великим бројем авиона, што би довело до великих губитака становништва, да то треба извршити у оквиру општег савезничког плана, да се акција помогне савезничким падобранима, да би то уједно довело до прекида комуникација долином Мораве и Тимока и да су се југосло-

³¹ Војни архив, ЕВ, к. 179 X, рег. бр. 4/2, Стр. пов. бр. 416. Исто: к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. пов. бр. 416.

³² Војни архив ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: к. 55, рег. бр. 53/5.

³³ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973, стр. 216. На британско инсистирање о активнијој улози четника против Немаца указује у својим сећањима и Живко Топаловић, говорећи о сусрету са британским официрима који су били на Хомољу. Реч је о потпуковницима Рутему и Грину, који говоре српски језик, а који су истакли да ће помагати оне који се боре против снага окупатора, да је потребно ометати пловидбу Дунавом, производњу у руднику Бор и прекинути пругу Ниш – Солун; Živko Topalović, *Jugoslavija žrtvovani saveznik*, London, 1970, стр. 39–48.

³⁴ Војни архив, ЕВ, к. 29Ц, рег. бр. 5/1.

венски и британски официри сложили да о овом састанку извести своје врховне команде.³⁵ Договори су настављени, па је 28. августа 1943. сачињена забелешка о закључцима међусавезничке конференције која је одржана 27. августа између команданата југословенске војске и енглеских официра – делегата у источној Србији. Разговарало се о појачаној акцији саботаже, а савезнички официри тражили су успостављање официра за везу који би дириговали расподелом материјала, о месту пријема спреме, које би било централизовано у источној Србији, тамо где би требало да буде највећа саботажа. Југословенски представници сагласили су се да се отпочне са саботажама на комуникацијама, са одређивањем једне централизоване базе за пријем материјала у источној Србији и да та места зависе од активности команданата.³⁶

Назирање ратног расплета и приближавање светских фронтова Балкану појачали су интересовање за то подручје. На то указује и извештај амбасадора Илије Шуменковића, упућен из Анкаре (Турска) 19. августа 1943. године, из којих се може закључити да је прочитао извештај турског конзула у Београду, који говори о ситуацији у Југославији после пада Мусолинија. Турски конзул је сматрао да би било значајно да савезници убаце падобранце у рудничке центре Србије (Бор), те да радници, након наоружавања уђу у одреде генерала Михаиловића, чиме би озбиљно угрозили немачку војску, чему би допринела и евентуална заједничка акција партизана са леве стране Дрине и Михаиловића, са десне.³⁷ Пуковник Бејли је 24. августа 1943. писао генералу Михаиловићу о неактивности његових команданата на терену (мајор Ђурић, капетан Марковић), који воде борбу против партизана и одбијају сарадњу са британским официрима на терену. Истакнуто је да Ђурић није добио наређење за команданта Другог косовског корпуса капетана Марковића о сарадњи са мајором Селбијем (Sellby) око напада на рудник Трепча. Такође, Ђурић је добио наређење да Британцима не даје саопштења о кретању и транспортима непријатељских снага, а мајора Селби није потврдио да је Кесеровић добио наређење за рушење саобраћајних објеката у Ибарској клисури. Речено је и да капетан Рутема нема потврду да је мајор Пилетић добио наређење о нападу на борски рудник.³⁸ Генерал Михаиловић је, настојећи да објасни поједи-

³⁵ Војни архив, Четничка архива (Ча), к. 20, рег. бр. 24/3.

³⁶ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 41/3.

³⁷ АЈ, 103–84–323, Пов. бр. 672.

³⁸ Војни архив, Ча, к. 15А, рег. бр. 24/1, *Исто*: к. 20, рег. бр. 36/3. *Исто*: *Zbornik NOR-a*, Београд, 1983, том XIV, књ. 2, стр. 1008 - 1010. У даљем тексту: *Zbornik NOR-a*, том XIV, књ. 2.

ности, на ово писмо одговорио 25. августа 1943. године, настојећи да објасни појединости: сукоб са партизанима је у „стању нужне одбране“, сарадњу са британским официрима треба кординирати у складу са стањем на терену и да су команданти на Хомољу, мајори Пилетић и Јовановић и капетан Оцокољић, добили одобрење за напад на Бор и на комуникације на Дунаву.³⁹ Генерал Михаиловић је у одговору на Бејлијево писмо 1. септембра 1943. указао да га је од мајор Ђурић известио о Пољацима у његовом рејону, који су у групама довођени као радници у борски рудник.⁴⁰

Мајор Перић је 2. септембра 1943. известио о привредним приликама у Србији које је добио од „поузданих“ и „обавештених“ људи: цела привреда је у рукама Немаца, још 1941. за генералног пуномоћника за привреду Србије постављен је Франц Нојхаузен; пољопривреда је диригована за немачке потребе, а храна се становништву додељује преко ДИРИСА (дирекција за исхрану становништва при општини града Београда); Немци су у Београду основали фирме преко којих сакупљају производе; сточарство је уназађено, као и шумарство, рудници су у функцији немачких потреба; у Бору ради 50.000 радника и повећана је производња, исти је случај са Трепчом, Мајданпеком и рудницима антимона код Крупња, те да се извози за Немачку Дунавом; трговина је под немачком контролом, као и индустрија, а дају се и подаци о фабрикама које раде.⁴¹

Јуришић, из посланства у Берну, 12. октобра 1943. послао је извештај у Каиро да му је, како каже, „наш пријатељ Арнолд Навил“, који је тада у Женеви, ставио до знања да код куће „Мирабо“ и компаније у Женеви постоји новчана сума акционарског друштва „Борски рудници“ јер је женевска кућа била представник борских рудника у Швајцарској. Нагласио је да Немци држе већину акција борских рудника, те да се може догодити да затраже тај новац, па би било добро да краљевска влада то спречи, за шта је заинтересован и Двор. На том документу је и рукописна белешка Пурићевог одговора, од 14. октобра 1943, у којој се наводи да се слаже са предлогом и да се са Новилом и енглеским амбасадором види шта се може учинити.⁴²

Начелник штаба југословенског војног контингента у Каиру генерал Велимир Раносовић писао је, 20. новембра 1943, пуковнику Муру (*Moore*), који је радио при посланству САД у Каиру, тражећи да се пошаље телеграм 15. ваздухопловној команди да југословенске

³⁹ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 38/3.

⁴⁰ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 43/3. и 44/3. *Isto: Zbornik NOR-a*, том XIV, књ. 2, стр. 923–924. и 1011–1012.

⁴¹ Војни архив ЕВ, к. 25, рег. бр. 38/3, Стр. пов. бр. 442. *Isto: k. 9*, рег. бр. 38/6.

⁴² АЈ, 103–161–583, Пов. бр. 1502.

јединице учествују у бомбардовању рудника Бор.⁴³ Потом је, 16. децембра 1943, генерал Армстронг (*Charles Armstrong*) писао Михаиловићу о могућности напада на саобраћајнице, како би се прекинуло одвожење материјала из борског рудника.⁴⁴ Сутрадан, 17. децембра 1943, дошло је до сусрета Армстронга и Михаиловића. Записник са овог састанка указује да је Армстронг тражио да се пуковнику Павловићу издају потребна наређења за напад на извесне циљеве у хомољском крају, како би се онемогућио извоз из борског рудника, нарочито на пут Бор – Жагубица – Петровац и пругу Бор – Зајечар – Прахово, на шта је Михаиловић рекао да ће одговорити писмено.⁴⁵

Југословенски генерални конзул у Цариграду Луковић известио је 20. децембра 1943. да је од пословних људи који долазе из Југославије прикупио податке о индустријским предузећима на територији Србије: од партизана је веће штете претрпела фабрика хемијске индустрије „Зорка“ Шабац, као и борски рудници бакра, а да су у међувремену извршене оправке.⁴⁶ Савезници су бомбардовали рудник Бор, о чему говори и депеша (бр. 325) југословенског председника владе Божицара Пурића, упућена у мају 1944. генералу Михаиловићу. Он је пренео и захтев британских власти да се са Армстронговом мисијом повуче и посада британског авиона обореног код Бора 7/8. маја.⁴⁷ Указујемо и на чињеницу да су Немци, напуштајући Бор, причинили знатна оштећења (излазно окно је мињирано, јаке потопљене, пумпе уништене).⁴⁸

Рудници Бор и Трепча били су од о великог значаја за немачку ратну војну индустрију. Због тога су савезници, поготово Британци, настојали да онемогуће експлоатацију рудног блага и са југословенском краљевском владом кординирали су планове око информација на основу којих би предузели мере за спречавање коришћења рудног блага из Бора и Трепче. Делатност југословенских представника на сакупљању информација о стању у овим рудницима указује на настојања да се помогну савезнички ратни напори. Међутим, када је од Михаиловића и његових команданата, након приближавања савезничких фронтана Југославији, тражена активнија улога на терену ради онемогућавања експлоатације Бора и Трепче, они су заузели став исчекивања и у први план истакли борбу против партизанског покрета.

⁴³ Војни архив, ЕВ, к. 29Д, рег. бр. 2/1. *Isto*: Војни архив, ЕВ, к. 29Ц, рег. бр. 5/1.

⁴⁴ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 33/4. *Isto*: Војни архив, Ча, к. 15А, рег. бр. 15/2.

⁴⁵ Војни архив, Ча, к. 20, рег. бр. 36/4. *Isto*: *Zbornik NOR-a*, том XIV, књ. 2, 164–165.

⁴⁶ АЈ, 103–161–583, Пов. бр. 321.

⁴⁷ Војни архив, Ча, к. 281, рег. бр. 27/1.

⁴⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, н. д., 479.

Dr Milan Terzić,

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

BOR AND TREPČA MINES IN REPORTS TO THE YUGOSLAV ROYAL GOVERNMENT DURING THE WORLD WAR II

(Summary)

Bor and Trepča mines had great importance to the German war and military industry. Because of that the Allies, especially British, aspired to prevent exploitation of the mineral wealth from the mines, and with the Royal Yugoslav Government coordinated information plans based on which they could take measures to hamper utilisation of the mineral wealth of Bor and Trepča. These activities of the Yugoslav representatives, which were aimed at collecting information on the situation in these mines, indicate endeavours to contribute to the war efforts of the Allies. However, with the allied fronts getting closer to Yugoslavia, Mihailović and his commanders were asked to get actively involved in field combat in order to prevent exploitation of Trepča and Bor, but they opted to wait and gave priority to struggle against the partisan movement.

Прилози и истраживања

УДК 314.151.3-054.72(=163.3/.6)(73)"1919/1941"(093.2) ;
355.212(497.1)"1919/1941"(093.2)

Мр Весна Ђикановић, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: vesnadjikanovic@yahoo.com

ИСЕЉЕНИЦИ КАО ПРЕДМЕТ ВОЈНОГ ИНТЕРЕСА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

(Прилог истраживању односа југословенске државе
и исељеништва у Сједињеним Америчким Државама)

АПСТРАКТ: везе југословенске државе и исељеника биле су вишезначне и манифестовале су се на различитим нивоима, са једнако различитим садржајем и исходима. У овом раду разматрана је једна димензија тих односа, која је својим значајем и својом свеобухватношћу имала важан утицај на обликовање, квалитет, као и укупно стање односа нове државе и исељеничке заједнице у Америци.

У грађењу исељеничке политике, препознавању и формулисању интереса, дефинисању метода и праваца поступања, југословенска држава је у међуратном периоду полазила од принципа који су у крајњем исходу одређивали интензитет, карактер и начине активности усмерене ка исељеничкој популацији, пре свега оној најбројнијој, у Сједињеним Америчким Државама. Да исељенике у Америци треба посматрати и третирати као део националног корпуса, односно неотуђив део народног бића, јесте став који је формулисан у првим анализама проблема исељеништва. У складу са тим принципом држава је усмеравала сво-

је активности, ангажовала се на чвршћем повезивању са исељеничким организацијама и појединцима, али је истовремено изражавала и одређена очекивања материјалног, политичког, културног карактера. Међутим, жељени резултати и реалност постигнутог често су били у раскораку услед непрепознавања стварних могућности ангажовања, без јасног увида у објективну стварност живота и расположења исељеника, уз примену метода често неадекватних у светлу постојећих околности. То је често доводило до постизања незавидних резултата, условљавало преиспитивања постављених циљева и начина за њихово остварење, доводило до тражења нове динамике и квалитета рада међу исељеницима. Ипак, усвојени принцип у погледу исељеништва као неодојивог дела народног бића није напуштан и одређивао је у крајњем исходу ангажман различитих државних институција међу исељеницима.

Непостојање реалне слике о стању међу исељеницима, као и извесна ригидност у регулисању односа државе и исељених, свој пуни израз добили су кроз регрутну политику коју су југословенске војне власти намеравале да спроведу међу исељеницима у Сједињеним Америчким Државама. У складу са принципом очувања народног јединства без обзира на исељенички статус појединаца, војне власти Краљевине очекивале су од емиграната и испуњење свих обавеза према држави једнако као и од поданика у земљи. Министарство Војске и Морнарице, са своје стране, није доводило у питање испуњење војне обавезе када се радило о исељеним.¹

Убрзо по окончању Првог светског рата приступило се конкретним активностима у циљу организовања и спровођења регрутовања међу исељеницима, укључујући и оне у Америци. Испуњење војне обавезе, као један од кључних услова за добијање исељеничког пасоша, био је очекиван и саставни део југословенског исељеничког законодавства.² Ишло се, међутим, и корак даље. Испуњење или извршење војне обавезе захтевало се и од већ исељених лица пореклом са територије новоосноване државе, као и од њихове деце. Том приликом полазило се од поимања држављанства по којему су исељеници југословенског порекла, као и њихова деца рођена у САД, сматрани југословенским држављанима уколико нису добили отпуст од држа-

¹ Тако је Министарство Војске 17. маја 1924. године од југословенских дипломата тражило информацију о броју регрута из САД на које се може рачунати. Архив Србије и Црне Горе, фонд Краљевско посланство у Вашингтону (371), фацикла 61, Бр. 1731, 10. 6. 1924.

² Законом о исељавању из 1921. године, потенцијални исељеник морао је да достави потврду о испуњењу војне обавезе или ослобођењу од исте ради добијања исељеничког пасоша. *Zakon o iseljavanju 1921, policijski propisi* čl. 6–9, *Iseljenički propisi*, svezak II, Službeno izdanje Generalnog iseljeničkog komeserijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1922.

вљанства и стога су били подложни свим обавезама које из тог статуса произилазе, укључујући и војну обавезу.³ Овај став изражен је већ у првим актима и наредбама Министарства Војног и Морнарице. Тако се већ Наредбом од 6. децембра 1920. године, регулисало продужавање пасоша младићима – војним обвезницима, који живе у иностранству и прописивало се да су сви који нису испунили војну обавезу а живе изван Краљевине СХС дужни да се врате у земљу и испуне своју дужност.⁴ Ова наредба била је у складу са Законом о устројству војске и са Наређењем од 4. децембра 1919. године, којим се регулисало издавање пасоша лицима која су се исељавала, али се такође истицало да лицима која су била у иностранству а нису регулисала војну обавезу не треба издавати пасош нове државе.⁵ Члан 45 За-

³ Држављанима нове државе сматрала су се, према законском пројекту јуна 1919. године, сва лица која су на дан 1. 12. 1918. године имала држављанство Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе као и „завичајници у Краљевини Хрватској Славонији и Далмацији, припадници Босне и Херцеговине и завичајници у свим другим Српским, Хрватском и Словеначким земљама што су припале у област Краљевине“. Иступање из држављанства било је могуће али тек по испуњењу обавеза према држави укључујући и војну обавезу. Закон о држављанству ступио је на снагу 21. септембра 1928. а обнародован је 1. новембра 1928. године. *Држављанство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Закон о држављанству са тумачењима, Збирка закона за управну службу*, Београд 1929. стр. 11–17; Божидар Пурић, *Наши исељеници*, Београд, 1929, стр. 95–106; АСЦГ, фонд Централни Пресбиро (38), фасцикла 736, Ријешено питање држављанства за наше предратне и поратне исељенике, Нови исељеник, Загреб, 1. 2. 1937; АСЦГ, 371–61, Бр. 14225, 12. 11. 1938.

⁴ Како се наводи, пасоше новоосноване државе није требало издавати лицима која су била у иностранству а нису испунила војну обавезу. Дакле, сви обвезници из Краљевине СХС који су се налазили ван земље уколико нису поседовали документа о извршеној војној обавези односно уверења своје пуковске окружне команде, били су дужни да се врате у отаџбину и да лично код своје пуковске окружне команде расправе благовремено своју кадровску обавезу иначе би се сматрала војним бегунцима. Критеријум овом приликом био је место рођења. То се тицало и исељених са територије Краљевине Србије у границама до 1912. године, односно до 1914, као и исељених са територије присаједињених области после 1918. а рођених 1894/95. Лица која због година нису подлежала кадровској служби, али су била у обавези служења у позивима, била су обавезна да о свом статусу обавесте посланства и конзулате, дају податке о себи својим пуковским окружним командама, да би добили обавештење о распореду и доставили уверење. АСЦГ, 371-49, Бр. 48212, 6. 12. 1920.

⁵ АСЦГ, 371–49, Бр. 48212, 6. 12. 1920; Реакције на овакав приступ нових југословенских власти у погледу везивања питања издавања пасоша већ исељенима са испуњењем војне обавезе, јавиле су се врло брзо. По речима конзула Божицара Пурића, неиздавање пасоша исељенима значило би „спречити им повратак у отаџбину“. С друге стране наглашено је да дипломатски представници нове државе не поседују механизме којима би присилили исељенике да се одазову позиву на регрутацију. С друге стране наредба војних власти да се сви младићи између 20 и 28 година морају вратити у домовину ради извршења војне обавезе и да би у противном били проглашени за војне бегунце, имала би „врло негативне резултате“. По

кона о устројству Војске и Морнарице из 1923. године садржао је одредбу да лица „која се налазе ван Европе неће се сматрати да избегавају службу у кадру ако се врате до навршене 25 године старости и пријаве за службу у кадру“. За лице које би избегло регрутацију прописано је служење у сталном кадру у трајању од три године уместо осамнаест месеци „ако се ухвати до навршене четрдесете године“.⁶ У складу са наредбом о регулисању војне обавезе, у конзулатима у Америци два пута годишње образовале су се регрутне комисије. Исељеници су о времену састављања комисије обавештавани војним позивима које су, услед одсуства војних изасланика у Америци, упућивали југословенски конзулати. Тако су конзулати имали обавезу вођења регрутних спискова, вршили су преписку са војним обвезницима и службама у Краљевини и, коначно, у просторијама конзулата обављали су се прегледи потенцијалних регрута. На самом почетку спровођења ових активности јавили су се проблеми и постављао се основ неповерењу између државе и исељеника. Непостојање релевантних података о броју исељеника у Америци, често непоуздани подаци о адресама потенцијалних војних обвезника, удаљеност исељеничких насеља од конзулата били су само неки од, може се рећи, административних и објективних препрека испуњењу замисли југословенских власти.⁷ Међутим, знатно озбиљнији, у смислу грађења добрих односа нове државе и њених исељених поданика, били су проблеми који су проистицали из схватања држављанства емиграције, из чега је произишало и поимање обавеза према држави, укључујући и војну обавезу. Неразумевање и спорови у том смислу биће пратећи фактор који је делом обележио и одразио се на свеукупну комуникацију државе и исељеника.⁸

Покушаји спровођења регрутације међу исељеницима у Америци већ у првим послератним годинама дали су поражавајуће резул-

мишљењу Пурића то би само појачало већ присутно непријатељство према новој држави. Сам Пурић сматрао је да наредбу не треба објављивати или бар изоставити део о санкцијама у случају неодржавања регрута. Он је предложио да је „најбоље чекати њихов повратак у отаџбину и онда их тамо ставити под правила наших војних закона“. АСЦГ, 371–50, Пов. бр. 1862, 29. 3. 1921.

⁶ Овим законом сваки држављанин Краљевине СХС имао је обавезу служења војске а с друге стране нико није могао иступити из држављанства а да претходно није испунио војну обавезу. *Држављанство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца...*, *Закон о устројству војске и морнарице*, стр. 359–361

⁷ АСЦГ, 371–72, 4421, 10. 6. 1928.

⁸ Проблем се јавио већ у процесу достављања позива који није превазиђен током читавог међуратног периода. Том приликом, по речима југословенског конзула у Америци, „настају протести и генерални конзул мора свакоме појединцу да тумачи закон о држављанству и разне уредбе и наређења у вези са тим законом“. АСЦГ, 371–56, Пов. бр. 107, 12. 6. 1939.

тате. На подручју југословенског конзулата у Чикагу, 17. децембра 1922. године, од 750 позваних одазвала су се тројица потенцијалних регрута чији је матерњи језик био немачки, а и они су оцењени као неспособни.⁹ На подручју њујоршког конзулата према подацима саопштеним јануара 1923. године, од предвиђених 565 војних позива упућено је 292, а војној комисији се јавило свега пет младића. Двојица су проглашена привремено неспособнима а тројица су оцењена као стално неспособна. Том приликом истакнуто је да су се многи позвани младићи „писмено извинили“.¹⁰ Према подацима Краљевског посланства у Вашингтону, током 1922. и 1923. године у Сједињеним Државама на позиве југословенских дипломатских представништава одазвало се само десет младића, и то „који су били сигурни ради извесних телесних недостатака“ да неће морати ићи у стари крај на одслужење војног рока. Извесна могућност за побољшање ових резултата видела се у предлогу да младићима који се одазову позиву држава омогући бесплатан превоз до Краљевине. Посланство је имало у виду у првом реду оне који нису остварили било какав успех у Америци. Ипак, и овом приликом преовладао је песимизам. Наиме, оцењено је да ће ефекти бити лоши пошто „здрав младић у Америци увек може наћи добре зараде а болесни уопште испадају из комбинације...“. Том приликом истакнуто је да је за две године Посланство било упознато само са једним случајем када је регрут тражио да иде у домовину ако му се плати превоз, али „и тај је био болестан“.¹¹ Још већи песимизам у погледу успеха регрутовања изразио је Божидар Пурић, генерални конзул у Чикагу. Он је изразио сумњу „да би се ико из Америке јавио за војну службу чак и кад би му се платили путни трошкови одласка и повратка“.¹² Песимизам је проистицао из препознавања страха исељеника да би одласком у домовину довели у питање могућност каснијег повратка у Америку с обзиром на рестриктивну усељеничку политику коју су Сједињене Државе спроводиле после окончања Првог светског рата. Такође, страх од губитка посла услед дугог одсуства деловао је деморалишуће на потенцијалне војне регруте.¹³ Подстакнут лошим резултатима регрутације на подручју њујоршког конзулата, када су се од 411 позваних одазвала свега тројица младића, југословенски конзул у Њујорку Павле Каровић, у

⁹ АСЦГ, 371–61, Бр. 213, Предмет: Регрутовање младића у Америци, 12. 1. 1923.

¹⁰ АСЦГ, 371–61, Бр. 258, 8. 1. 1923.

¹¹ АСЦГ, 371–61, Бр. 1731, 10. 6. 1924.

¹² АСЦГ, 371–61, Бр. 4128, Војна обавеза, 19. 6. 1924.

¹³ Југословенски конзул у Денверу, Бранко Ађемовић наводи да „регрути из Америке не желе да напуштају свој рад и зараду ради одслужења војног рока“. АСЦГ, 371–61, бр. 3889, 20. 6. 1924.

извештају од јануара 1924. године, дао је своју оцену о разлозима неуспеха при покушају регрутовања исељеника. Поред разлога формалне природе, попут нетачних адреса војних обвезника у Америци које су „исписане погрешним енглеским правописом“ истакнути су и други разлози. По Каровићу, разлог није обавезно била нелојалност исељеника новој држави, већ огромна удаљеност исељеничких колонија као и висока цена превоза будући да су „већина наших усељеника радничког сталежа и њихова су новчана средства доста скућена“.¹⁴ Слаб одзив настављен је и идуће, 1925. године. Од 283 војна позива, пред регрутну комисију у Њујорку 10. маја 1925. појавило се 20 младића. Шесторица су оцењени као способни, тројица стално неспособни, а тројица ограничено способни.¹⁵ У Чикагу, од 291 позваног, јавило се свега 12 обвезника. Двојица су изјавили да су тражили америчко држављанство и да се стога не могу одазвати позиву, седморица су рекли да су сиромашни и да би се одазвали уколико би им се платио пут, двојица су оцењени као привремено неспособни, а један трајно. Слично искуство поновило се и наредних година.¹⁶ Ови поражавајући резултати довели су до губљења било каквог ентузијазма и очекивања у погледу даљег спровођења регрутације међу исељеницима. Тако се у оквиру економског одељења Министарства Војног већ после првих лоших искустава могло чути да „исељенике у Америци не вреди ни позивати у војску“.¹⁷ Генерални конзул у Њујорку закључио је да „војску нико не служи. За последње две године овом надлештву се јавио један младић и тај туберкулозан те је комисијски на лицу места ослобођен. Зато се и јавио. По осталим представни-

¹⁴ Каровић је овом приликом предложио да се војни позиви упућују директно а не преко конзулата и да се регрутовање врши једном а не два пута годишње. АСЦГ, 371–61, Бр. 561/24, 15. 1. 1924.

¹⁵ Младићи оцењени као способни и ограничено способни тражили су одгађање службе за три године. АСЦГ, 371–61, Бр. 7509, Предмет: Регрутовање 1925. године, 21. 5. 1925.

¹⁶ АСЦГ, 371–61, Бр. 4619, Предмет: Извештај о раду регрутне комисије, 8.6.1925; Током 1926. године у конзулату у Чикагу од 322 војна позива достављено је 268 а јавила су се свега двојица позваних који су међутим били амерички грађани. Њих тридесеторица послали су одговор да су болесни, да су амерички грађани или су пружили неки други изговор, док остали нису ни одговорили на позив. АСЦГ, 371–61, Бр. 8013, Предмет: Питање позваних војних обвезника који живе у Америци, 18. 10. 1926; У њујоршком конзулату преглед војних обвезника извршен је 27. новембра 1927. Од 311 позваних појавило се пет лица, четворица са позивом и један без. Тројица су добила оцену „трајно неспособни“ због хроничног бронхитиса а један је оцењен као ограничено способан али је тражио одлагање службе „као једини хранитељ старе мајке“. Пети, Георг Херцог, такође је оцењен као неспособан због хроничног бронхитиса. АСЦГ, 371–61, Бр. 1854, 31. 1. 1928.

¹⁷ АСЦГ, 371–61, Бр. 4128, Војна обавеза, 19. 6. 1924.

штвима вероватно да није много боље што би значило да у Сједињеним Државама има данас на хиљаде наших војних бегунаца. Ко су они нико не зна. Ми немамо спискове. Министарство војно их нема". На крају се констатује да емиграција „има сва права а никакве дужности".¹⁸ Такође, изношене су оцене да је и сам начин на који су се упућивали војни позиви крајње „неумесан", док је мишљење југословенских конзула било „да врше један посао за који унапред знају да је узалудан, бесмислен а при том скуп и трудан".¹⁹ Из Посланства у Вашингтону могло се чути да су постигнути резултати „посве слаби" те да се „мали број јављао и то махом они који су били с погледом на њихово физичко стање унапред сигурни да ће од војне обавезе бити ослобођени". С друге стране они који су оцењени као способни постављали су услове о плаћању путног трошка, тражили гаранцију њиховог повратка у Сједињене Државе о државном трошку, износили захтеве о одлагању службе на више година итд.²⁰

Поред очигледног неуспеха у настојањима да се остваре било какви резултати у погледу регрутовања, инсистирање на извршењу војне обавезе имало је и друге озбиљне последице. Због југословенске политике регрутовања учестили су протести страних влада због упућивања позива младићима који су поседовали њихово држављанство, а пореклом су били са територије нове југословенске државе. Како се могло чути из Министарства Војног, разлог је био тај што команданти војних округа нису тражили од општинских и војних власти податке о поданству потенцијалних регрута. Да би се овај проблем превазишао донесена је одлука да се кадровске службе ослободе сви регрути који докажу да су страни држављани.²¹ С друге стране, у погледу питања грађења односа између југословен-

¹⁸ АСЦГ, фонд Генерални конзулат у Њујорку (449), фасцикла 6, Пов. бр. 23, 1. август 1926.

¹⁹ АСЦГ, 371–61, Предмет: Питање позваних војних обвезника који живе у Америци, Бр. 8013, 18. 10. 1926.

²⁰ АСЦГ, 371–72, 442I, 10. 6. 1928; Јавили су се и предлози да се војни позиви не упућују директно потенцијалним обвезницима већ да се позив оглашава преко исељеничке штампе. АСЦГ, 371–61, Краљевско посланство у Вашингтону за Министра Војске и Морнарице, 31. 10. 1926.

²¹ Команде војних округа биле су у обавези да саслушају регруте и анализирају документацију која доказује страно поданство, и да затим то доставе општинским властима које те податке достављају полицијским властима до Великих жупана, који затим као надлежни доносе решење о поданству регрута. Уколико ни Велики Жупан не буде могао да донесе решење о поданству регрута све се доставља Министарству унутрашњих дела на коначно решење. За регруте са територије Србије, укључујући и Јужну Србију, сви предмети о поданству решавају се „само у Министарству унутрашњих дела". Разматрање питања држављанства сматрало се „врло хитним". АСЦГ, 371–61, Циркулар бр. 10, Бр. 61023, 4. 7. 1928.

ске државе и исељеничке заједнице постало је јасно да систем регрутовања постаје извор неповерења и сукоба, а то се у потпуности испољило у посетама старом крају. Један од разлога уздржавања од посета домовини, како је оцењено, био је страх од могуће присилне регрутације и задржавања у земљи.²² Конзулатима су стизала питања појединаца, агенција и исељеничких друштава, о потенцијалној опасности од присилног регрутовања приликом посете старом крају. У исељеничкој штампи појављивали су се чланци који су упозоравали на могуће задржавање од стране југословенских власти због неиспуњења војне обавезе.²³ У *Заједничару*, листу највеће исељеничке организације у Америци – Хрватске Братске Заједнице, у чланку „Зашто им не кажу све“, осврћући се на припреме излета исељеника у Југославију, истиче се да би исељеници који нису регулисали војну обавезу могли бити задржани у Краљевини, уз напомену да служба траје три године.²⁴ Проблем је додатно добио на озбиљности чињеницом да су америчке власти обавештавале своје држављане југословенског порекла да „не иду к нама јер могу бити узети у војску“. Сједињене Државе у том случају нису могле интервенисати пошто, како је истакнуто, није било конвенције између САД и Краљевине Југославије.²⁵ Након упозорења које је пренео *Американски Србобран*, гласило Српског Народног Савеза, о званичном обавештењу америчких власти да неће моћи да заштите југословенске исељенике са америчким држављанством од евентуалног задржавања и регрутовања, група исељеника одустала је од посете старом крају. Гаранције које су исељеници тражили од конзулата нису добили.²⁶ Проблем испуњења војне обавезе на тај начин попримио је шире димензије од пуког спровођења законске обавезе држављана и постао је разлог ширења неповерења, страха и коначно узрок материјалног губитка за државу. По речима Генералног

²² Већ 1923. Генерални конзул у Чикагу Б. Пурић као главни разлог уздржавања од путовања наводи „страх да ће им наше власти отежавати и спречавати повратак у Америку било дугом процедуром око добивања новог пасоша... било захтевано да регулишу војну обавезу односно да се лично пријаве својим војним командама...“. АСЦГ, 371–72, Пов. бр. 73, 23. 3. 1923.

²³ Као одговор у исељеничким новинама приложен је чланак југословенских дипломата о „југословенском туризму“ где се „у најбољој могућој форми демантују те вести о узимању исељеника у војску кад посете нашу Домовину“. АСЦГ, 371–61, Бр. 4764, 29. 5. 1929.

²⁴ АСЦГ, 449–5, „Зашто им не кажу све“, *Заједничар*, Питсбург, 11. 3. 1931; Питања о могућој регрутацији стизала су и од банке Вашингтон из Индијанаполиса, комитета за американизацију из Детроита а конзул је, како је наглашено, избегавао званичан одговор „јер би га употребила штампа“. АСЦГ, 371–61, Бр. 4764, 29. мај 1929.

²⁵ АСЦГ, 371–61, Бр. 4764, 29. 5. 1929; АСЦГ, 371–61, Бр. 3337, 18. 4. 1929.

²⁶ АСЦГ, 371– 61, Бр. 3337, 18. 4. 1929.

конзула у Њујорку, Радоја Јанковића, страх и немогућност америчке државе да их узме у заштиту довели су до тога да „су сви наши исељеници подложни војној обавези решили да не долазе више у нашу земљу јер се боје да ће бити узети у војску“.²⁷ На тај начин обавеза која је требало да манифестује и потврди повезаност државе и њених прекоокеанских поданика постала је сметња у остварењу других циљева исељеничке политике, материјалних, културних, политичких. Одустајањем исељеника од посете домовини, како је примено, последице су биле, „од велике моралне и материјалне важности по нашу Краљевину“. Прекид личног контакта, истицало се, утицао је на „њихове патриотске дистанције“, заборављала се родбина што је значило и смањење новчаних пошљики, губио се непосредан контакт и у крајњем исходу исељеници „престају да буду наши“.²⁸ С обзиром на озбиљност негативних ефеката које је процес регрутовања остављао, убрзо су се јавили предлози ради превазилажења овог проблема али без довођења у питање саме војне обавезе која је била одраз исељеничке политике и израз ауторитета државе. Од самог поимања држављанства и, кроз то, обавеза исељеника, није се одустало.²⁹ Ипак, желела се остварити извесна равнотежа између обавезе која је потврђивала принцип повезаности државе и исељених и, са друге стране, циљева исељеничке политике, пре свега оних материјалне природе, који су били угрожени. У извештају Министарству иностраних дела, генерални конзул у Њујорку, Р. Јанковић истакао је 1929. године, да је према војним упутствима огласио у исељеничким новинама да ће они младићи који још нису напунили 25 година бити ослобођени војске у кадру и неће се сматрати војним бегунцима као и да ће имати прилике да сваке треће године посете домовину на по три месеца под условом да дођу у

²⁷ Како се истиче у закључцима југословенских дипломата исељеници „не крију Генералном конзулату да им је немогуће служити нашу војску и то не толико због самог служења војске колико због бојазни да служећи нашу војску не изгубе за њих тешко стечено америчко поданство а с њиме и неограничено право на повратак у Сједињене Државе“, Страх је изазивала могућност губитка посла у Америци, остављање породице без средстава за живот итд. АСЦГ, 371- 61, Бр. 3337, 18. 4. 1929.

²⁸ И даље „јер између њих и отаџбине постоји увек преграда која је настала због неизвршене дужности и бојазан да на ову дужност буду силом приморани ако се ма када то било врате у отаџбину“ а све то било је „у потпуној супротности са целокупном исељеничком политиком“. АСЦГ, 371-61, Бр. 3337, 18. април 1929.

²⁹ Тако се и 1939. године истицало да југословенске власти и „војне власти“ сматрају југословенским држављанима све који нису тражили или добили отпуст из југословенског држављанства а то је важило и за децу исељеника, рођену у Америци. Њима су се и даље достављали позиви и очекивало се испуњење војне обавезе. АСЦГ, 371-56, Пов. бр. 107, 12. 6. 1939.

конзулат на регрутни преглед.³⁰ Покушаји југословенских власти да овим потезима реше проблем сукобљености обавезе регрутације, с једне стране и интереса државе за повећањем посета домовини, с друге наилазили су и даље на препреке на тлу Сједињених Држава. У прилог напорима југословенских власти свакако нису ишла прилично сликовита упозорења објављивана у исељеничким новинама попут чланка „Југославија и надаље сили Американце у војску“ који је објављен у листу *Свијет* из Њујорка, у ком се демантује тврдња да су „власти у старом крају одредиле да се наши Американци који стижу домовини у походе више не сметају да им се не праве неприлике ради војске“. Том приликом наводи се пример браће Мате и Јосипа Станића, за које се тврдило да су се као амерички грађани, по повратку у домовину, суочили са покушајима власти да их примора на служење војске.³¹

Несмањено неповерење исељеника, лоше искуство регрутације на тлу САД али и Велика економска криза 30-их година, која је свом силином погодила управо југословенску исељеничку заједницу, били су проблеми са којим су се југословенске власти у својим настојањима морале суочити. Стога, приступило се мерама које су додатно ублажавале услове за испуњење војне обавезе као и мерама које су остављале простор за решавање проблема посета исељеника домовини. Тако је чл. 45 Закона о устројству војске допуњен и измењен законом од 30. септембра 1931. године. По њему сва лица „која се до навршене 25 године њихове старости не врате из исеље-

³⁰ Већ је решењем од 26. септембра 1928. године, Министар Војске и Морнарице донекле изашао у сусрет овим предлозима обустављањем слања позива за регрутовање за војне обвезнике ван Европе. Ова мера ипак није искључивала регрутовање уколико се обвезници врате у домовину. Актом од 24. октобра 1929. године, Министарство Војске и Морнарице, ђенералштабно одељење, дало је следеће објашњење чл. 45 Закона о устројству Војске и Морнарице: да се исељеници неће сматрати бегунцима од војне обавезе ако се до навршене 25 године живота јаве југословенским војним или цивилним представницима у земљи боравка. Од њих се очекивало да доставе пријаву податке о месту и години рођења, војни округ коме су надлежни и тачну адресу на којој се могу наћи и тим поступком регулисали би војну обавезу за шта би добили потврду. АСЦГ, 371–61, Бр. 62165, Циркулар бр. 11, 1. 11. 1929.

³¹ У чланку се наводи да су браћи Станић по доласку у Југославију власти покушале одузети документа „што им није успело јер су Станићи читали у Свијету да је опасно предати онима тамо америчке папире“. Озбиљност ситуације у којој су се браћа нашла, по писању овог листа, навела је амерички конзулат у Загребу да млађем брату Мати препоручи да се врати у Америку. Убрзо се у Америку вратио и старији брат Јосип. док „трећи један пријатељ њихов који је тамо остао можда већ и служи у војсци јер њему није успело побећи“ уз напомену да „и тај трећи је амерички грађанин“. Такође у чланку се од југословенских конзула у Америци тражило да разјасне да ли војној обавези по југословенском закону подлежу и деца рођена у Америци. На крају чланка следи упозорење „А дотле нека наш народ пази што чини и нека не путује слијепом у домовину“. АСЦГ, 38–735, Југославија и надаље сили Американце у војску, *Свијет*, Њујорк, 29. 7. 1930.

ништва у Отаџбину на стално или привремено становање, ослобађају се за време мира службе у кадру“, док у случају рата „сва ова лица дужна су да се одмах врате у Отаџбину и пријаве се својим командама...“. Што се тиче посете Краљевини Југославији, предвиђено је да исељеници војни обвезници могу долазити сваке треће године и боравити до 6 месеци и за то време неће бити подвргнути служењу у кадру. Уколико се врате за стално или остану дуже од 6 месеци, а способни су за војну службу, биће јој подвргнути.³² И поред ових промена у приступу питању регрутацији резултати на терену нису били ништа бољи. У Њујорку, 2. фебруара 1936. године, од 140 упућених позива није се јавио ниједан позван обвезник.³³ Исте године упућен је и позив свима који до те године нису регулисали војну обавезу из било ког разлога. Појавио се само Данило Поповић из Ресна, али је и он оцењен као неспособан због чирева у стомаку.³⁴ Генерални конзул у Чикагу В. М. Вукмировић дао је занимљиву оцену разлога неуспеха регрутовања као и предлог будућег поступања југословенских власти. Он је истакао да према „приликама које данас владају уопште у УСА, па према томе у којима живе и наши исељеници“ долази се до закључка „савршене немогућности“ да би било који поданик у Америци могао испунити југословенске прописе у погледу војне обавезе. Разлози су били, како наводи, нерасполагање „довољним средствима да предузме један дуљи пут“, чињеница да „напуштајући свој посао за неколико дана он губи место до кога је у данашњем времену незапослености, уопште не може поново да нађе ако га је једаред напустио“. По његовом мишљењу, требало је активности усмерити у правцу очувања „патриотског расположења“ које би довело да би исељеници у случају „каквог заплета“ били спремни да „лично и имовно притекну у помоћ свом завичају“. До тог тренутка они би останком у САД сачували посао и „могућност

³² Овим изменама прописивало се да лица која живе у Европи (изузев у земљама у непосредном окружењу) и ван Европе „као одсељени или тамо прирођени или ако у тим земљама живе и привремено али су отишла на пет година“ дужна су да се јаве војним и цивилним представницима Краљевине Југославије и регулишу војну обавезу. Ако се врате у земљу а способни су за војну службу служили би, лица до 27 година старости по закону, од 27 до 32 године живота девет месеци, док старији од 32 неће служити у кадру већ би били уписани као обвезници у Оперативној војсци. Ове одредбе нису се односиле на ђаке „којима је одложено служење у кадру ради школовања“. АСЦГ, 371–61, Прилог: Циркулар Правног одељења Бр. 1, 5. 1. 1932.

³³ Због нетачне адресе вратило се 27 позива, петорица су јавили да су амерички држављани, због болести се извинио један док чак 106 иако су примили позив нису одговорили. АСЦГ, 371–61, Бр. 2670–36, Предмет: Резултати прегледа војних обвезника са територије Генералног конзулата у Њујорку за 1935. годину, 3. 3. 1936.

³⁴ АСЦГ, 371–61, Бр. 2670–36, Предмет: Резултати прегледа војних обвезника са територије Генералног конзулата у Њујорку за 1935. годину, 3. 3. 1936.

зараде“, умањили незапосленост у Југославији и, коначно, повећало би се „иако моментално врло оскудно имућство које из иностранства прелази код нас“. ³⁵ Посебан проблем, истакнут и овом приликом, било је питање америчких држављана југословенског порекла и њихове деце која су самим рођењем на тлу САД стицала америчко држављанство. Ово питање до тада нерешено и узрок сталних недоумица код исељеничке популације, покушало се коначно решити Расписом Министарства унутрашњих дела у јануару 1937. године. Како се том приликом истакло, „питање држављанства наших сународника који су се иселили у Америку задаје нам бриге а и непожељне спорове са америчким властима“. ³⁶ Питање држављанства и, у складу са тим, обавеза појединаца, по овом распису, решено је позивањем на поштовање ранијих међународних конвенција и споразума. Сва лица која су се иселила пре 1. децембра 1918. године, са простора Аустро-Угарске, односно оних територија које су после рата ушле у састав Краљевине СХС, а стекли су америчко држављанство, нису сматрана југословенским држављанима и према њима није могао бити примењиван закон о држављанству, па у складу са тим ни обавезе које из тога проистичу. ³⁷ Што се тиче лица која су се иселила после 1. децембра 1918. године, а у својству југословенских држављана, „ма и да су стекла страно држављанство, по нашем Закону о држављанству имају се и надаље сматрати нашим држављанима уколико нису редовним путем иступили из истог или пак нису га изгубили законом предвиђеним начином“. ³⁸ Будући да се као

³⁵ АСЦГ, 371–61, Пов. бр. 57/36, Предмет: Регрутовање Југословена у УСА, 6. 2. 1936.

³⁶ И поред добијања америчког држављанства од исељеника југословенског порекла тражило се испуњење војне обавезе или ако је рок прошао нису им се визирали пасоши за повратак пошто су и даље сматрани југословенским држављанима јер нису тражили отпуст из држављанства, како се истиче, према прописима Закона о држављанству. АСЦГ, 38–736, Ријешено питање држављанства за наше предратне и поратне исељенике, *Нови исељеник*, Загреб, 1. 2. 1937.

³⁷ Према аустријском грађанском законнику, затим, прописима о држављанству из 1879. а на основу исељеничког патента од 24. 3. 1832. године који се од 29. 11. 1852. године односио и на Хрватску и Славонију, губило се држављанство Аустро-Угарске „исељењем и неповлашћеном одсутношћу из државе“. Конвенцијом између Аустро-Угарске и САД од 20. септембра 1870. „држављани Аустро-Угарске Монархије губили су своје држављанство ако су боравили 5 година на територији Сједињених Америчких Држава и тамо стекли америчко држављанство“. Самим тим они већ 1918. године нису били аустро-угарски држављани па стога се нису могли сматрати ни југословенским после децембра 1918. године. АСЦГ, 38–736, Ријешено питање држављанства за наше предратне и поратне исељенике, *Нови исељеник*, Загреб, 1. 2. 1937.

³⁸ АСЦГ, 38–736, Ријешено питање држављанства за наше предратне и поратне исељенике, *Нови исељеник*, Загреб, 1. 2. 1937.

посебно осетљиво питање постављао проблем обавеза деце исељеника југословенског порекла, југословенски посланик у Вашингтону, Константин Фотић, дао је појашњење у тог проблема. Тако војној обавези нису подлежала деца чији су очеви и без отпуста из претходног, стекли америчко држављанство пре 1. децембра 1918. године, а пореклом су били са југословенске територије која је пре рата била у саставу Аустро-Угарске, затим деца чији очеви нису оптирали за Краљевину СХС после рата а пореклом су са аустроугарске територије која није ушла у састав Краљевине СХС, као и деца чији су родитељи добили редован отпуст из југословенског држављанства. Деца рођена у Сједињеним Државама чији су се очеви доселили у Америку после децембра 1918. године, а пореклом су са територије која је ушла у састав нове југословенске државе и нису добили отпуст из држављанства Краљевине, сматрала су се за југословенским држављанима и подлежала су свим правима и обавезама укључујући и војну.³⁹ И поред ових појашњења, до промене у искуству регрутовања у САД није дошло. Тако, у години пред избијање Другог светског рата, у Њујорку се од 233 упућена позива вратило због нетачне адресе 69, а на 150 није стигао никакав одговор, док су 7 позваних изјавили да су амерички држављани. Регрутној комисији одазвала су се четворица позваних.⁴⁰ Коначно, без стварне могућности да на било који начин спроведу регрутну политику у Сједињеним Америчким Државама, а у условима ратних сукоба који су већ захватили Европу, југословенске власти донеле су Уредбу о изменама и допунама Закона о устројству војске и морнарице, која је објављена 31. августа. 1940. године. По тој Уредби југословенски држављани у иностранству се неће сматрати да избегавају војну обавезу ако се до 27 године старости јаве војним или цивилним представницима у земљи боравка и дају изјаву „да су као југословенски држављани војни обвезници спремни да се у случају мобилизације као и у случају рата одазову позиву југословенских државних власти и поступе по њиховом наређењу“. Сви који дају изјаву „ослобађају се за време мира службе у кадру“.⁴¹

³⁹ АСЦГ, 371–61, Бр. 115, Писмо К. Фотића Српском Народном Савезу, 10. фебруар 1937.

⁴⁰ Висок степен неодазивања произишао је, сматрало се, из чињенице да је велики број војних обвезника рођен у САД и као амерички држављани „не само што стално живе у Америци, већ немају намеру да се уопште враћају у Југославију било на краћи или на дужи боравак“. Слично је било и са лицима која су дошла у Америку после рата а стекла су америчко држављанство. Узето је у обзир и да су многи који америчко држављанство нису имали у Америку дошли илегално. АСЦГ, 371–61, Бр. 14225, 12. 11. 1938.

⁴¹ АСЦГ, 371–61, Регулисање војне обавезе југословенских држављана у иностранству према новој Уредби, без датума.

Занимања војног карактера нису, међутим, била усмерена само ка исељеничкој популацији као целини. Очекивања су била усмерена и према истакнутим појединцима који су својим ангажовањем могли, на извештан начин, да допринесу интересу државе и њеној безбедности. У том смислу постаје интересантан пример Николе Тесле, како са становишта укупног посматрања односа државе и исељеника, тако и као допринос разумевању живота једног од највећих српских научника. Својим угледом научника и ауторитетом стручњака Никола Тесла је привлачио пажњу југословенске и исељеничке штампе, изазивао знатижељу, био извор поноса власти и јавности. У годинама непосредно пред избијање Другог светског рата овај интерес, међутим, попримао је нову димензију померајући се од дотадашњег односа са дистанце, са манифестацијама уважавања попут додељивања ордена св. Саве или безпоговорног одобравања новчане помоћи чувеном научнику. Однос постаје активан, са одређеним очекивањима уз интензивирање комуникације и сарадње. У тренуцима када се систем европске безбедности урушавао несмањеном брзином, а питање безбедности и стварних капацитета одбране постављало се пред сваку земљу као приоритетно, створило се плодно тле за нови облик сарадње југословенске државе и Николе Тесле. По свему судећи иницијатива је дошла са Теслине стране. Југословенски посланик у Вашингтону Константин Фотић обавестио је председника југословенске владе Милана Стојадиновића октобра 1937. године, о жељи Николе Тесле да Краљевини Југославији „стави бесплатно на расположење“ своје нове проналаске. Радило се о „једном проналаску који помоћу космичких зракова може да заустави сваку машину у ваздуху, на земљи или води, било да њом управља човек или да је њоме кретање регулисано аутоматски“. На тај начин би, према Теслином уверавању „ова модерна оруђа за разарање била учињена бескорисним и заштита земље која би се тим проналаском користила била би апсолутно осигурана“.⁴² Да би се овај проналазак реализовао требало је послати неколико стручњака за електротехнику у Њујорк, те обезбедити 2500 долара за реализацију и усавршавање апарата. Фотић је подржао овај пројекат „с обзиром на прошлост г. Тесле и на значај његових ранијих проналазака“, сматрајући да „ако постоји и најмања шанса“ да се пројекат реализује улагање одређених средстава државе није узалудно. Предлог и читава иницијатива добили су на озбиљности и Фотићевом тврдњом да је Тесла већ по истом питању ступио у преписку са енглеском владом.⁴³ Позитиван

⁴² АСЦГ, 371–62, Стр. пов. бр. 440, 20. октобар 1937.

⁴³ Како је Фотић нагласио и у том случају захтев Н. Тесле био је да се права морају уступити Краљевини Југославији. АСЦГ, 371–62, Стр. пов. бр. 440, 20. октобар 1937.

одговор Милана Стојадиновића стигао је јула 1938. године. За „извођење експеримената“ одобрена је сума од 2500 долара и одређена су два стручњака као помоћ у реализацији замишљеног пројекта.⁴⁴ Да је ипак постојала извесна сумња у реалност реализовања овог пројекта упућује одговор Фотића Александру Б. Дамњановићу са Београдског универзитета, у ком он моли за стрпљење и разумевање у погледу Теслине замисли. Наиме, очекивао се Теслин позив југословенским стручњацима који би приступили коначној реализацији пројекта, али ни после више од годину дана тај позив није стизао. Фотић је у писму навео: „С обзиром на његове велике заслуге и на његову велику љубав за Домовину, којој жели да послужи свим својим могућностима, мислим да не би било целисходно тражити од њега да убрзава и појачава свој рад, који је, по свему што видим и знам, једино што испуњава његов живот. Ако би се догодило да у крајњем случају наш стари научник не би могао довести до реализације своје последње замисли, ми не би ништа добили од тога што би га присилили да то призна и себи и нама, и тиме доживи разочарање на крају свог великог научног рада“.⁴⁵

Догађаји у Европи додатно су појачавали интерес, али истовремено и нестрпљење југословенских власти. Министарство Војске и Морнарице затражило је од Министарства иностраних послова обавештење „не бисмо ли могли добити податке који су нам од г. Тесле наговештени били, а који би нам данас свакако врло потребни били“.⁴⁶ Читава замисао озбиљно је схваћена па је Министарство војске предлагало да „с обзиром на природу проналаска ... као и на користи које би се од овога могле очекивати нарочито данас“ реализација буде пренета у Краљевину где „за ову врсту посла постоје повољне околности и могућности“.⁴⁷ Средства за реализацију замисли из 1937. године била су обезбеђена и у буџетској 1939. години. На Теслин проналазак се у сваком случају рачунало па је тако у јуну 1939. дивизијски ђенерал Максимовић затражио од Фотића да због старости Н. Тесле испита могућност да се „још за његова живота“ од њега добије оно „што би било корисно по нашу државу и нашу одбрану“, научни радови, проналасци, списи „који још нису обелодањени и ма где се они налазили“.⁴⁸ Доступни извори не дају одговор о даљем развоју догађаја у погледу покушаја реализације Теслиних

⁴⁴ АСЦГ, 371–62, Стр. Пов. бр. 1480, Шифровани телеграм 25. 7. 1938.

⁴⁵ АСЦГ, 371–62, Писмо К. Фотића А. Б. Дамњановићу, 16. децембра 1938.

⁴⁶ АСЦГ, 371–62, Стр. пов. бр. 274/ВИ, 28. фебруар 1939.

⁴⁷ Стручњаци из Југославије требало је да ступе у контакт са Теслом, добију планове и пројекте а по повратку да их реализују у војним радионицама, на аеродромима и аеропланима. АСЦГ, 371–62, Стр., пов., бр. 274/ВИ, 28. фебруар 1939.

⁴⁸ АСЦГ, 371–62, Стр. пов. бр. 25, 26. јун 1939.

замисли. Ова кратка епизода у сваком случају подстиче на размишљање о стању у ком се налазила војска Краљевине Југославије и потреби државе да са озбиљношћу приступи једном готово фантастичном пројекту. Свега два месеца касније избио је рат, а будући ратни напори Краљевине морали су да се сведу на границе могућег. Очекивања од проналаска Николе Тесле, али и војног ангажовања исељеника, показале се као нереална и узалудна. Њихов ангажман током ратних година добиће свој специфичан израз, обојен националном, политичком припадношћу, као и лојалношћу новој америчкој домовини.

Mag Vesna Đikanović

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

EMIGRANTS AS THE FOCAL POINT OF THE MILITARY INTEREST OF THE YUGOSLAV STATE IN THE PERIOD BETWEEN THE FIRST AND SECOND WORLD WAR

(A contribution to research into relations between the Yugoslav State and Emigrants to the United States of America)

(Summary)

The interest of the Yugoslav state in the emigrants to the USA was wide and comprehensive. Material assistance, financial source, support in defence of political interest, importance for the development of tourism, etc., were only some of the recognized benefits which a new state with over a half million immigrants to America might have had. The starting point was the principle of the people unity, in spite of the emigrant status of certain individuals. In accordance with this principle, some rights and obligations of the emigrants toward the state were defined by law, even though it sometimes contradicted the actual reality. With a direct interest and involvement in the process of emigration, the Ministry of Army was an inevitable factor, which also played an important role in building relations with the emigrants. The expectations that the people who had already emigrated may do their national service, as well as high expectations of prominent individuals among emigrants, were in a way the expression of the national unity and an aspect of the Yugoslav policy towards the emigrants. At the same time, the unrealistic concept about the emigrants, without an objective assessment of what might be possible, along with sometimes clumsy gestures of the Yugoslav authorities, which

added to the lack of trust or even animosity of some groups of the emigrants towards the new state, materialized through attempts at implementation of recruitment policy and generally activities of the military character. On the other hand, insisting on the military national service and expectations of distinguished individuals from the emigrant community provide pieces for completion of the picture presenting the policy of the Yugoslav authority towards the emigrants and make the ground for a specific insight into the actual achievements and dynamic of the development of these relations.

УДК 725.945(497.11)"1929/1932"

Ма Данило Шаренац,

Архив Србије, БЕОГРАД

E-mail: sarenac.danilo@yahoo.com

ТВРЂАВА НА ПОЗОРИШНОМ ТРГУ

(Изградња и симболика Ратничког дома 1929–1932)

АПСТРАКТ: У чланку се анализира поступак изградње Ратничког дома, његова намена и симболика. Дом је представљао израз различитих тежњи ветерана ратова 1912–1918. године, међу које су спадала питања материјалног положаја бивших ратника, али и симболичког места српских ратничких традиција у југословенској држави. Посебно је приказана улога „Удружења резервних официра и ратника“, на основу часописа „Ратнички гласник“.

Проучавање изградње и судбине једног објекта представља, често, не само особен начин да се продре у одређену друштвену проблематику, већ и могућност да се надомести недостатак историјских извора. Међутим, домаћи историчари ову погодност тек ретко користе, па она остаје доминантна међу историчарима уметности и архитектама, који нагласак стављају на нешто другачија питања.¹ Зграду Ратничког дома запоставиле су све три дисципли-

¹ Олга Манојловић-Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије*, рукопис докторске дисертације (Београд, Филозофски факултет, 2004); Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996; Игор Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда: споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006; Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853–1941): са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца*, Чачак, 2007.

не. Слободан Богуновић је у исцрпној *Архитектонској енциклопедији* тек незнатну пажњу посветио *Ратничком дому*, док је Александар Игњатовић у иновативном раду *Југословенство у архитектури 1904–1941*, посветио више пажње овој згради, наглашавајући идеолошке садржаје.² Ипак, овим напорима прошлост Ратничког дома је тек наговештена. У питању је објект са снажном идеолошком поруком, којом се поставља питање места српских ратничких традиција у оквиру програма интегралног југословенства. Истовремено, Ратнички дом представља тачку успона и пада једне од најмоћнијих организација међуратног југословенског друштва.

Бројност учесника у Првом светском рату, као и размере проживљеног, условиле су појаву нове друштвене групе која је постала незаобилазан чинилац међуратног периода. У питању су ветерани или бивши ратници, заступљени у историографији само у контексту фашистичких покрета. Ипак, бројност и разнородност ових организација потврђује исправност новог приступа у проучавању Првог светског рата, који проширује хронолошке границе према послератном периоду, не би ли се истражио и процес демобилизације ратника и читавог друштва.³

Удружење резервних официра и ратника Краљевине СХС/Југославије основано је 1919. године, са циљем да се заштите интереси ове групе, али и због борбе за *очување крваво стечених тековина*.⁴ Тај циљ одредио је значај ове организације како за проучавање статуса ветерана, тако и идеолошких кретања унутар југословенске државе. Та организација полако је постајала једна од најмоћнијих удружења овога типа у краљевини. Од 500 чланова, колико их је било на почетку рада, до 1930. године тај број нарастао је на 17.000. Многи чланови Удружења имали су бројна моћна познанства и утицаје. У централним органима налазили су се бивши министри и саветници, некадашњи посланици, али и активне судије и адвокати, трговци и општински одборници. Борба за побољшање материјалног положаја чланова овог удружења кретала се од напора да се признају ратне године при напредовању у служби, повластице у бањама и војним бол-

² Слободан – Гиша Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, 1, Београд 2005, стр. 472; Александар Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904–1941*, Београд, 2007, стр. 359–360.

³ Stéphane Audoin-Rouzeau, Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande Guerre, Le monde et l'après 1918*, Paris 2008. Аутори овог дела инсистирају на концепту *изласка из рата*. У српској историографији рад Љубомира Петровића представља пионирски рад овога типа у домаћој историографији. Љубомир Петровић, *Невидљиви гето. Инвалиди у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2007.

⁴ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички Гласник*, V–VI, Београд, 1930, стр. 163.

ницама, повластице за превоз итд. Већина остварених материјалних уступака важила је само за резервне официре, па се тиме може објаснити малобројност војника према броју официра.⁵

Осим материјалних и моралних задовољења, значајан део активности ове друштвене групе, био је усмерен ка комеморацијама и очувању сећања на бројне догађаје из ратова 1912–1918. године. Очување успомене на погинуле другове било је често схваћено као тестамент који преживели морају да изврше. Ипак, тамо где је пијетет проузроковао подстрек појављивали су се и државни идеолошки садржаји, усмерени ка унутрашњој, али и спољној политици. Очување поретка створеног мировним уговорима 1919–1923. године такође је био један од приоритета Удружења.

Председник удружења од 1920. па до 1933. године био је Милан Ђ. Радосављевић. Реч је о човеку који је недовољно познат у историографији, али свакако веома значајном за разумевање веза ветерана са тадашњим политичким елитама, Двором, као и међународним организацијама сличног профила. Као учесник ратова 1912–1918, човек великих организационих способности и огромне енергије, Радосављевић је несумњиво био вођен искреним пијететом према страдалима у рату. Истовремено, као окретан предузетник и општински одборник у Београду⁶, уживао је како у почастима и признањима, тако и у централистичком руковођењу Удружењем. Чини се да је део чланова организације у њему заиста видео главног покретача и идеолога покрета, без кога би било немогуће покренути било какву активност.⁷

Удружење је од мањих задатака прелазило на крупније пројекте. Грађевинска делатност Удружења, почев од 1929. године, постала је значајнија са градњом неколико већих споменичких целина. Међу најзначајнијим оствареним пројектима су споменик Јовану Бабунском у Велесу, споменик Арчибалду Рајсу на Топчидерском гробљу, костурница Бранилаца Београда на Новом гробљу, заједничке костурнице на Гучеву посвећене борбама на Дрини 1914. године и уређење српског војничког гробља у Тијеу, крај Париза.⁸ Овај програм био је употпуњен низом мањих активности, везаних за изградњу

⁵ Удружење је 1930. године чинило 12.500 официра и 4.500 војника. „Извештај о раду Удружења за 1929. годину, поднет редовном годишњем збору чланова за Београд, одржаном на дан 30. марта 1930. године у Београду“, *Ратнички гласник*, IV, Београд 1930, стр. 120.

⁶ Средишња Управа, „На почетку Нове године“, *Ратнички гласник*, I, Београд, 1931, стр. 4.

⁷ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички Гласник*, VIII, Београд, 1930, стр. 277.

⁸ Ненад Лајбеншпергер, „Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу“, *Саопштења*, XL, Београд, 2008, стр. 311–331.

скромнијих споменика и одржавање редовних комеморација. Издавачка делатност такође је чинила део активности, објављиване су пригодне књиге о Првом светском рату, мемоари и фотографски албуми. Удружење је поседовало и *Секцију за пропаганду*, која је организовала дељење шајкача и књига *пригодног националног садржаја* ђацима у Македонији, деловима Косова или Босни.⁹ Међународна сарадња такође је спадала у редовне активности, па је Удружење било члан Фидака, међународне организације ратника из савезничких земаља.¹⁰

Одличан извор за истраживање рада ове организације представља часопис Удружења *Ратнички гласник*, који је у 6.000 примерака, на месечном нивоу, координирао рад и обавештавао локалне пододборе.¹¹ Посебну вредност овог извора чине записници седница Средишње управе Удружења, који су делимично објављивани у овом часопису. Треба додати да је од јануара 1930. године часопис уређивао писац и резервни пешадијски капетан 1. класе Станислав Краков, сарадник листа *Време*.¹²

Најамбициознији пројекат Удружења представљала је изградња монументалног дома намењеног ветеранима. Идеја је коначно уобличена 1929. године, када је решено да се крене у изградњу.¹³

Изградња Дома

Стручни одбор, почасни одбор и жири који су имали задатак да се посвете плану изградње Ратничког дома образовани су 1930. године. У саставу жирија били су Петар Поповић, Драгутин Маслаћ, Светозар Јовановић, који су и изабрали скицу архитеката Пиперског и Јовановића.¹⁴ Идеја је била да се подигне зграда која би има-

⁹ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника одржане на дан 27. децембра 1929. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, II–III, Београд, 1930, стр. 74.

¹⁰ *Фидак* – међународна организација бивших савезничких војника. Мото организације био је: *Љубав међу ратницима, мир међу народима*. Јелица Јевђенијевић, „Реферат на Конгресу Фидака 1929. године“, *Ратнички Гласник*, I, Београд, 1930, стр. 7.

¹¹ „Извештај о раду Удружења за 1929. годину, поднет редовном годишњем збору чланова за Београд, одржаном на дан 30. марта 1930. године у Београду“, *Ратнички гласник*, IV, Београд, 1930, стр. 127.

¹² Књиге Станислава Кракова биле су веома популарне међу војницима. „Записник Седнице Управног Одбора Удружења Резервних Официра и Ратника одржане 10. јануара 1930. године у Београду“, *Ратнички гласник*, IV, Београд 1930, стр. 144; Д. К. „Новости и белешке“, *Ратнички гласник*, IV, Београд, 1930, стр. 159.

¹³ „Извештај о раду Удружења за 1929. годину, поднет редовном годишњем збору чланова за Београд, одржаном на дан 30. марта 1930. године у Београду“, *Ратнички гласник*, IV, Београд, 1930, стр. 122.

¹⁴ *Исто*.

ла просторије за канцеларије и салу Удружења, азил за старце – ратнике, пансион за децу ратника, ресторан и просторије за издавање другим националним и културним организацијама. Циљ је био да се за 5.500.000 динара, колико је Удружење имало на свом рачуну код Државне хипотекарне банке, изгради трећина зграде (923 м²) која би се касније надзидала новцем добијеним од рентирања просторија у Дому. Удружење није желело да се задужује код банака, па је изабрано овакво решење. Готов новац требало је да привуче најповољнијег предузимача.¹⁵ Погодност је представљала и чињеница да су градске власти плаћ за градњу, у вредности од 9 милиона динара, поклониле Удружењу.¹⁶ До тада је добијени плаћ лети служио као бицикличка стаза, а зими као клизалиште.¹⁷ Пошто је простор ограђен 1930. године, у ишчекивању почетка радова, Удружење је део терена издало *Друштву резервних авијатичара* с циљем постављања *атракционог апарата за пропагирање авијатике*.¹⁸

Спољни изглед зграде требало је да подсећа на средњовековну тврђаву, са 4 куле, од којих би највећа била она која се видела са тадашњег Позоришног трга. У сутерену су предвиђени ресторан и пивница, кухиња и гардероба. На првом спрату налазила би се сала за конференције и игранке. Део зграде био би издељен на канцеларије за издавање различитим удружењима, која би тада могла да направе сопствене клубове за дружење, каквих је Београду недостајало.¹⁹ Остатак зграде чинио би хотел, док би се на крову налазила летња башта ресторана. Највиша кула би се састојала од две момачке собе.²⁰ Један од услова за предузимача био је и да на градилишту запосли што већи број бивших ратника.²¹ Рок завршетка радова био је предвиђен за јун, али је касније одложен за симболични 11. новембар 1931. године.

Током 1930. године радови су напредовали, тада су сазидани темељи, сутерен и први спрат. Београдска општина је и даље помагала градњу, ослобађајући Удружење различитих такси.²²

¹⁵ Исто, стр. 123.

¹⁶ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички Гласник*, VII, Београд, 1930, стр. 225.

¹⁷ Слободан – Гиша Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, 1, Београд, 2005, стр. 472.

¹⁸ „Извештај о раду...“, стр. 124.

¹⁹ Аноним, „Припреме за подизање *Ратничког Дома* у Београду“, *Ратнички Гласник*, IX, Београд 1930, стр. 365.

²⁰ Исто.

²¹ „Извештај о раду...“, стр. 123.

²² „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 17. октобра 1930. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, I, Београд, 1931, стр. 17.

Радови су напредовали добро и комисија је била задовољна. Краљ Александар примио је Милана Радосављевића 3. децембра 1930. године интересујући се за радове на Ратничком дому, као и на довршењу костурнице бранилаца Београда.²³ Иако се по извештајима Средишње управе Удружења чинило да градња иде без већих застоја, почев од јануара 1931. године биле су све бројније информације о преговорима са Државном хипотекарном банком, ради добијања зајма за довршење Ратничког дома.²⁴ Столарски радови су каснили.²⁵ Локални пододбори су финансијски помагали, донирала је и Народна банке, а пододбор из Скопља уплатио је чак 100.000 динара за довршење Ратничког дома.²⁶ Полако су склапани уговори са закупцима просторија, а са другима се преговарало. Радило се о читавом низу политичких, културних и спортских организација Краљевине Југославије, које нису сасвим познате историографији, а чији су истакнути чланови припадали југословенској елити, међу којима: *Јадранска стража*, *Народна одбрана*, *Савез добровољаца*, *Стрељачки савез*, *Југословенска лига*, *Друштво народног здравља*, *Апотекарска комора*, *Фудбалски клуб „Југославија“*, *Клуб француских пријатеља*, *Друштво пријатеља Француске*, *Удружење банака*, *Удружење глумаца*, *Ловачко удружење*, *Удружење резервних авијатичара*, *Савез певачких друштава*, *Глумачки фонд Краљевине Југославије*, *Лига против туберкулозе*, *Београдска хазена*.

Како се приближавао рок завршетка радова, било је све извесније да су укупни трошкови радова износили готово 8 милиона динара, чиме је значајно пробијен предвиђени буџет.²⁷ Чини се да су преговори око неопходног зајма постајали све компликованији и да су крајем 1931. године представници Министарства војске и морнарице, као и Београдске општине, узели учешћа у њима.²⁸ Но главни радови били су

²³ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 5. децембра 1930. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, II, Београд, 1931, стр. 60.

²⁴ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 30. јануара 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, III, Београд, 1931, стр. 126.

²⁵ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 6. фебруар 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, IV, Београд, 1931, стр. 163.

²⁶ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 27. фебруара 1931. године“, *Ратнички Гласник*, IV, Београд, 1931, стр. 171.

²⁷ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 23. јула 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, IX, Београд, 1931, стр. 422.

²⁸ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 31. јула 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, IX, Београд, 1931, стр. 425.

завршени. На дан усељења у нове просторије Удружење је имало свега око милион динара, па се штедело где год је то било могуће.²⁹ Идеје председника Удружења Радосављевића доминирале су и при завршним радовима. Он је предложио да се на предњу фасаду Дома постави светлећи натпис, а потом је одлучено и да се на највишу кулу „тврђаве“ постави електрични сат. Сат је убрзо стигао као поклон од Београдске опсерваторије.³⁰ Ствар су отежавали трошкови уређења ентеријера.

Да су проблеми постали озбиљни сведочи и одлука донета почетком новембра да се уговор са архитектама има сместа сматрати раскинутим јер је надзорни архитекта Јовановић прекинуо надгледање радова и однео са собом планове, грађевинску књигу и обрачун.³¹ Колаудирајућа комисија коју су чинили Иво Валанд и Петар Поповић, започела је са радом. Било је све извесније да зајма код Државне хипотекарне банке неће бити и да ће се разговарати и са приватним банкама.

Мало пре свечаног отварања настала је идеја да се у оквиру Дома оснује и Ратнички музеј привременог карактера, док не буде установљен прави Војни музеј.³²

Маја 1932. године Ратнички дом је освећен и свечано отворен. Бројне угледне званице присуствовале су церемонији, али празнична атмосфера морала је бити нарушена чињеницом да се предузимачима и даље дуговало 3 милиона динара.³³ Стратегија враћања дуга и даље је подразумевала подизање зајма код неке од хипотекарних банака на основу очекиваног прихода у Ратничком дому.³⁴ Уследиле су препирке између колаудирајуће комисије и извођача радова. У новембру 1932. године колаудирајућа комисија је завршила рад, након бројних проблема чији се садржај само наслућује. Извесно је да су поједини трошкови били увеличани и да извођач није могао да их оправда документацијом. Са друге стране, архитекта Петар Поповић је своје мишљење изнео одвојено, наводећи да је финансијска криза пореметила планове грађње и да је сам извођач више пута излазио у сусрет наручиоцима.³⁵

²⁹ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 25. септембра 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, X, Београд, 1931, стр. 481.

³⁰ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 2. октобра 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, XI, Београд, 1931, стр. 530.

³¹ „Записник седнице Управног Одбора Средишње Управе Удружења Резервних Официра и Ратника, одржане на дан 6. новембра 1931. године у Београду“, *Ратнички Гласник*, XII, Београд, 1931, стр. 577.

³² Јован С. Јовановић, „Ратнички музеј“, *Ратнички Гласник*, V, Београд, 1932, стр. 207.

³³ „Извештај о раду Удружења Резервних Официра и Ратника за годину 1930/1931“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд, 1932, стр. 248.

³⁴ *Исто*, стр. 251.

³⁵ „Одвојено мишљење г. Пере Поповића“, *Ратнички Гласник*, III, Београд, 1933, стр. 120.

Жеља водећих људи Удружења била је да фасаду краси 8 скулптура у бронзи, које би метафорично представљале развој њихове војске кроз историју. Због недостатка новца, али и због догађаја који су уследили по освећењу објекта, израда бронзаних војника је одложена.

Симболика Ратничког дома

Руководство Удружења резервних официра и ратника желело је и да Дом, попут самог удружења ветерана, остварује вишеструку улогу:

*Ми хоћемо да се крваво стечене наше тековине очувају и предаду нараштају неокрњене. Са чувањем Отаџбине ми хоћемо да сачувамо свету успомену на пале другове, хоћемо своју бригу да посветимо инвалидима, деци и породицама наших палих другова. Хоћемо да сачувамо пријатељство и другарство крвљу запечаћено, хоћемо да култ ратног друга пренесемо и на нова поколења, хоћемо да их васпитамо и научимо како треба отаџбину волети и за њу умирати... Не дамо никоме да се њоме титра, да је цела и дели или да попут руских утописта с њом експериментише. Не дамо никоме да нас увлаче у племенски или грађански рат, хоћемо мир за који смо толико жртава поднели и који нам је толико потребан, да у њему лечимо своје ране, бранимо своја права и бринемо своју бригу...*³⁶

Наведени проглас садржи неколико идеја које су се провлачиле кроз све активности ове организације, а које су видљиве и у оквиру предвиђених функција Ратничког дома. Култ ратног пријатељства је сам по себи схваћен као посебна вредност, коју треба неговати, али како је послератно време оцењено као *тешко материјалистичко време*,³⁷ ратничке врлине требало је да помогну и у борби са послератном апатијом. Ратнички дом предвиђао је просторије за *промрзле душе старих ратника и инвалида*,³⁸ као и ресторан и собе за прехрану ветерана. Успомена на пале другове и комеморативна функција Удружења можда је била најбоље изражена оснивањем Војног музеја у оквиру Дома, подсећајући државу да питање чувања предмета из недавних ратова није решено.

Дом је виђен и као *заједничка кућа у коју ће се окупљати све оно што ради за добро Краља и Отаџбине*.³⁹ У том смислу нова београд-

³⁶ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички Гласник*, V–VI, Београд, 1930, стр. 163.

³⁷ Аноним, „Десетогодишњица претседничког рада г. Милана Ђ. Радосављевића“, *Ратнички Гласник*, VIII, Београд, 1930, стр. 277.

³⁸ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд, 1932, стр. 243.

³⁹ Средишња Управа, „На почетку Нове године“, *Ратнички Гласник*, I, Београд, 1931, стр. 4.

ска тврђава на рубу Позоришног трга била је, како је Милан Ђ. Радосављевић пожелео, ... жариште националних идеала, које ће загревати душе будућих генерација резервних официра и који ће им, као кула светиља са свог високог торња, у будуће осветљавати путеве, којим треба да греде, јер само национално свесна и духовно наоружана омладина, биће у стању да брани и очува ратничком крвљу натопљене темеље наше државне зграде.⁴⁰ Истовремено, Ратнички дом био је и тврђава светског мира, али и опомена свим непријатељима Југославије.⁴¹ У питању је противречност која се изражавала и на међународном нивоу, обележавајући читав међуратни период. Тако је и организација *Фидак* наглашавала да се бори за мир и разоружање, али је истовремено чврсто држала до неповредивости граница и стања створеног мировним уговорима.

Поред улоге у одбрани југословенске државе, неке чињенице везане за неостварени пројекат фасаде Ратничког дома упућују на питање места српских војничких традиција у оквиру идеологије интегралног југословенства. Осам бронзаних статуа требало је буду постављене следећим редом: оклопник из доба Немањиха, оклопник из доба цара Душана, косовски борац, затим статуа слепог гуслара, Карађорђев борац, војник из 1876. године, праћени двома статуама војника, једног из 1912. и другог из 1918. године.⁴² Тај пројекат, којим су поново доминирале идеје председника Радосављевића, током 1932. године још увек није био дефинитивно обликован. Постојало је и друго идејно решење, на основу којег је нешто касније пројекат делимично измењен, па је композицију требало да чине следеће скулптуре: витез са Велбужда, из битке на Марици, из Косовске битке, затим представа гуслара, Карађорђевог устаника и тројице војника из 1876, 1912. и 1914–1918. године.⁴³

Анализирајући низ објеката широм Краљевине Југославије, Александар Игњатовић дао је велики допринос схватању улоге архитектуре као идеолошке компоненте југословенског програма. Ипак, његово тумачење симболике обриса и фасаде зграде Ратничког дома може се довести у сумњу. Наиме, Игњатовић је сматрао да неостварена композиција на фасади Ратничког дома само на први поглед асоцира на споменик „ослободилачке културе“, који би припадао нара-

⁴⁰ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд, 1932, стр. 244.

⁴¹ Исто.

⁴² Аноним, „Ратнички Дом је довршен“, *Ратнички Гласник*, XII, Београд, 1931, стр. 546.

⁴³ „Извештај о раду Удружења Резервних Официра и Ратника за годину 1930/1931.“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд, 1932, стр. 251.

тиву идеологије југословенског национализма са српским етничким предзнаком.⁴⁴ *Оклопник из доба Немањића представља претечу југословенског војника, будући да је познато да је рана немањићка „држава“ у историографији тога времена важила и за један од првих праобраза Југославије.*⁴⁵ Аутор наводи да је читава композиција говорила о континуитету борби за ослобођење и уједињење, до кога је дошло 1. децембра 1918. године. Код Игњатовића косовски борац је лишен племенских атрибута, у складу са дискурсом о митологизацији Косова као пропасти и обећања препорода југословенске расе, а не српске државе, о чему најбоље говори и Мештровићев Видовдански храм, али и Слепи гуслар чија је песма одјек столетне борбе за уједињење и ослобођење свих Југословена, а остале скулптуре славиле су српску пијемонтску улогу у процесу стварања Југославије.⁴⁶

Ипак, уколико се обрати пажња на изјаве челних људи *Удружења резервних официра и ратника*, као и на шири контекст деловања њихове организације, симболику скулптура могуће је протумачити другачије. Наиме, у плановима за израду украса фасаде резервни официри су заиста користили израз *наша* војска, али чини се да су у питању њихови ставови само у најширем контексту – они јесу се сматрали делом нове југословенске војске, али су им старе српске војничке традиције биле веома битне и блиске. У свом говору приликом освећења Ратничког дома Милан Радосављевић је рекао да жели да Дом буде и споменик дивовским пожртвовању ратника Србије.⁴⁷

Везивање за српске средњовековне традиције такође је интересантно. Читав објекат изграђен је са намером да подсећа на средњовековну београдску тврђаву, при чему је седам централних врата требало да симболизује седам врата манастира Жича, док су камени стубови рађени од крушевачког камена, *од кога је направљена и Грачаница на Косову.*⁴⁸

Београдску тврђаву, након драматичних борби октобра 1915. године, савременици су нераскидиво везивали за Први светски рат, а споменичка целина настала унутар и око цркве Ружице то најсликовитије потврђује.

Оклопници Немањића били су саставни симболи обликовања српске свести у епохи стварања националне државе. Средњовеков-

⁴⁴ А. Игњатовић, *н. д.*, стр. 359.

⁴⁵ *Исто.*

⁴⁶ *Исто.*, стр. 360.

⁴⁷ Аноним, „Освећење Ратничког Дома и годишњи збор Удружења“, *Ратнички Гласник*, VI, Београд, 1932, стр. 245.

⁴⁸ *Исто.*, стр. 251.

ни мотиви из српске историје коришћени су и на комеморацијама у току и након завршетка балканских ратова, који су српској јавности често представљани као директна освета средњовековних пораза, али и у тренуцима савремених пораза. Варијанта у којој би се на фасади налазили оклопници са Марице и Велбужда упућује на паралелу са 1912. и 1913. годином, тј. на „освету Косова“ код Куманова и победу код Велбужда као утеху за бугарске победе из 1915. године, које су за савременике представљале скорашње догађаје.

Мотив слепог гуслара за наручиоце зграде није био исто што и Мештровићев гуслар из *Видовданског храма*, односно симбол погаженог народа. Међутим, наручиоци Ратничког дома, сматрали су га, пре свега, симболом *пада Царства*.⁴⁹ Иако градитељи Дома нису прецизирали на које царство мисле, јасно је да је у питању средњовековна српска држава.

Представе војника из 1876. године, као и 1912. и 1918. године, подвлаче српски карактер композиције. Уз опис скице Дома, текстови из *Ратничког гласника* наглашавају да војник из 1918. године носи челични шлем, какав на Солунском фронту носи српски војник опремљен уз помоћ савезника. Фасада би лако добила *југословенски карактер* да је војник датиран у 1919. годину, што није учињено.

Шири контекст у које је изграђен Ратнички дом подупире идеју о наглашавању српских ратних традиција. Упоредо са радовима на довршењу Дома, *Удружење резервних официра и ратника* радило је на захтевном пројекту изградње спомен костурнице на Новом гробљу. Костурница *Бранилаца Београда* требало је да садржи кости око 5.000 српских војника изгинулих током борби 1915. године, те да на тај начин постане централно комеморативно место у Београду. Композиција која чини овај споменик поново искључиво наглашава улогу Српске војске у Првом светском рату. Скулптура српског војника са подигнутом заставом употпуњена је оригиналним топом који је користила српска артиљерија.⁵⁰ Војник, као и оруђе, налазе се на стени у коју је уклесан грб направљен од четири слова „с“. Ниједан симбол на овом споменику, као ни на фасади Ратничког дома, не упућује на хералдику Краљевине Југославије.

Људи који су водили ветеранске организације некадашње српске војске нису били активни део модерне југословенске војске, па се ни њихове активности не могу тумачити као саставни део супранационалне идеологије. У питању није зграда тадашње југословенске војске већ, суштински, некадашњих српских офици-

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АЈ, Ф – 66–627.

ра. Штавише, боравак активних официра у хотелу Ратничког дома посебно је размотрен на седници Средишње управе Удружења, након чега им је дозвољено да бораве у Дому под истим условима као и ветерани.

Општа клима у југословенском друштву, због нерешеног српско-хрватског спора, више пута се преламала баш кроз питање заслуга српске војске током Првог светског рата. Члан Удружења Станислав Краков водио је подужу полемику са Светозарем Прибићевићем око доприноса и улоге српске војске на Солунском фронту. Том приликом овај *најчитанији писац међу војницима* оптужио је Прибићевића да се *огрешио о најсветија осећања једног народа*.⁵¹ Сличну полемику водио је и Милош Црњански са Мирославом Крлежом.⁵² У крајњем случају, оружани обрачун Пунише Рачића са неистомишљеницима у Скупштини 1928. године имао је свој увод у расправи о Кајмакчалану и цени проливане крви у светском рату.⁵³

Удружење резервних официра и ратника је током 1930–1932. године постигло пуно. Саграђено је неколико значајних споменика и објеката, организован је конгрес *Фидака* у Београду. Председник Удружења Радосављевић је 1930. године чак изабран за председника те федерације. Његова путовања од Њујорка до Варшаве нису га спречавала да учествује у раније започетим крупним пословима организације коју је водио већ 10 година. Међутим, да ли због физичке исцрпљености или због финансијских брига, које се у *Ратничком гласнику* тек наслућују, Радосављевићу је током састанка Удружења позлило. Уследила је операција и 4 месеца лечења.⁵⁴

Године 1933. чинило се да је стање у Удружењу стабилно и да се челни људи опорављају од бројних послова који су били успешно завршени. Ипак, већ од фебруара кренули су несвакидашњи догађаји – жестоки напади у штампи на председника Милана Радосављевића. Секретар Удружења Богомир Богић изнео је низ оптужби на рачун свог некадашњег пријатеља. Део напада односио се и на дуговања извођачима радова на Ратничком дому, као и на низ других

⁵¹ Станислав Краков, „Од Солунског до Пречанског фронта. Још једно потребно објашњење за уваженим државником“, *Време*, 25. јануар 1928, стр. 4.

⁵² Милош Црњански, „Крв је весело текла за частан образ Београда“, *Идеје*, 21. мај 1934, стр. 32–37; Милош Црњански, „Оклеветани рат“, *Време*, 16. март 1934, стр. 5–8.

⁵³ Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Београд, 2002, стр. 278.

⁵⁴ „Записник седнице Управног Одбора Средишње управе Удружења Резервних Официра и Ратника одржане на дан 18. марта 1932. године у Ратничком Дому у Београду“, *Ратнички гласник*, IV, Београд, 1932, стр. 164.

активности Удружења.⁵⁵ Искрсло је и питање *Фонда за подизање Инвалидског дома*, јер је Радосављевић био и високи функционер *Удружења инвалида*. Радосављевић је у априлу разрешен дужности, а руковођење Удружењем преузели су комесар и надзорни одбор. Оптужбе упућене Радосављевићу постајале су све оштрије. Нова управа констатовала је да су вођене дупле књиге, да многе донације нису завођене, као ни велики износи који су се сливали у касу Удружења. Посебан део оптужби тицао се Ратничког дома, па је тако бившем благајнику стављано на терет дупло исплаћивање појединим предузећима ангажованим на радовима и непостојање признаница за многе трошкове. Биланс напада на круг сарадника Милана Радосављевића био је 68 кривичних пријава. Стара управа Удружења одговарала је непотписаним памфлетима против нове управе. Међусобна оптуживања наставила су се током читаве 1933. године, а *Удружење резервних официра и ратника* више никада није постигло ону снагу и енергију која му је омогућила да почне и заврши велики број сложених послова. Дугови извођачима како за Ратнички дом, тако и за друге пређашње послове, пренели су се и у наредни период. У таквим условима вероватно није било могуће пронаћи новац за украшавање фасаде скулптурама.

Ко год да је у овом мучном обрачуна био у праву, само постојање сличног скандала у удружењу које је претендовало да стане на пут *послератној друштвеној психологији* сведочи да ни генерација која је преживела *челичне олује* није била имуна на свађе које су приписиване политичким странкама. Са друге стране, реч је о члановима организације којих је сваким даном бивало све мање, а који су, верујући да су дужници својим палим друговима, настојали да српске војничке традиције увек заузимају високо место и да се као такве предају и онима који 11. новембра 1918. године још нису били ни рођени. Запостављање бројних ратних догађаја, успеха и пораза вређало је осећања многих. Истовремено, инсистирање на ратним заслугама Српске војске доводило је у питање успех интегралног југословенства.

Међу архитектама који су се бавили војним споменицима, крајем 20-их година 20. века појавила се идеја да се комеморативна улога споменика изрази на начин којим би се неговале хуманистичке вредности, те би се обично уз споменик подизале библиотеке или сиротишта.⁵⁶ У извесној мери Ратничком дому је дата и ова димензија, па се у његовој употребљивости данас ужива.

⁵⁵ „Изјава чланова Средишње управе Удружења резервних официра и ратника у Београду”, *Ратнички гласник*, III, Београд, 1933, стр. 102.

⁵⁶ James M. Mayo, „War memorials as political memory”, *Geographical Review*, 78-1/1988, Baton Rouge, 1988, стр. 62-75.

Danilo Šarenac, M. A

ARCHIVES OF SERBIA, BELGRADE

FORTRESS ON THE THEATER SQUARE THE CONSTRUCTION AND THE SYMBOLIC MEANING OF THE WARRIORS HALL 1929–1932

(Summary)

The article uses the case of one of the Belgrade's central buildings to demonstrate two processes which can be understood as the consequences of the Great War. The Warriors Hall was built by the main veteran organization of the former Serbian Royal Army, the Society of the Reserved Army Officers and Warriors, thus the construction of the edifice can be treated as the case study of the functioning of the Society. The interest of that organization was focused towards the improvement of the material position of the veterans, but the preservation of the memory of the conflict was priority as well. In this sense, the Warriors Hall testifies about the numerous delicate war memories about the 1912–1918 period. The construction of the Warriors Hall started in 1930 and was officially opened in 1932.

The main argument of the article is that the veterans of the old Serbian Royal Army were keen to maintain the memories of the Serbian participation in the war. Consequently, it can be argued that this process was conflicting with the supranational Yugoslav identity.

УДК 355.1(497.1)"197"(093.2) ; 329.15(497.1)"197"(093.2)

Др Петар Драгишић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: petar.dragisic@gmail.com

ПОЛИТИКА У КАСАРНИ – ПОЛИТИЧКИ СТАВОВИ ПРИПАДНИКА ЈНА ПОЧЕТКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

АПСТРАКТ: у раду су анализирани ставови припадника Југословенске народне армије према кључним политичким проблемима у Југославији почетком седамдесетих година. Испитиван је начин на који се сложена политичка ситуација у Југославији одразила на стање у ЈНА. Истраживање је базирано на документима организације Савеза комуниста у Југословенској народној армији.

Политичке тензије које су крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века потресале југословенско друштво представљале су одраз дубоке кризе југословенског система, која је преваходно била условљена различитим погледима националних елита у Југославији на будућност југословенске федерације. Југословенска народна армија се у том периоду није директно мешала у југословенске политичке, спорове препуштајући одлучивање о будућности земље југословенским политичким елитама. Армија, међутим, није могла да остане изолована од политичких превирања. Отуда је војни врх пажљиво анализирао реакције припадника југословенских оружаних снага на политичка кретања у Југославији, настојећи да умањи утицај политичких гигања на стање у Југословенској народној армији.

У испитивању ставова војника Југословенске народне армије, које је крајем 1972. године спровео Центар за андрагошко-психолошка и социолошка истраживања у ЈНА, војницима су постављена уопштена питања о стању у Југославији. Поред тога, испитивани су и ставови војника о концепцији општенародне одбране. Испитаници су као највеће тековине југословенског „социјалистичког друштвеног развитака“ означили „равноправност нација и народности“, слободу и независност, самоуправљање, „личну слободу и сигурност грађана“, отвореност према свету, достигнути животни стандард, те „слободу културног стваралаштва“. Кључни фактори повезивања југословенских народа су, према исказима испитаних војника, били народноослободилачка борба, социјализам и самоуправљање, Савез комуниста, те „потреба за заједничком одбраном“. У извештају о испитивању ставова војника констатовано је да су испитаници (осим оних са високом образовањем) при именовању кохезионих фактора у југословенском друштву у други план ставили етничку сродност, културне традиције, географску повезаност и економске потребе. То је образложено чињеницом да су ти фактори „у неколико последњих година били предмет оштрих и непринципијелних полемика између руководства и институција појединих република, па и унутар појединих република, између ужих целина или региона“. Остављена је, међутим, и могућност да је приписивање секундарне улоге поменутих факторима било последица „непознавања њихове суштине“. Као факторе који су представљали опасност по Југославију војници су у поменутом истраживању означили „оживљавање национализма и шовинизма“, „агресију споља“, као и „делатност унутрашњих контра-револуционарних и субверзивних снага“.¹

У истраживању Центра за андрагошко-психолошка и социолошка истраживања у Југословенској народној армији посебно место било је посвећено ставовима војника о концепцији општенародне одбране. Према подацима Центра, већина испитаних навела је да је у потпуности уверена у исправност концепције општенародне одбране (79,1%), док је 4,1% испитаних војника имало супротан став. У извештају Центра тај податак је оцењен као „индикатор идејно-политичке опредељености, патриотизма и везаности младих за социјалистички самоуправни друштвени систем“. Осим тога, констатовано је и да је смањен број оних који изражавају сумњу да се кон-

¹ Архив Југославије (АЈ), ЦК СКЈ, Опуномоћство ЦК СКЈ за Организацију СКЈ у ЈНА, ХХ-к.12/3, Савезни секретаријат за народну одбрану – Центар за андрагошко-психолошка и социолошка истраживања у ЈНА, Мишљења војника о основним тековинама нашег развитака и моралним вредностима значајним у друштву и у ЈНА, јануар 1973.

цептом општенародне одбране може сачувати независност земље. То је, према интерпретацији аутора извештаја, био доказ да „концепт општенародне одбране има дубоке корене у свести огромне већине младих људи, што је битан фактор стабилности и одбрамбене спремности наше социјалистичке заједнице“.²

Систем општенародне одбране у истраживању из октобра 1972. године више 46% испитаних означило је као предност Југославије у евентуалном рату, што је готово двоструко више у поређењу да испитивањем које је обављено две и по године раније. Као кључну предност југословенских оружаних снага у случају рата војници су у оба истраживања (75,9% – 1972. године, односно 60,5% – 1970) означили „јединство наших народа“. Значајан проценат испитаних војника је у предности Југословенске народне армије у евентуалном нападу на Југославију уврстио и обученост југословенских војника (чак 58,3%, према испитивању из 1972. године), те чињеницу да би југословенске снаге такав рат водиле на сопственој територији.³

У анализи „морално-политичког стања у ЈНА“ Политичке управе Савезног секретаријата за народну одбрану из маја 1973. године констатовано је да припадници оружаних снага пружају подршку „напорима за реализацију уставних промена“, „које се схватају као израз континуитета наше револуције и битан услов за даље јачање самоуправљања и одбрамбених снага земље“. У вези са економским стањем у Југославији примећено је да се запажају „реаговања на рачун пораста цена и трошкова живота“, али је и наглашено да „већина армијског састава изражава и даље спремност да дели судбину радних људи у стабилизацији привреде“, те да војска „оштро реагује на појаве нарушавања усвојене политике“.⁴

Војни врх није, међутим, у потпуности био задовољан политичким ставовима војника ЈНА. На проширеној седници Комитета Конференције организације СКЈ у Југословенској народној армији, одржаној маја 1973. године, Милан Даљевић је истакао да „поред огромне већине добрих омладинаца“ у ЈНА има војника „са негативним политичким гледањима“, војника који су боравили у иностранству и „на које је деловала непријатељска пропаганда“, као и „омладинаца“ који „нису били довољно укључени у политичку активност, па не познају најзначајнија питања нашег самоуправног развика“. Даљевић

² Исто.

³ Исто.

⁴ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Савезни секретаријат за народну одбрану – Политичка управа, Анализа морално-политичког стања у ЈНА за 1972. годину с освртом на стање у првом тромесечју 1973. године, мај 1973.

је нагласио и да се војницима морају „упорно објашњавати“ не само актуелни догађаји, него и историја НОР-а и послератне изградње, „јер се то недовољно зна“: „На пример, неки наши војници у Ајдовшчини, Пивки, Птују мало или ништа не знају о зони А и о зони Б, о нашој мањини у Италији и Аустрији, о томе да су Италијани били окупатори Ријеке, Постојне, Задра, Копра итд. Врло мало се зна о усташама, четницима, белогардејцима, и њиховим злочинима“.⁵

У *Анализи морално-политичког стања у ЈНА у 1972. години и првом тромесечју 1973. године* помињу се и појединачни „непријатељски иступи“ припадника Југословенске народне армије. Најчешћи виновници били су, према наводима у анализи Политичке управе ССНО, војници. Констатовано је да су, као и у ранијем периоду, на првом месту „иступи на линији хрватског и српског национал-шовинизма“, те „антисоцијалистички и антисамоуправни иступи и напади на Врховног команданта“. Похваљена је реакција Армије на „национал-шовинистичке иступе и вређања ВКОС“, али је критикован одговор на иступе „на линији либерализма и технократизма“, што је, према наводима у извештају Политичке управе ССНО, било последица чињенице да „једним делу старешина није посве јасна права суштина таквих схватања, због чега недовољно уочавају њихову реалну опасност“.⁶

У документу под насловом *Осврт на појаве непријатељског деловања у ЈНА у току 1971/72. године* из јула 1972. године констатовано је да се број „негативних политичких иступа“ у Југословенској народној армији током 1971. године, у односу на 1970. годину, повећао за око четири пута (око 800–1971. године – 180–1970. године). Осим тога, наглашено је да су се 1971. године такви инциденти јављали „у тежим појавним облицима, од аполитичних и других застрањивања, до изразито непријатељских и контрареволуционарних иступа“. Према наводима у документу, највећи број таквих инцидената током 1971. године (око 80%) укључивао је испољавања „национализма и шовинизма у сепаратистичком, хегемонистичком-унитаристичком виду“, као и иступе „са бирократско-етатистичких и других непријатељских позиција, који су нарочито били изражени као супротстављање уставним променама“. Повреде угледа државе су, како стоји у извештају, најчешће укључивале „вређања Председника Републике и Врховног Команданта због чега ови иступи имају посебну тежину“. Током 1971. године забележено је и 58 случајева исписивања „непријатељских парола и симбола“ у јединицама Ју-

⁵ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Стенограм са друге проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 23. мај 1973 (Дискусија Милана Даљевића).

⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Савезни секретаријат за народну одбрану – Политичка управа, Анализа морално-политичког стања у ЈНА за 1972. годину с освртом на стање у првом тромесечју 1973. године, мај 1973.

гословенске народне армије. У 42% случајева актери «негативних политичких иступа» били су старешине ЈНА, док су у 4,5% случајева виновници били чланови Савеза комуниста. После 21. седнице Председништва СКЈ, наводи се у документу са седнице Комитета Конференције организације СК у ЈНА, у јединицама и установама ЈНА догодила су се 324 „негативна политичка иступа“, чији су виновници били официри (68) и подофицири (59), три војна службеника, 184 војника, седам питомаца и троје цивилних лица на служби у Југословенској народној армији.⁷

У наведеном документу прецизиране су разлике у испољавању хрватског национализма пре и после 21. седнице Председништва Савеза комуниста Југославије:

„Најбројнији негативни политички иступи до 21. седнице Председништва СКЈ били су изражени ширењем парола и прича које је избацивао и користио непријатељ на терену, као што су: експлоатисаност СРХ (Социјалистичке Републике Хрватске – П. Д.) од стране других република, заостајање СРХ у развоју, неповољна национална заступљеност хрватске националности у разним структурама, изношење ставова за отцепљењем, псовке и увреде на рачун других нација и др.(...) После 21. седнице Председништва СКЈ негативна политичка иступања најчешће су на линији подршке смењеном и супротстављања новом руководству СКХ (Савез комуниста Хрватске – П. Д.), оправдање студентског штрајка, ширење тезе да се у Карађорђеву претерало, да је ово обрачун са хрватским народом и његовим просперитетом, (...) да се не сме клонуту духом и да треба истрајати без обзира на жртве, јер хрватски народ наводно не жели да остане у саставу Југославије. У том склопу су и поједини иступи да Хрватска треба да има своју војску, односно да сви војници треба да служе војни рок у својим републикама, да се у ЈНА води дискриминација према старешинама хрватске националности, да на свим руководећим местима у јединицама ЈНА на територији Хрватске морају бити постављени Хрвати и сл.“⁸

Према наводима у извештају, српски национализам се у јединицама Југословенске народне армије најчешће испољавао у критикама стања у Хрватској и призивању енергичног одговора српске стране, односно Армије:

„Појединци који су иступали са позиција великосрпског национализма говоре о наводној угрожености Срба у Југославији, посебно у СР Хрватској и да је Србија опљачкана, или пак грубо вређају припаднике других националности, пре свега хрватске. При том истичу да све зло

⁷ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.11/2, Материјал са седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 14. јул 1972 – Осврт на појаве непријатељског деловања у ЈНА у току 1971/72. године.

⁸ Исто.

долази из Хрватске и од Хрвата, да су отишли стари руководиоци из Србије, при чему се посебно жали за Ранковићем, да би га требало довести на власт да среди стање у земљи, јер једино би он, како кажу, могао да сузбије појаве до којих је дошло... (...) Присутна су и мишљења појединаца да би Армија требало да интервенише, да би она морала да има активнији утицај на појаве у друштву и слично”.⁹

„Негативни политички иступи“ су се, како стоји у документу са седнице Комитета Конференције организације СК у ЈНА одржане јула 1972. године, јављали и у форми вицева и гласина, усмерених „нарочито против друга Тита, против ЈНА и против појединих руководилаца”.¹⁰

Годину дана касније Стјепан Доманкушић је на седници Комитета Конференције организације Савеза комуниста у ЈНА нагласио да се код већине „политички негативних реаговања“ у Југословенској народној армији радило о иступима са „националистичких“ и „бироократско-статистичких“ позиција. У мањој мери били су забележени „либералистички“, „прозападни“ и „други антисоцијалистички“ иступи. Доманкушић је указао и на појаве ниподаштавања „друштвено-економског и политичког система“ СФРЈ „у поређењу са достигнућима западних земаља, односно са резултатима које даје модел политичке организације у СССР-у и источно-европским земљама“. Према Доманкушићу, критике није била поштеђена ни сама војска: „Присутна је и теза о стагнирању у општеној одбрани, (а) појединци нападају основне принципе изградње војне организације, командовање и субординацију и старешинство. Стално се такве пароле појављују. Истовремено покушавају да изазову дилеме о односима између оперативне и територијалне компоненте оружаних снага, говорећи да је територијална одбрана запостављена на рачун оперативне армије”.¹¹

Војни врх је решење проблема „политичких скретања“ у јединицама Југословенске народне армије видео у појачаној политичкој едукацији припадника ЈНА. На седници Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА 15. новембра 1972. године као један од циљева обуке војника у ЈНА наглашено је изграђивање „комплетне социјалистичке личности младог човека“, и наглашена је неопходност да се утиче на „социјалистичку опредељеност“ војника и усвајање „марксистичког погледа на свет“. Подвучена је потреба да војни рок постане „виша школа политичког образовања”.¹²

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/5, Магнетофонски снимак четврте проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 6. септембар 1973 (Дискусија Стјепана Доманкушића).

¹² АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.11/4, Стенограм пете седнице Конференције организације СКЈ у ЈНА, 15. новембар 1972 (Дискусија Владимира Петковског).

На седници Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 23. маја 1973. године, Милан Даљевић је инсистирао на јачем наглашавању „класног карактера Армије“. Даљевић је истакао потребу офанзивног „политичког рада“ и посвећивања веће пажње „развијању патриотизма, братства и јединства и равноправности“. Даљевић је нагласио и значај политичке едукације старешина Југословенске народне армије за идеолошко васпитавање војника: „ (...) Сигурно је да се то не може постићи само кроз политичку наставу, већ кроз целокупну обуку, што захтева политичко ангажовање свих старешина, а то тражи њихово још шире политичко образовање кроз школе, али и кроз рад у трупи“. ¹³ На истој седници на важност улоге старешинског кадра у политичкој едукацији војника указао је и генерал Никола Љубичић. Љубичић је нагласио и потребу редовног контролисања „морално-политичког стања“ у Југословенској народној армији:

„Проблем је то што, по мом мишљењу, треба стално да пратимо морално-политичко стање, да упоређујемо како се оно креће по јединицама, а како по временским периодима (...) Такође указујем да је неопходно да младе старешине у школама већ припремамо, да их обучавамо и образујемо, како би овај сложени и веома одговорни посао (могли) успешно извршавати. (...) Необично је важно, кроз конкретни рад, упознати младе старешине и упутити како треба да раде. Зато мислим да ми и убудуће треба да оцењујемо морално-политичко стање кроз однос војничког и старешинског састава према крупним политичким проблемима и њихово залагање у раду и сл. (...) Неопходно је, као превентива о којој сам говорио, да систематски и перманентно пратимо и оцењујемо морално-политичко стање и да на време реагујемо. Ако у одређеним јединицама, и поред свих предузетих мера не постигнемо успех, то значи да њихове старешине нису у стању да солидно овладају својим послом и треба видети и одмерити њихову способност у целини, па и способност за руковођење и командовање. Сваки човек није за сваки посао. Може неко бити одличан на штабном послу, али није добар за команданта; треба га онда с тог сектора повући, па поставити другог. Као и што сваки командант не може бити добар политички радник (...)“ ¹⁴

Припадност Савезу комуниста представљала је значајан фактор у процењивању политичке подобности старешина Југословенске народне армије. Отуда је војни врх почетком седамдесетих године бринула чињеница да многи официри ЈНА нису били чланови Партије. На седници Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА 23. маја 1973. године

¹³ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Стенограм друге проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 23. мај 1973 (Дискусија Милана Даљевића).

¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Стенограм друге проширене седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 23. мај 1973 (Дискусија Николе Љубичића).

Иван Долничар је констатовао да само у једној армији ЈНА 522 старешина нису чланови Савеза комуниста, да 160 старешина и не намерава да приступи Партији, док одређен број старешина напушта Савез комуниста. На истој седници генерал Никола Љубичић довео је у питање компетентност старешина ЈНА који нису били чланови Савеза комуниста: „Како можемо дати једну тако високу оцену о морално-политичком стању, ако, рецимо, 500 старешина у једној армији није у СК. Ја постављам питање (...), како то да у њиховом персоналном извештају, чак ни у годишњем извештају Политичке управе, нема таквих података, ни оцено и анализе? Податак заслужује пажњу и обавезује нас да озбиљно приђемо изучавању овог проблема. Ми морамо видети колико старешина не одговара на својим дужностима и зашто не одговарају; колико је тих старешина ван СК и зашто; ко је унапредио и одликовао те старешине које нису у СК. Како може бити командант батаљона официр који није у СК. По мом мишљењу, он то не може бити. Има примера да старешину искључе из СК, а он добије оцену *нарочито се истиче*“.¹⁵

Југословенска народна армија је непожељне политичке појаве у војсци настојала да потисне не само појачаном идеолошком едукацијом припадника ЈНА, већ и кажњавањем актера политичких инцидената. У току 1972. године поднете су пријаве за „политичка кривична дела“ у Југословенској народној армији против 249 лица. Највећи број таквих пријава поднеле су команде и старешине (против 103 лица), „органи безбедности“ (против 90 лица) и војна полиција (против 11 лица). Део пријава за „политичка кривична дела“ поднет је изван Југословенске народне армије – од „органа ван ЈНА“ и грађана.¹⁶ За „политички криминал“ 1972. године укупно је оптужено 110 лица, што је више него двоструко више него 1971. године (50 оптужених). Број оптужених војника за „политички криминал“ 1972. године био је, према подацима из *Информације о раду војних правосудних органа*, више него двоструко већи од броја оптужених официра и подофицира.¹⁷

Додатној врсти санкција за „политички криминал“ били су изложени припадници Југословенске народне армије који су били чланови Партије. У документу под насловом *Осврт на појаве непријатељског деловања у ЈНА у току 1971/72. године* наведен је податак да је из Организације СК у ЈНА искључено 76 чланова Савеза комуниста: четири генерала, 14 виших официра, 20 нижих официра, 25 подофицира, док су остали искључени чланови Савеза комуниста били војници, питомци и грађанска лица на служби у Југословенској народ-

¹⁵ Исто.

¹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Информација о раду војних правосудних органа, Пријављена лица по подносиоцима пријава и врстама криминала.

¹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, ХХ-к.12/3, Информација о раду војних правосудних органа, Број оптужених по категоријама лица и врстама криминала.

ној армији. Већина искључених били су Хрвати (45) и Срби (23). Поред Хрвата и Срба, из Организације СК у ЈНА су, према наводима у поменутом документу, искључена четири Црногорца, два Словенца, један Македонац и један Муслиман. Највише комуниста било је искључено из Организације СК у ЈНА, наводи се даље у *Осврту на појаве непријатељског деловања у ЈНА у току 1971/72. године*, због „иступа на линији национализма и шовинизма“ (54), због „заговарања административно-бирокуратског система и супротстављања уставним променама“ (12), као и због „вређања Врховног Команданта“ (7), „организованог непријатељског рада“ (2) и „ширења дефетизма“ (1).¹⁸

Подаци о инцидентима са политичком позадином у јединицама Југословенске народне армије почетком седамдесетих година показују да тадашња политичка превирања нису остала без утицаја на Армију. Политички конфликти у Југославији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, који су се огледали првенствено у међунационалним размимоилажењима, нису, међутим, достигли такве размере, које би озбиљније угрозиле стабилност Армије. Већ крајем следеће деценије дошло је, међутим, до ескалације југословенске кризе, која је у својој последњој фази довела до пропасти југословенске федерације и њене армије.

Dr Petar Dragišić

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

POLITICS IN ARMY BARRACKS – POLITICAL VIEWS OF YPA MEMBERS AT THE BEGINNING OF THE SEVENTIES

(Summary)

The documents of the Organization of the Communist Party in the Yugoslav People's Army from the mid-seventies show that at that time the top military leaders were carefully analyzing the impact of the political turbulences in Yugoslavia on the situation in the Yugoslav People's Army. The information about "political crimes" in the YPA units leads to the conclusion that the political tensions present at the time in Yugoslavia had some effects on the ideological stability of the Army. The political incidents with the involvement of the

¹⁸ AJ, ЦК СКЈ, XX-к.11/2, Материјал са седнице Комитета Конференције организације СКЈ у ЈНА, 14. јул 1972 – Осврт на појаве непријатељског деловања у ЈНА у току 1971/72. године.

members of the Yugoslav People's Army were mostly motivated by interethnic intolerance which troubled the Yugoslav society at the end of the sixties and beginning of the seventies. The documents of the Organization of the Communist Party in YPA reveal that the military leaders saw the solution of the problem in intensifying political and ideological education of the members of the Yugoslav People's Army.

Осврти

УДК 327.84:929 Пешић В.(049.3)(093.3)

Др Венцеслав Глишић

ДОСИЈЕ О ВЕРИ ПЕШИЋ ИЛИ КАКО НЕ ТРЕБА ПИСАТИ ИСТОРИЈУ ОБАВЕШТАЈАЦА¹

О улози и активностима обавештајаца и агената у току Другог светског рата написане су бројне књиге, у којима је њихова улога прецењивана, тј. да су њихове информације пресудно утицале на доношење значајних одлука државника и на неке ратне догађаје. Тако, на пример, у Енглеској, а и код нас, пуно се писало о Черчиловој мрежи дезинформација, о готово пресудној улози Џемса Клузмана, члана КП, руководиоца одељења ОСС за Југославију у Каиру, тј. да су његови извештаји битно утицали на опредељење Велике Британије за народно-ослободилачки покрет у Југославији. Да не помињемо активност чувених обавештајаца Рихарда Зоргеа, Душана Попова и њима сличних.

Код нас се 2004. године појавила књига Николе Илића *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже – четвороструки агент* у којој, у виду романсиране биографије покушава да се укаже да је у Србији постојала агент Вера Пешић, која је за време окупације битно утицала на неке догађаје и судбину људи. Око сваког обавештајца стварао се мит да се радило о људима натпросечне интелигенције и ризичног начина живљења, који су своје противнике надмудривали, а ређе се писало какви су стварно били. Циљ овог текста је да се насупрот фиктивној Вери Пешић, која је плод маште Николе Илића на основу трагова које је оставила за собом објасни каква је у суштини била њена обавештајна улога.

Никола Илић, као бивши оперативни радник УДБ-е у лесковачком крају, одакле је пореклом била и Вера, био је у идеалној ситуацији да напише њену биографију и објасни њену обавештајну активност. Пре свега поседовао је њен досије, који је комплетирао обавештајна

¹ Поводом 50-годишњице рада Венцеслава Глишића.

служба после рата, а имао је и прилику да разговара са личностима, које су са њом биле у блиским односима, као што су пуковник Живојин Ђурић, Миливоје Перовић и други, те са бившим четницима Драже Михаиловића, као што је Петар Јанковић, благајник штаба за Јужну Србију и Македонију, који је доста знао о њој, нарочито од тренутка када су је четници ухватили, и који је учествовао у њеном саслушању. Поставља се питање зашто није реконструисао њену биографију и обавештајну активност на основу архивских извора и сећања, која је поседовао, него је измислио балканску Мату Хари, која је имала велики утицај на немачке команданте и обавештајне службе, те њихове одлуке не само у Србији већ и шире, тако да је створио нереалну личност, која у стварности није постојала. Према Илићу, она је радила ништа мање него за четири обавештајне службе – југословенског генералштаба, британску, француску и немачку обавештајну службу – и у току окупације Србије увек се налазила на местима, односно на састанцима где се одлучивало о кључним догађајима у Србији и међу првима била информисана о најважнијим догађајима у свету. На тај начин он је још више увећао легенду о Вери Пешић као великом обавештајцу, коју је почела да шири четничка емиграција и још више замутио њену биографију. У књизи се не ради само о фикцији, него и о погрешном и непотпуном навођењу извора, који су о њој остали, па уместо да добијемо његово животно дело, како је ова књига најављивана, он је упропастио тему доводећи у заблуду оне који ће је читати и користити.

Када сам проучавао историју Београда под окупацијом, случајно сам 1982. године дошао до Вериног досијеа, али нисам стигао о њој било шта да напишем док се није појавила Илићева књига, која ме је на одређен начин мотивисала да напишем овај чланак. Реч је о младој жени рођеној 1919. у Сијаринској Бањи, која је већи део живота провела у Лесковцу, лепој, интелигентној, емотивно нестабилној, која се у 16. години удала за доста старијег правника Мила Крчевинца, од кога се развела после две године због везе са Миливојем Перовићем такође правником. Њена биографија, као и свих младих провинцијалки са свршених шест разреда гимназије, текла је утабаним стазама и ништа се значајно у њеном животу није догодило све до доласка у Београд, 1938. године, где је дошла са намером да настави образовање. Подаци за њену биографију до доласка у Београд веома су оскудни и не може им се ништа више додати него што је навео Илић. Проблеми са Илићевом интерпретацијом настају са њеним доласком у Београд. Пред четничким истражним судом, 16. септембра 1943, Вера је започела причу о свом боравку у Београду: „У жељи да стекнем што више школског знања дошла сам 1938. у Београд. Нисам имала средстава за живот, па сам била принуђена

да за једну скромну плату од 1.200 динара запослим се у једној радњи, где сам била прави роб радећи за ову скромну плату. Становала сам у кући једног Руса. Његова госпођа толико пута је причала о страхотама Руске револуције, па сам тако и сама омрзла рат, који је толико несрећа донео човечанству“. Код Илића је додата реченица „слушајући ове приче и сама сам омрзла большевике, који су толико несреће донели народима Русије“, које нема у Верином казивању (стр. 11). Даље, он пише да у Београду није имала друштва, да је „пригрлила госпођу Марицу на коју је упутио Трипко Жугић“. (стр. 12). У запису са Вериног саслуша нема никакве Марице, већ она каже: „Познавала сам госпођу Јулијану Станимировић. Она ме је упознала са господином Славком Радовићем пешадијским мајором, који је био у служби нашег генералштаба“. Управо са појављивањем Славољуба Радовића у животу Вере Пешић Илић започиње своју шпијунску причу о њој, тј. да ју је он ангажовао, односно запослио у контраобавештајном одељењу југословенског Генералштаба и да ју је после обуке, као zgodну и способну младу жену, убацио у мрежу британског Интелигенс сервиса, затим француске обавештајне службе и на крају немачке обавештајне службе у Београду. Према Илићевој причи, она је за непуну годину постала четвороструки агент. Шта је од те приче о којој се разглаба до 54. стране књиге тачно. Према досијеу који се водио у Генералштабу Славољуб Радовић био је висок, бркови мали црни, лице дугуљасто, уста правилна. Био је заиста пешадијски мајор на раду у обавештајној служби Генералштаба, где је у време када је упознао са Вером Пешић водио реферат у комунизму. Рођен је 1899. године у Ужицу, где је учио 8 разреда гимназије. У Београду је завршио нижу војну академију 1922. године, а пешадијску официрску школу у Сарајеву, 1927. године. Пре запошлења у генералштабу био је командир у 25 пуку краљеве гарде. Када се срео са Вером Пешић био је разведен и она му се свидела као жена, али није прихватила његова удварања. Нема никаквих података да је радила као обавештајац у Генералштабу, а поготову не за британску и француску обавештајну службу, јер то свако не би прећутала пред истражном комисијом Југословенске војске у отаџбини, јер би јој и те како користило у одбрани. Једино је било истина да је радила за немачку обавештајну службу и то је признала: „Једном приликом сасвим случајно упознала сам се пред кућом у којој сам становала са неким господином Краусом (мајор Гестапоа Карл Краус, фолксдојчер из Чешке), који ми је рекао да је из судетских крајева (Немац). Са њим сам разговарала чешки, јер говорим помало овим језиком. Краус ми се није много допао, али према мени био је врло љубазан и понашао се солидно, тако да сам према њему

све више осећала пријатељске наклоности“. Будући да је живела у оскудици придобио је не само љубазношћу него и богатим поклонима, најпре као љубавницу, а касније је користио за прикупљање обавештајних података. Била је довољно интелигентна да схвати да је то познанство са Краусом било пресудно за њен даљи живот. „Моје познанство са Краусом постало је судбоносно по мој живот“ изјавила је пред четничким судом. Што се тиче мајора Радовића, он је наставио да се интересује за њу па је између осталог открио и њену везу са Краусом. „Једном приликом сам са њим (Краусом) направила аутомобилом шетњу према Панчеву. Краус је тада био врло узнемирен, јер је приметио да нас на моторциклу прати један господин. То је био господин Радовић. Стога смо се одмах вратили у Београд. Радовић ми је једном приликом скренуо пажњу на то, да је Краус у служби немачке шпијунаже. Ја сам му одговорила ако је Краус шпијун о томе треба да води рачуна наша полиција а не ја. Краус је за мене само друг“.

Убрзо су стигле последице. Неко је пријавио полицији да одржава везу са Краусом. Она је одмах посумњала на мајора Радовића, који ју је непрекидно пратио. То потврђује и концепт једног писма намењеног њему, у којем између осталог, пише: „Ви ћете сигурно знати како се зове онај човек који има ове особине: да шпијунира, да потказује, да се свети, да лаже и болује од злобе и зависти... Сувише сам високо ценила себе да бих могла са Вама да легнем у кревет“. На саслушању пред четничким истражним судом изјавила је: „Због тога што сам се дружила са Краусом, једном сам приликом осумњичена да сам у служби Немачке па су ме наше власти притвориле. У Управи града Београда доживела сам велико разочарење, јер сам третирана као шпијунка и проститутка. У затвору сам била извесно време, када сам успела преко агента да се јавим моме другу Слободану Марушићу, који је иначе био истакнути комуниста, да сам у притвору. Овај је одмах обавестио мога ујака Трипка Жугића, који је био помоћник министра. Марушић и Жугић обавестили су о овом случају Крауса, који је интервенисао преко фон Херена (Виктора, амбасадора Немачке у Београду) а он је преко намесника Павла и ја сам пуштена из истражног затвора“. Илићу је било потребно 45 страница претежно измишљеног текста да би приказао Верино ломатање између четири обавештајне службе, а она је у ствари, радила само за немачку обавештајну службу. „Протерана сам из Београда због овог случаја и било ми је забрањено да се вратим, што је на мене много деловало. Било ми је непријатно што сам стражарно спроведена у своје родно место, а исто тако било ми је жао Београда, јер сам имала намеру да завршим средњу школу“. Уместо у

родно место, Илић је послао у Беч, у центар немачке обавештајне службе за Балкан на двомесечни курс о обавештајним и контраобавештајним пословима, где је становала са Краусом. После завршетка курса радила је у пропагандном одељењу амбасаде, ишла на излете са Краусом, учествовала на разним пријемима, у припреми пуча Недића и Љотића против владе Цветковић–Мачек и одвела Косту Пећанца у Софију на састанак са Герингом, фебруара 1941. године (стр. 70–77) и низ других бесмислица. Потом је измислио још једно њено хапшење, крајем марта 1941. године уочи Априлског рата, у тренутку када су њени заштитници из немачких служби напуштали Београд. Он не пише да је приликом првог хапшења протерана у завичај, него за време овог измишљеног хапшења, и то под посебним насловом „Друго хапшење и протеривање“ (стр. 98–117).

Ево како Вера приказује тај период свог живота 1940–1941. године: „Када је било време за полагање испита (1940) добила сам телеграм од Марушића, да ми је од полиције дозвољен долазак. Ја сам поверовала и дошла. Марушић је на станици признао да ме је он позвао, знајући колико волим да наставим школу“. Ипак, полиција је ускоро дозволила да остане у Београду, где ју је поново прихватио Краус и одвео је у посланство да је запосли у пропагандном одељењу. „Једном приликом Краус ме је позвао у немачко посланство. Ту сам се упознала са Хајнцом Тренчлом, шефом пропагандног одељења при посланству. Примила сам задатак да пропагандно радим на зближавању српског и немачког народа. У посланству су ми дали једну књигу о Енглезима да преведем на српски језик. Превела сам је и посланство ју је објавило. Крајем 1940. и почетком 1941. године осећала сам да ће доћи до рата. Краус ми је говорио да воли наш народ и да он и ја треба да му помогнемо да не дође до рата“.

Када су јој после пуча и демонстрација 27. марта 1941. године у немачком посланству саветовали да заједно са њиховим службеницима напусти земљу 31. марта, одбила је. „Требало је да пођем да бих се спасила омаловажавања и неугодности, зато што сам имала везе са немачким посланством. Имала сам немачки пасош, али нисам могла да се одлучим да пођем на пут... Жао ми је било да оставим мајку, јер сам јединица“. Ипак, дошла је на железничку станицу да се поздрави са немачким пријатељима. „Одмах после тога отпутовала сам својој кући у Сијаринску Бању“. Према томе, није било хапшења и протеривања у завичај, како пише Илић.

После Априлског рата и окупације Србије, Илић нетачно пише да је у Сијаринску Бању аутомобилом дошао је Краус да је одведе у Београд (стр. 117–118). Истина је да писмом позвао Хајнц Тренчл и понудио јој сарадњу на пропагандном раду у посланству или бео-

градској радио-станици. Она је одбила, али је привремено радила у часопису „Нова зора“, где је упознала Стевана Клуића и др Лазара Прокића. Ни ту се није дуго задржала, „јер лица која су издавала овај лист нису ми се много свиђала“. Наставила је да ради у пропагандном одељењу немачког посланства на пропагирању идеја националсоцијализма код српског народа. Конкретно, радила је на припремању антимасонске и антикомунистичке изложбе, на издавању српског календара и српске читанке. „Приликом рада на уређивању масонских изложби и сама сам у овом раду активно учествовала. Добијала сам материјал пронађен у ложи као и саслушавајући извесне масоне као и наше чиновнике, који су долазили до материјалне истине о свему што се збива у том мрачном простору. Радила сам из личног интереса... Вашарски изглед и пропагандни стил целе изложбе умногоме је и моје дело. За време док сам била запошљена око уређивања масонске изложбе добијала сам плату 2.500 динара, док су остали сарадници имали много већу. После овог посла предузела сам израду српског календара у 50.000 примерака. Ово сам радила уз хонорар од 6.000 динара месечно, коју ми је суму исплаћивала немачка пропаганда ЦО. На пословима за немачку пропаганду радила сам око 2 и по месеца. На састављању календара 14 дана а остало време спремала сам српску читанку и један часопис „Српска жена“, који су ми забранили Немци. У овој установи била сам једина Српкиња. Исправан мој рад на масонској изложби и у међусобним контактима омогућили су ми као јединој Српкињи улаз у ЦО. Пре тога дозвољена ми је рубрика у „Обнови“ у којој сам написала 6–8 чланака о карактеру третирања наше жене а један чланак је био управљен против жена бољшевика. Ова кратка сарадња у „Обнови“ била ми је омогућена од културног одељења немачког посланства.“ Сарадња у новинама омогућила јој је да се у јавности представља и као новинарка.

„Моја веза са Краусом после рата резултирала је познанством са извесним бројем његових сарадника, који су остали на разним положајима по његовом одласку (премештен крајем 1941. у Француску). Ове везе користила сам са циљем да ова познанства продубим, како би могла све отворено да им кажем, око ублажавања мера према српском народу, онако како сам ја схватала. Ово сам чинила неопредељена званично нити једној политичкој фракцији са симпатијама за национализам и то српски национално социјални као појам а не као експонент немачког националсоцијализма“.

У пропагандном одељењу емотивно се везала за свог шефа Тренчла и постала му је љубавница. Ове њене љубавне везе са немачким представницима у окупираној Србији биле су неприхватљиве за над-

лежне немачке службе, па су они удаљени из Србије, најпре Краус а потом Тренчл, који је мобилисан и послат на фронт. Када су је четници ухапсили, један од руководиоца Гестапоа у свом извештају о Вери поменуо је: „Прича се да је била ступила у блиске односе са једним службеником културног одсека, који је због односа са Вером смењен (мобилисан у војску)“. Краус је такође премештен због везе са Вером, али не због љубоморе према командујућем генералу у Србији Паулу Бадеру, који је према Илићевом тврђењу такође био Верин љубавник, већ због тога што је некритички прихватио доставу агента Гестапоа С-43 од 11. јануара 1944. године да је Вера била Бадерова љубавница и да је уз његову помоћ „ослободила из затвора многе опасне комунисте“ (стр. 136–139). Још тада су се код немачких обавештајних служби појавиле сумње да она не ради само за немачку страну, па је крајем 1941. удаљена из пропагандног одељења. Пре него што је мобилисан, Тренчл ју је препоручио Танасију Динићу, тадашњем заменику министра унутрашњих послова Недићеве владе да је запосли. О томе како је запослио Веру сведочио је у истрази пред иследником ОЗН-е фебруара 1946. године сам Динић: „Једнога дана 1941. године дошла је код мене са цедуљицом некога Тренчла, који је радио у немачком посланству као новинарски аташе и представила ми се као Вера Пешић. Тренчл је тражио да је запослим. Њега нисам познавао и не бих могао рећи да сам његовој молби изашао у сусрет. Већ сам када ми је Вера изложила да јој је отац био раније срески начелник у Медвеђи па умро и да она сама живи у Београду без икаквих средстава исту сам запослио из чистих побуда да јој помогнем. Запослио сам је код себе као секретарицу а после два месеца издејствовао сам да буде примљена у одељење за пропаганду у Председништву владе“. Иако се запослила у квислиншкој управи, Вера није прекидала везе са сарадницима Крауса из Гестапоа, пре свих са мајором Рексајзенем, (шефом Одсека 3 Гестапоа у Београду за шпијунажу у Бугарској, Грчкој, Хрватској, Албанији и Италији), коме је слала извештаје о политичкој ситуацији у Србији, пре свега о односима у јужној Србији, чије је људе најбоље познавала.

За кратко време док је радила код Динића проносиле су се вести међу агентима да је постала и његова љубавница. Тада се упознала са потпуковником Живојином Ђурићем, који је командовао Српском државном стражом у Лесковцу. Живојин Ђурић тврдио је да ју је упознао почетком јануара 1942. године у Смедеревској Паланци, док је она тврдила да је то било априла 1942. у Београду и да их је упознао четнички војвода Јордан Кимић. „Једно петнаест дана после упознавања на путу за Сијаринску Бању свратила сам код потпуковника Ђурића у Лесковац. Том приликом после једне кратке измене мисли, о приликама у Јабланици и тамошњим људима на

чије особине и менталитет га упозорила, показао ми је један списак са преко 100 лица из села Тулара среза Јабланичког са изјавом да има намеру да их према наређењу, које је добио као партизане затвори. Том приликом сам му казала да је тај списак вероватно од Милутина Драговића (бившег сенатора) и да се ради искључиво о Милутиновој освети упереној на његове раније политичке противнике а да су ти људи данас потпуно мирни и исправни, чему се може одмах на лицу места са мношћем уверити. Ђурић је одбио да призна да је тај списак Милутина Драговића (то је касније демантовао и сам Драговић, у писму Вери 8. августа). Међутим, тачно знам да је списак састављен од Јова Драговића, вероватно на иницијативу очеву и дао га Ђури Перовићу да га преда Ђурићу. Одлучио је да пође са мношћем и на лице места, пошто је заказао састанак у Туларима. На тај састанак дошли су сви сем Миливоја и Мирка Перовића, који су већ раније предали своје пушке месним властима. Један са овог скупа пренео је поруку Миливоја Перовића да на скуп нису дошли, из бојазни да их интрига Драговића не би довела у незгодну ситуацију. Очигледно задовољан стањем, које је затекао Ђурић се са мношћем вратио у Лесковац“.

Од тада су били нераздвајни и према оценама обеју немачких обавештајних служби, она је имала велики утицај на његове одлуке, поготову од тренутка када му је постала љубавница. Уопште није радила у штабу командујућег генерала и заповедника у Србији генерала Бадера, како пише Илић, нити да су је генерал Бадер и полицијски генерал Мајснер одредили да испред БДС и крајскомандатуре у Лесковцу руководи акцијама против партизана, односно да је преузела обавештајне и полицијске послове за тај крај, како је наводно пред ОЗН-ом причао Ђурић (стр. 140). Изузев утицаја на Ђурића и заштите коју је уживала од Танасија Динића, као и веза са појединим руководиоцима Гестапоа, за време целокупне своје активности на југу Србије у периоду 1942–1943. она није имала званичну функцију. „Категорички одбијам од себе, да сам прослеђивала било каква акта окружног начелства Немцима и потписивала у било ком својству, јер званичне функције као што сам рекла нисам имала“.

„Уколико се сећам месец два после упознавања Ђурића мени је Динић саопштио да се формира место обласног команданта (Српске државне страже) у Београду, а за тај положај му је потребан добар официр. Знала сам да је расположен за премештај из Лесковца с обзиром да му се јавило око 200 лица из Јабланице за које се у летцима казало да им се ништа неће десити ако се врате (радило се о позиву на предају генерала Недића за време Аћимовићеве офанзиве против партизана на југу Србије, у којима се каже да се против лица

која се предају ништа неће предузети). Међутим, ови су људи предати односно одузети од Специјалне полиције и предати Немцима, чиме је сматрао је Ђурић да се о његовом ауторитету није водило рачуна, па је желео пошто-пото премештај из Лесковца. Београд је био најподеснији за Ђурића, јер му се тамо налазила породица. Изнела сам целу ову ситуацију Динићу, који је усвајајући ове разлоге преместио га у Београд за обласног команданта.

Није ми Ђурић никада говорио да је Дражин човек али сам имала утисак да је заиста у покрету Драже Михаиловића. Врло кратко по његовом доласку и примању дужности обратио ми се са једном молбом правећи велики увод о честитости и националној исправности тада код Немаца притворених Дражених људи поручника Павловића и Папића, који је био резервни официр. Били су ухваћени са једним енглецом (Кристи Лоренс) и капетаном Цветковићем. Њих је Немцима предао Машан Ђуровић (Пећанчев војвода). Заузела сам се за ове људе, које сам са великом муком успела да ослободим.. Овај Папић је био ухапшен после два месеца по достави капетана Атанацковића а од Немаца тада у Мионици оптужен за неки напад и учествовање у Дражином покрету. У другој интервенцији успела сам да га спасим стрељања. После ових случајева Ђурић је врло често на истој бази не истичући да су Дражиновци молио ме да интервенишем, па сам тако у почетку махом за све успевала а доцније нисам. Ђурић се највише ангажовао за адвоката Протића из Ваљева, који је био врло тешко оптужен и после мог великог труда је био пуштен. Нико о овој интервенцији није знао осим Ђурића и Динића. На молбу Ђурића интервенисала сам и за поручника Петра Ђирића као и многе друге. О тим свим интервенцијама имам белешке“.

Када је Дража Михаиловић 15. септембра 1942. године најавио саботаже на комуникацијама, са циљем да смањи саобраћај окупатора бар за 50% (иако до тих саботажа још није дошло), Немци су предузели оштре мере против четничког покрета Драже Михаиловића. Генерал Бадер наредио је служби безбедности да изврши демобилизацију три легализована четничка одреда у пожаревачком крају хапсећи њиховог команданта Воју Триброђанина и по други пут окружног начелника, Николу Калабића. Узгред, Никола Илић за то Калабићево хапшење оптужује Веру Пешић, која са тим није имала никакве везе, да је поред његове љубавнице Слободанке Станишић одиграла одлучујућу улогу (стр. 166–167). У ноћи између 8. и 9. октобра немачка обавештајна служба у Београду открила је мрежу Михаиловићеих сарадника, који су похапшени, а међу њима је био и Живојин Ђурић „јер је са пуно такта пропагирао покрет ДМ“, како за њега пише Вера. „Уложила сам труда колико сам могла да га спасем и веру-

јем да сам допринела да му се није десило најгоре, него да се цела ствар свршила његовим спровођењем у немачки лагер“.

Уместо да напише шта се стварно догодило, Илић измишља још једну шпијунску авантуру – да је Вера од шефа Гестапоа у Србији пуковника Емануела Шефера добила задатак да Ђурића убаци у мрежу британске војне мисије код четника на југу Србије. Управо због тога су га Немци ухапсили, па инсценирали његово бекство из транспорта негде у НДХ. Потом је пребачен на југ Србије, где је шест месеци наводно шпијунирао сараднике британских мисија међу Србима, па кад је био компромитован повучен је са тог задатка (стр. 162–170). Међутим, истина је да је потпуковник Ђурић у новембру 1942, уместо на шпијунски задатак, убачен у транспорт за логор у Немачкој. „После једног месеца дана на моје изненађење јавио ми се Ђурић у Београду, након чега смо се састали. Објаснио ми је тада да је из транспортног воза искочио у Хрватској са војводом Триброђанином и са те територије дошао је до Београда“. Ђурић је помишљао да оде у шуму и придружи се четницима Драже Михаиловића, али Вера га је саветовала да му обезбеди легитимацију и да се легализује, јер је она приликом хапшења за њега гарантовала да није Дражин следбеник, па би са његовим одласком у четнике била доведена у незгодну ситуацију. Договорили су се да се он привремено склони у Сијаринску Бању. „Пре одласка на моје наваљивање састао се са министром Динићем. Прошло је било око два и по месеца од бекства до легализације у којој на моје заузимање много је помогао Динић“. Понуђен му је положај у Београду, али је он, вероватно на Верину сугестију, прихватио дужност окружног начелника у Лесковцу, па су фебруара или марта 1943. заједно отишли у Лесковац.

Пре Ђурићевог хапшења током августа 1942, дошло је до међусобног оптуживања преко писама Вере и Милутина Драговића, бившег посланика и сенатора за јабланички крај. Она је њега оптуживала да је сарадњом са окупатором и квислинзима изазвао раздор у Јабланичком срезу, а он њу да је комуниста јер се дружила са Миливојем и Мирком Перовићем, које он није трпео. Сматрајући да она има добре везе са Немцима, покушао је да јој објасни да она има погрешно мишљење о њему, да он не прогони браћу Перовић већ да је једну њихову слику са Вером показао само Таси Динићу. На сваку његову замерку или објашњење у писму од 8. августа, одговорила је у 25 тачака, после седам дана. „Не разумем каквом ме чињеницом замишљате кад подвлачите да сам раније па и сада извесне личности помагала и штитила. Ја могу да будем само пријатељ, сарадник или тако нешто али за заштитника неког мала сам јако. Ово кажем овако, јер нисам хохштаплер а хохштаплера и коцкара сматрам за

недостојне да суделују у животу државе и нације. Са овим у вези могла би да Вам ставим примедбу поводом ваших долазака код мене као и овог писма, или сте погрешно обавештени или сами погрешно процењујете да сам ја нека чињеница данас. Не. Ја сам најобичнији радник, који се у већим стварима ништа под милим богом не пита. Са овим у вези ми ваљда и понудисте Вашу сарадњу чему се још не могу начудити“.

Интересантно је приметити да је Илић имао све ове материјале у којима Вера објашњава своју улогу у догађајима у којима је учествовала, па ипак пише да је она имала мрежу својих агената не само у Србији, већ у Бугарској, Турској, Грчкој, Албанији и Хрватској. Вероватно је поверовао у све оно што су о њој рекли доушници Гестапоа, као агент Нећак, који је у својим извештајима писао да је пре рата за рачун немачке обавештајне службе путовала у Токио, Рим и Париз, а Илић је у својој књизи два пута пре рата слао на специјализацију најпре у Беч па у Хамбург (стр. 169). Она је по налогу немачке обавештајне службе путовала само у Солун и Скопље. Сачуван је њен извештај из Скопља, из кога се види да је тамо послата да испита ситуацију у јеврејској заједници, којој је предстојала депортација. Штурмбанфирер Рексајзен надлежан за Грчку и Македонију у извештају од 15. септембра 1943, у време када се Вера налазила у четничким рукама, између осталог пише: „И сам једном сам мислио да је употребим у оквиру одељења 6 (у контраобавештајној служби) пошто перфектно говори турски и албански. И данас сам мишљења да за то поседује дара“. Из тога се може јасно закључити да изузев мисије у Солуну и Скопљу другде није упућивана. Оно што посебно смета у Илићевој књизи јесте то што није коректно цитирао документа о њој, већ је дописивао речи и реченице, а понекад и спајао реченице из различитих делова документа. Навешћу само како је цитирао делове Вериног писма Милутину Драговићу.

„Тражили сте од мене да Гестапо ухапси Живојина Бранковића, Владу Антуновића, Радојка Стојановића сви из Лебана, зато што имају браћу у партизанима. А зар их Ви немате? Ако су они и Ви сте комуниста. Ваш братанац Светозар Драговић Тоза је предратни комуниста, политички комесар Крагујевачког партизанског одреда. Заводио је омладину црвеном идеологијом и најзад је у побуну (устанак) повео. Други Ваш братанац Љубомир Драговић дипломирани правник, сарадник је комуниста. Вашу унуку од кћерке оженио је Војислав Вуксановић такође дипломирани правник, дугогодишњи комуниста, који се и сада налази у партизанима... Надам се да нисте заборавили да је и Ваш брат Милош био комуниста. Ви сте га натерали да пође у сусрет партизанима, који су га одмах убили.

Ви сте криви за његову смрт. Многи који су отишли у партизане, вратили би се давно кућама, да није Вас Драговићу и Ваших пријатеља, који сте немачки достављачи и потказивачи“ (стр. 152). Овај Илићев цитат у Верином писму дословце гласи: „Зашто наглашава-те да је брат Жике Бранковића партизан и да су нека два брата Антуновића Владе такође партизани. Боже мој код једног оца различита деца. И у Вашој кући има сличан пример: Светозар Драговић, политички комесар за град Крагујевац, заводио је годинама омладину црвеном идеологијом, да је најзад и у побуну поведе. Како сам обавештена од Вашег братанца Аце Драговића да је тај политички комесар успео да се ипак из масовног стрељања извуче а ради таквих је и било стрељање у масама и да оде ипак негде у слободу. (Он је стрељан 21. октобра 1941, а она то није знала.) Не знам тачно, управо лично, али постоје званични извештаји да је Ваш други братанец Љуба био такође партизан. Ваш зет Воја Вуксановић дугогодишњи је комуниста и шумски борац из последњих догађаја... Смрт Вашег брата Милоша, уколико је збиља убијен доказ је овој мојој тврдњи, јер је он убијен уколико је убијен само зато што је Драговић. Постоји веровање да сте га Ви сами пустили, ако не и наговорили, да пође право у сусрет партизанима, јер се мислило ко зна можда ће партизани и победити, па по вашој старој девизи да вас на свакој страни има. Он лично био је некад комуниста, па сте и на то можда сецовали. Добро то је можда и можда, али у сваком случају Ви сте криви за његову смрт, ако је мртав... И знате Ви да би се многи и вратили давно кућама да Ви и Ваши политички пријатељи достављачи и потказивачи тамо нисте“. Већ на први поглед може се утврдити колико се оригинални део Вериног писма разликује од Илићевог цитата. Могу да имам разумевање за романсирани део њене биографије у којем је измишљао евентуалне дијалоге које је водила са разним личностима из окупаторских и квислиншких служби, али се у цитате из докумената не могу убацивати своје реченице и нека своја накнадна сазнања.

Истовремено док је сарађивала са Гестапом, Тасом Динићем и потпуковником Живојином Ђурићем, током 1942. године Вера Пешић одржавала је везе и са Миливојем Перовићем, који је од половине новембра 1941. до краја марта 1942, односно до распуштања Јабланичког партизанског одреда, био у партизанима. После тога скоро пола године крио се у Јабланичком срезу, заједно са братом Мирком. У том периоду Вера је обновила везу са Мирком, са намером да га заштити од опасности које су вребале са разних страна. Према казивању Перовића, он са њом током 1942. године састао шест пута. „Од како је др Перовић напустио варош и прешао у село

Туларе састали смо се први пут још за време док је војвода Козјачки Кимић (Јордан) био у Сијаринској Бањи, где сам га ја ноћу довела у намери да га упознам са потпуковником Ђурићем како би исти био правилно информисан о личности Перовића. И други пут непосредно пред његов одлазак у партизане. На првом састанку је био присутан и тадањи командант окружне страже Ђурић, Сава Миловановић тадањи реткоцерски војвода, Јован Милошевић и поручник командант граничне страже Лакић Вуксановић, који је први отпочео борбу против илегалца и тако створио платформу за отворено непријатељство у Јабланици“. Тај састанак на којем је Вера хтела да упозна Перовића са командантима Српске државне, Граничне страже и четника Косте Пећанца да га не би прогонили вероватно је био у пролеће 1942. Други састанак могао је бити после обнављања Јабланичког партизанског одреда у јесен 1942. године, када је руководство одреда инсистирало да се Перовић врати у одред. Последњи пут у 1942. године састала се са Перовићем у децембру у селу Браини. Понекад је на те састанке ишла са потпуковником Ђурићем.

Вера је са Ђурићем, када је постављен за окружног начелника, у пролеће 1943. напустила Београд и углавном живела са њим у Лесковцу. Разлог за прелазак у Лесковац био је „моје разочарење у неке водеће личности и сукоб са истима били су последица мог напуштања Београда, с друге стране да што више помогнем народу мог краја“. Тврдила је да у Лесковцу није имала било какву функцију и да се вратила као приватно лице. Насупрот томе, Илић без доказа пише да су је Немаци распоредили да ради у испостави БДС у Лесковцу. Поред држања агентуре, „била је укључена и у све нове акције колаборационистичких и бугарских снага против партизана на Радану, Пасјачи, Видојевици, Јастребцу и Кукавици. Са људима је била груба, сурова и неприкосновена. Осећала је своју надмоћ и понашала се као командант над командантима“ (стр. 147). За ту своју активност против НОП-а на југу Србије, према Илићу, генерал Бадер ју је у Влади Србије наградио златним сатом са угравираним монограмом Хитлера, ципелама и ташном од змијске коже и саопштено јој је да ће јој бити купљен намештај (149).

У пролеће 1943. везу са Вером, преко Миливоја Перовића, потражило је и руководство Првог јужноморавског одреда. Вера се одазвала позиву и до првог сусрета дошло у селу Тодоровце 23. априла 1943. године, „где су међу осталим били присутни комесар Тоза звани Јаре – Светозар Крстић и др Миливоје Перовић. На овај састанак дошла сам на позив Перовића. Предмет разговора на овом састанку углавном је било питање, да ли је потпуковник Ђурић окружни начелник у Лесковцу човек ДМ и да ли ми је то познато,

као и то да ли га као таквог познајем. Даље су ми казали да није чудо ако Ђурића као таквог помажем, јер сматрају да су и Дража и Недић и сви остали једнаки. Одговорила сам да не знам за везе Ђурића са Дражом Михаиловићем, да им је мој став познат а да ме се остало не тиче. Комесар Тоза је казао да поседују неку кореспонденцију која јасно указује на међусобну сарадњу Ђурића и ДМ или његових људи. После овога третирали смо питања опште светске политичке ситуације, којом су се приликом највише интересовали о ситуацији на фронтовима а посебно о борбама у Босни... Овај састанак је био у моменту акције на терену где смо се ми налазили, па су ми поставили питање да ли знам за ту акцију а да за детаље те акције не знам, пошто немам директне везе са војском. Додала сам да би та акција како сам чула могла трајати дуже. Напротив завршила се за два дана. Истичем да сам запазила у моменту мог састанка са том групом од 7–8 партизана до зуба наоружаних са петокракама звездама, велики број Недићевих и Јовановићевих одреда, који су се низ Кукавицу развијали у стрелце. То сам при повратку саопштила мајору Стикићу и Буквићу иронишући на њихово хвалисање пред окупатором. На крају ових разговора скренуо ми је Перовић пажњу да будем обазривија, док је Крстић напоменуо да би добро било да останемо у вези“.

После овог састанка Вера није имала директне контакте са партизанима све до почетка јуна 1943. године. „Када сам по једном сељаку поручила др Перовићу да се желим састати само са њим, јер сам била обавештена, да је у опасности од самих партизана, које обавештење је поткрепљено мојим личним сазнањем о ставу Перовића према комунистима па и да се не приказује као комуниста. Перовић је одговорио да се можемо састати али не насамо, него у друштву виших партизанских функционера и одредио ми је место састанка иза села Брза испод Кукавице. Ја сам на овај пут кренула и у овом селу сам се састала са Перовићем, Крстићем, Марком Црним чије име тачно не знам, командантом батаљона Стојаном Љубићем мојим школским другом и Божом Крстићем. Било је и других али их нисам познавала. Сутрадан ми је један сељак рекао да је био и командант Моравске партизанске дивизије (Првог јужноморавског одреда) Трнавац (Димитрије Писковић) чије име не знам. Овај други састанак са овом партизанском групом знатно се разликовао од првог. Отпала је она коректност односно срданост. Разговор је водио Крстић на чисто комунистичкој линији, који се манифестовао у његовом гледању на ствари и исход рата. О свима се изјашњавао рђаво, док о ставу Енглеске се изјашњавао коректно. Интересовао се о расположењу Немаца о стању у Гестапоу и тако безначајна пи-

тања даље постављао чисто информативног карактера. Указала ми се прилика да ипак проведем са др Перовићем једно пола сата, којом приликом сам му изложила моју намеру за одлазак у иностранство у једну неутралну земљу, образлажући то мојим разочарењем према политичким фракцијама па чак и у српски народ. Перовић ми је саветовао да останем у Србији, истичући да имам мајку и да би тешко у иностранству себи створила самосталан живот. Саветовао ми је да би најбоље било да останем у Лесковцу, у близини свога краја одакле би најбоље могла помоћи своме крају. Примила сам његов савет и донела одлуку да бар још извесно време останем у Лесковцу. Ову одлуку саопштила сам Перовићу одмах“.

Те своје разговоре са Вером Светозар Крстић, комесар лесковачког батаљона Првог јужноморавског одреда, после рата показао је нешто друкчије: „На том састанку (првом) она је излагала о намерама окружног начелника Живојина Ђурића у чије име је дошла да преговара са нама. Углавном њезини предлози су били да ми не вршимо акције на територији лесковачког округа или да их уопште не вршимо, а ако већ будемо да то чинимо у другим окрузима а не у овом. Да избегавамо акције, а да ће Ђурић са своје стране такође избегавати акције на нас, да ће нам Ђурић за узврат дати хране и муницију, да се они углавном слажу са нашом политиком, али да још није време да се води борба са Немцима. Вера је настојала да нас убеди да је илузорно сада водити борбу против Немаца, јер да су они исувише јаки, да су изгледи за победу на њиховој страни, да је најбоље чекати, јер ће се тако спасити српски народ. Ја сам углавном водио разговор са Вером а Миливоје је био више службен и није се упуштао у разговоре, иако сам се ја на том састанку и шалио о ранијим односима између њих двоје. Није на том састанку дошло ни до каквога споразума, јер ми нисмо прихватили њезине односно Ђурићеве предлоге. Ми смо на овај састанак ишли наоружани, а такође и Вера у својој ташни је имала пиштољ. На овом састанку ми смо јој рекли да ако она хоће да ради за народ да нам шаље извештаје, јер је цело време разговора подвлачила да она све предузима да помогне народу. Такође смо јој рекли да нам шаље материјал који нам је потребан. У том разговору дала нам је до знања да она има везе и са четницима на том терену, а да би преко нас успоставила везу са партизанима, управо да би ми били та веза. Ми смо ово одбили. Она је у свом излагању подвлачила како на разне начине спашава Србе, како има везе са разним Немцима, а све на линији да помогне Србима и да је то њезина мисија без обзира како ће то ко оценити“.

За други састанак Светозар Крстић је рекао: „Још смо имали један састанак са Вером Пешић. То је било у селу Брзи испод Кукави-

це. Тада је Вера донела хране, дувана и остале ситнице. Изнела нам је ситуацију у Лесковцу говорећи о држању појединих лица, која су раније била истакнути политичари било као левичари или као демократе и како је Ђурић настојао да те људе придобије за сарадњу са собом, да би их поставио на поједина руководећа места у општинама и срезовима. Тако је између осталих настојао да увуче Јову Јовановића, Драгољубовог рођака, који је свесрдно прихватио ово, те је ради тога добио мањи положај. Ми смо већ имали података о намерама Ђурића у том правцу, а хватање везе са нама преко Вере Пешић је било исто на тој линији. Из свих разговора које сам водио са њом закључио сам да је она велики пријатељ, поборник и обожаваатељ Немаца. Она нам је такође говорила о својим везама са Мајснером, такође нам је донела податке о кретању Немаца на источни фронт и још неке друге податке. Том приликом када смо ишли Миливоје и ја на састанак са њом у селу Брзи наишли смо на нашу патролу, коју је предводио Марко, Црни', који ју је свеуао и имао је намеру да је ликвидира, јер је њему као и осталима била позната као гестаповка. Ја сам се тада консултовао са Миливојем Ковачевићем и одлучили смо да је пустимо". Једино је пропустио, да каже је да је 1953. године од Вере још на првом састанку тражио да искористи своје везе у Београду да се његова жена пусти из логора. Према сведочењу њене пријатељице Персиде Радослављевић, код које је становала у Лесковцу, када се вратила са првог састанка са партизанима „рекла ми је да мора у Београд, јер се тамо у логору налази жена Тозе Крстића и да је треба извадити. Она је стварно отишла у Београд а Тозина жена је после извесног времена изашла из логора“.

Упркос овим сведочењима, иако је и сам имао прилике да разговора са Живојином Ђурићем и Миливојем Перовић, Илић измишља да је Вера била иницијатор ових разговора у договору са немачком обавештајном службом да би руководство НОП-а на југу Србије било увучено у клопку и ликвидирано. „Предложила је Гестапоу да преко партизана Миливоја Перовића, доктора наука, намами руководиоце и ликвидира центар устанка... У централи Гестапоа у Београду и испостави у Лесковцу су се сложили“ (стр. 182).

Шта се, у ствари, догађало са Вером. Уместо завере против партизанског руководства, при повратку у Лесковац са овог другог разговора ухапсила је Специјална полиција због контаката са партизанима. „Непосредно после овога (разговора) а у вези са Драгим Јовановићем и неким водећим личностима из Специјалне полиције из Београда, дошло је до случаја мога хапшења ноћу, када ме агенти умало нису убили, понашајући се према мени као најокорелијим комунистом. Интервенцијом Тасе Динића и неких немачких функцио-

нера случај је био изглађен. Нисам имала објаву испостављену од ма ког партизанског штаба, него сам имала једно писмо од др Миливоја Перовића, које је носило чисто карактер једне пропуснице са Кукавице у Лесковац. Није ме нико заустављао на повратку и тако међу народом није долазило до употребе овог писма. Немци су сазнали да сам била на Кукавици од мајора Стикића. Предала сам им писмо у коме ме је Перовић звао и ту пропусницу што ми је дао а све то да би их убедила, да тај састанак није био политичке природе већ личне. Како сам успела ствар да средим пристаје мојој личној умешности помешаној са поштеним ставом, кога се увек држим. Ипак од тада мотрили су на мене“.

До овог хапшења дошло је јер је постојала сумња да је она сарађивала са партизанима у припреми убиства Круља, шефа агената у Лесковцу. „По убиству Круља напомињем да ми је позната једна верзија у којој сам ја у вези са тим убиством, јер сам се састала са партизанима непосредно пред убиство“.

После та два састанка, није имала више контаката са партизанима. Крајем септембра 1943, приликом ислеђивања пред четничким судом изјавила је: „До сада ово је био мој последњи састанак како са партизанима тако и са Перовићем. Пре једно месец и по дана послао ми је једну слику у деловима немачке и бугарске униформе“. Међутим, Светозар Крстић је после рата тврдио да је Вера у августу 1943, преко једног сељака, тражила хитан састанак. „У то време ми смо располагали са подацима да су Немци предузели мере за једну офанзиву против нас па је ради тога одбијен овај састанак. Она је предложила да се састанак одржи у селу Јајни код Лесковца. Тада је било одлучено од другова Баје Ристе Антуновића, Трнавца и других да се прекине веза са Вером и уколико се она ухвати да се ликвидира као непријатељ и сарадник окупатора“.

Специјална полиција поседовала је податке да је Вера пре рата, и пре него што је почела да сарађује са Немцима, била левичарка и дружила са комунистима. Имајући то у виду, а на основу две пријаве да се дописује са наредником Матовић Душаном Матовићем, за кога се сумњало да има везу са комунистима, у априлу 1942. у Специјалној полицији издато је наређење да се Вера ухапси. Хапшење је требало да изврше четири агента. Они су 12. априла претресли стан, а како нису нашли ништа сумњиво нису је ухапсили, али је била принуђена да следећег дана дође у Специјалну полицију на саслушање. Тада се жалила како су се агенти према њој понашали некоректно, иако им је показала легитимацију коју јој је издао вођа немачке пропаганде и да јој стан служи као канцеларија, где као публициста припрема одређене ствари за немачку пропаганду а да је веза са комунистима

смишљена денунцијација са нечије стране. Сумње да сарађује са комунистима потицале су са разних страна пре свих од српских агената који су сарађивали са Абвером. Посебно се истицао неки Поповић, сарадник Аст Београд под шифром С-118. На основу његове дојаве пуковник Абвера је 21. јуна 1943. обавестио шефа СД у Србији пуковника Шефера: „На основу расположивих обавештења испостава Абвера, која су потпуно непоуздана, она се сматра и требало би да је несумњиво комунистичка. Према једном поверљивом агенту Аста она је изванредна агенткиња, која изузетно уме да се скрива иза сарадње са немачким службама уз наглашени националсоцијалистички интерес, ношење слика фирера и друго.

Испостава Абвера нема намеру да против њих обоје (Ђурића и Вери) предузме мере, него ће наставити са даљим праћењем да би се добио тачан материјал, да не би дошло до прераног разбијања постојеће комунистичке ћелије, која би била одмах замењена са новом и нама непознатом.

Уколико ипак ДМ стварно крене против Ђурића и Пешићке било би безусловно неопходно да се са немачке стране заплени архив Ђурића, пошто се у том архиву налази на основу текућих обавештења већ дуже време, веома драгоцен материјал. Абвер моли за обавештење да ли ће тај упад извршити СД или ће то обавити војне службе крајскомандантуре. У сваком случају мора се спречити да тај материјал доспе у руке српских власти и на тај начин нестане“.

У то време Абвер је већ водио Верин досије под шифром П-592, који се пунио подацима од стране српских агената.

На допис Абвера у којем су изнете сумње да је Вера комуниста одговорио је шеф испостава СД у Лесковцу штурмбанфирер Бутге-рајд месец дана касније, 17. августа. „Од доласка пуковника Ђурића у Лесковац није примећена комунистичка наклоност госпође Пешић већ се она показује као права национална српкиња, које се одбијајуће понаша према неделима ДМ. Са знањем Аст Лесковац ступила је у контакт са личностима, које играју улогу код комунистичких банди... Уколико испостава Абвера преко курира Поповића поседује конкретне податке да код Ђурића и Пешићке постоји комунистичка ћелија била би обавезна да те податке стави на располагање овдашњим службама СД. А ако се ради само о претпоставци онда сматрам да је упад нецелисходан. Данас ме је обавестио СС хауптшарфирер Дејерлер (Деуерлер) да је уградио свог човека код Ђурића“.

Тај агент Абвера, Поповић радио је у Београду вероватно у Министарству унутрашњих послова. То се може закључити на основу његове доставе о Вери Пешић Абверу, од 24. јуна 1943. године, у којој између осталог пише: „Упадљиво лепа жена. Врло бистра и

окретна, саживела се са неким Ђурићем, који је ту скоро постављен за начелника лесковачког округа. Сада је она његов секретар и уколико се чује, а да ли је тачно не знам, она жари и пали у Лесковцу. Ономад сам у МУП-у чуо разговор телефоном, који је секретар саопштио шефу кабинета. Јавила се г. Пешић и моли вас господине шефе да ви или министар питате мајора Рексајзена шта је са породицом Ђурића. За Пешићеву иако је из добре куће, у Београду се сматра да је врло лака жена у моралном и материјалном погледу и за њу сам чуо у кафани, Два јелена' од власника кафане, да се свуда представљала да ради у Гестапоу, пошто прилично зна да говори немачки. Она се у последње време састајала са Иваном Крзнарићем, који сада ради у ЦО пропаганди“.

То Верино јављање телефоном Динићу да пита Рексајзена шта је са породицом Ђурића је вероватно је било изговор за чиновника МУП-а, јер је уствари хтела да се сретне са Рексајзеном, како би објаснила ситуацију у којој се нашла после хапшења у Лесковцу, оптерећена сумњама да ради за партизане. Једино њено писмо на немачком, писано руком, било је упућено Рексајзену 17. јула 1943. године у којем га моли да је прими. Његов садржај је кратак: „Према жељи господина Динића молим да ме примите да би поднела извештај о извесном случају. Ја вас молим да ме преко господина Шретера обавестите кад ме можете примити и истовремено сам слободна да затражим нешто дужи разговор“.

Видљиво је да је обруч око ње почео да се стеже са разних страна. Она је то предосећала и тражила је излаз јер је тек тада постала свесна да ће се тешко извући. Имала је довољно информација и знала је да ће Немци изгубити рат, па је почела да се окреће ка НОП-у, али наишла је на одбојност и неприхватање због сарадње са окупатором. Према њој су посебно били одбојни четници, које није симпатисала али који су у њој видели комунисту и сарадника окупатора и прогласили је за велику шпијунку и смртог непријатеља. Немачка обавештајна служба имала је све више података о њеној сарадњи са комунистима. Немци су је два пута спасили хапшења, али су половином 1943. почели да прате сваки њен корак. Отуда није случајно да је у августу 1943. тражила хитан састанак са руководством партизана на југу Србије, за које је веровала да ће победити. О томе најбоље сведочи њена најбоља пријатељица, Персида Радосављевић код које је становала у Лесковцу чији је син погинуо 1942. као партизан. „Колико је мени познато она није никада радила против партизана а знала је за долазак партизанских курира код мене. У разговору са мном она је говорила да ће партизани победити ма да сам ја говорила да то није сигурно, јер сам хтела да видим њено

мишљење... Она је говорила да Немци неће моћи издржати сав терет рата и томе слично. Никада преда мном није говорила ниједне речи против партизана. Једном ми је рекла да ће бити рација, иако је то било пред сам почетак рације, рекла ми је да ако има ко од другова мога сина да се склони“. Персида је успела преко своје кћерке да обавести двојицу синовљевих другова, који су се за време рације сакрили у Верином стану, у који Немци нису улазили.

Из свега што је о њој забележено види се да се трудила да помоћу немачких веза помогне људима, нарочито из лесковачког краја, да их спасе одмазде окупатора. Мало је било доказа да су неки људи због ње изгубили живот, што је морао да призна и Никола Илић: „Она никада није пуцала ни у једног затвореника али је одлучивала о њиховим судбинама и то онако како је Гестапо очекивао, немилосрдно и окрутно, тако да су се прихватале и њене честе одлуке о ослобођењу што је она правдала потребама обавештајног и контраобавештајног рада“ (стр. 160). Изненађује да Илић, који се бавио обавештајном службом, не зна како су немачки окупатори доносили одлуке у освојеним земљама и да Вера није могла да донесе одлуку да се неко пусти из затвора или стреља. Могла је само да каже своје мишљење о некоме, а моћ одлучивања била је другим рукама.

У својој одбрани на оптужбе четника, она је навела за кога је и на који начин интервенисала код окупаторских и квислиншких власти, претежно за оне који су припадали или били наклоњени четницима Драже Михаиловића: „По чијој су достави стрељана браћа Новаковић није ми познато. Да сам ма шта знала да ће се нешто против њих предузети, уложила би све да их спасем, јер сам их огромно поштовала и волела. Достава за њих колико сам информисана пала је на терену, док сам се ја налазила у Лесковцу.

Случај инжењера Крсте Михајловића десио се овако. Негде у октобру 1941. године саопштио ми је Милош Драговић да од Крсте Михајловића мојој мајци прети опасност по живот, ради ранијих партијских несугласица и саветовао ми је да предузмем нешто да се он уклони. Рекла сам ако мами прети смрт нека дође у Београд. Међутим, сама сам створила једну такву одлуку да би у интересу живота моје мајке требала потражити пута и начина да Михајловића склоним. У таквом размишљању ја сам овај случај са мојом мамом испричала Таси Динићу. Да ли је ово имало разлог да се ухапси или подаци које су имали Немци и Љотићевци. Са обзиром да су покојни Милош Драговић и Милорад Перовић скоро 15 дана крстарили по Београду у циљу излагања да Михајловића склон из Јабланице. Видела сам да је ту целу ствар са мојом мамом извео Драговић као политички противник Михајловића да би га склонио из Јабланице.

Ово моје уверење потврдило је и доцније сазнање да је Драговић предузео све код Љотића за ликвидацију Михајловића, па је у ту сврху исценирао и један случај опасности од напада Михајловића на једног рањеног немачког мајора. Када сам све ово сазнала, осећала сам се одговорна за његово хапшење, самим тим што сам пожелела да он оде из Јабланице, све сам предузела да се пусти у чему сам и успела после 9 месеци. Моје извињење по изласку Михајловића из затвора, коме сам објаснила како је све текло о његовој ствари на моју иницијативу, било је од Михајловића са пуно разумевања примљено. Био је свестан вешто припремљене подле улоге Драговића противу њега. Ово сам све изложила у једном писму Недићу, које је он примио са обећањем да ће наредити неку истрагу.

Поводом хапшења инжењера Владе Поповића и његова сина заузела сам се у Гестапоу за њихово ослобођење али успела сам само утолико да не уђе у списак за стрељање. Мотив је био лично пријатељство моје мајке са гђом Поповић, која је иначе крвно и срчано болесна и изазива сажаљење а и што смо ја и син Поповић школски другови. Чини ми се да би успела да га потпуно ослободим да ми његова госпођа није рекла да ће се за његово пуштање заузети Влада Илић помоћу неког високог немачког функционера. Ово је гђа јавно причала и верујем да је то лоше утицало на немачку полицију у Београду.

Свештеника Душана Аргировића први пут кад је био затворен од Немаца у Нишу на интервенцију потпуковника Ђурића ангажовала сам се те је био пуштен заједно са целом групом са којом је био ухапшен. С обзиром на њега као човека и осталих (изузев директора гимназије) желела сам и трудила се да нико не сазна за ту моју интервенцију. Други пут је Аргировић био ухапшен као таоц. Списак тих таоца имала сам код себе дао ми га је шеф Гестапоа са образложеним захтевом, верујем да га је састављао интелектуалац или не знам ко. Опет сам се ангажовала заједно са Ђурићем да се не стреља. Међутим и сам Аргировић молио је мене и Ђурића да иде за Немачку и после великог наваљивања и плача израдила сам му па је отишао у Немачку. Разлог који ме је руководио да се ангажујем за Аргировића је био тај што ме је молио његов отац, што сам се родила у његовој кући и што га је у прошлом рату моја мајка случајно спасла од Бугара. Нисам знала на којој линији у овом рату стоји. Сумњам чак да такав човек може имати иједну своју линију из поштених и идеалних побуда. То сам сазнала на састанку са Крстићем на Кукавици, који ми је рекао да је сам Арировић на једном састанку рекао: 'Ја сам представник Драже Михаиловића за срез лесковачки'.

За последње хапшење капетана Стојановића верујем да је много допринео мајор Стикић (Александар) у чему се нарочито потру-

дио да не знам у ком се затвору налази, како би онемогућио моју интервенцију. Као што сам приликом његовог првог хапшења, када је пуштен без икаквог поступка, уложила и све да се ослободи, јер ме за њега веже лично пријатељство. Урадила би то и приликом његовог последњег хапшења колико би могла.

За Жерајића када је ухапшен интервенисао је капетан Стојановић и уложила сам све да му живот буде поштеђен, јер код њега је био тежак случај што су Немци нашли новац. После кратког времена спроведен је за Немачку. За Жерајића чула сам такође од партизана да је Дражин човек.

За случај капетана Јововића нарочито ме је молио капетан Стојановић да колико могу да изразим свој утицај за његово пуштање. Уложила сам све и не знам како се десило да је у последњем моменту ушао у списак за стрељање. Уверена сам да је у томе допринео неко у последњем моменту од људи вредности Стикића.

Ангажовала сам се за Рада Стојановића да се пусти из немачког логора само зато што сам га познавала као поштеног и доброг човека, што сам била упућена да му је код Немаца и министра пошта Милутин Драговић напаковао да је комуниста и да са њима сарађује а што све није истина и не одговара стварности. Знам да је Драговић после првог пуштања Стојановића из затвора носио слику Љотићу на којој сам била ја, Миливоје, Мирко и Стојановић, чиме је хтео да докаже да сам ја комунисткиња и да као комунисткиња радим користећи везе са Немцима и који је развио читаву кампању против мене у том правцу“.

Из неколико наведених примера види се да је Вера Пешић покушавала да спаси и људе који су били наклоњени четницима или су припадали њиховој организацији, напомињући да се није бавила организацијом потера против четничког покрета Драже Михаиловића, иако га није симпатисала. Такође, јасно је да није била свемоћна при доношењу одлука, већ је морала да моли људе који су имали утицаја у окупаторском и квислиншком апарату власти. Што је време одмицало, све је мање била успешна у својим интервенцијама, јер су не само Специјална полиција и Абвер, па и Гестапо, сумњали да је она вешто уграђени агент, који ради за комунисте.

Она је негирала је да је било шта предузимала против Михаиловићевих четника и његових штабова на југу Србије. „Смем тврдити да како потпуковник Ђурић тако ни ја нисмо се никада бавили питањем организовања потера како са снагама Српске државне страже тако и са снагама окупатора противу штаба мајора Ђурића. Напротив готово редовно смо знали кретање, које смо знали да окупатор за исто не би знао. Овако се поступало на иницијативу потпу-

ковника Ђурића. Честе потере Немаца зимус за штабом Ђурића као и пролетос (1943) могу једино да објасним добро организованим обавештајним апаратом Немаца чији су конфиденти мајор Стикић, неколико подофицира и многе несвесне изјаве Срба о везама и кретању штаба Ђурића. Претпостављам да су у томе удела имали и партизани. Никада партизани од мене нису захтевали да свој утицај ма на кога у циљу остварења окупаторских потера за штабом Ђурића (британске војне мисије код партизана у својим извештајима наводе да је на југу Србије постојала извесна толеранција између партизанских и четничких снага, за разлику од других крајева у Србији). Са потписом Ђурића никада ниједна представка није упућена окупаторским властима у којима је био формулисан захтев о потребама окупаторских потера за илегалним одредима у шуми. Може бити речи о спроводу појединих извештаја среских начелника (на овом месту Илић је додао „у свим приликама смо их штитили“ (стр. 190), што она никада није изјавила).

Једног дана не сећам се тачно можда и у јуну ове године покрштени Арнаутин Мустафа Алијевић (Милорад) из села Тупале за ког сам знала сигурно да је у лесковачком Гестапоу код крајскоманданта тужио се, како га Дражини људи заједно са целим крајем онемогућавају да поступи по наредбама и заповестима власти, подносећи податке о саставу и кретању штаба и доводећи једног сведока и тражећи заштиту становништва арнаутског. Непосредно затим шеф немачког Гестапоа у Лесковцу саопштио ми је да путује у Сијаринску Бању што сам одмах довела са тужбом Милорада а у циљу да онемогућим прикупљање података, коју му је Милорад сервирао, јер сам се бојала одмазде над тим крајем. Одлучила сам да пођем са њим, да га у томе онемогућим зашто ме и нарочито потпуковник Ђурић молио. Тако смо пошли заједно. Молила сам их да идемо колима начелства, а не њиховим, али су они одбили као из неког негодовања. Тако сам на своју жалост прошла кроз Јабланицу у колима окупатора. Са нама је пошао и агент немачке специјалне полиције Шакић. То је било тачно оног дана кад су Немци први пут напустили Медвеђу. Одмах по доласку пријем код моје куће, видела а да шеф Гестапоа жели да се издвоји од мене заједно са тумачем, што сам онемогућавала колико сам могла. Но ипак је успео да се упуту у правцу првог арнаутског села уз реку, где је хтео да разговара са неким арнаутином али га није нашао (био је то неки Тахир кмет). После чега се вратио и ми смо се вратили у Лесковац.

По повратку из Сијаринске Бање отишла сам у Београд и сазнала у београдском гестапоу да је у Јабланици већ једна експедиција Бугара. Том приликом у Гестапоу сам била ради интервенције пу-

штаћа Милана Павчанина и имала сам намеру представити Бугаре као непоуздане за једну овакву експедицију да би тиме онемогућила одржавање Бугара на терену. Међутим, у Гестапоу су одбили овај мој предлог (а не Бадер, како пише Илић) истичући како је експедиција на терену већ дала добре резултате. Вратила сам се у Лесковац, где сам била обавештена да је експедиција још на терену. Увиђајући сама тешку ситуацију на терену Јабланице и на молбу председника општине Бањане Александром Поповићем заједно са начелником Ђурићем отишла сам у Бању, где је дошло до састанка између Ђурића и бугарског команданта потпуковника Велчева у чијем друштву сам и ја била кратко време. Успели смо код овог бугарског потпуковника да пусти једно 5–6 сељака, којом приликом је дао реч да ће и остале пустити чим их саслуша. У нашем присуству је одмах издао наређење да од бугарских војника не сме нико прекорачити праг сеоских домова, док за то не добије његово изричито наређење. Вратила сам се у Лесковац где сам шефу Гестапоа поднела противу Бугара и њихових поступака експедиције прилично намештен извештај тј. да Бугаре терети а Немцима конвенира. Овај извештај сам послала Таси Динићу и шефу Гестапоа у Београду. Не знам да ли на основу мог извештаја или других разлога али одмах сутрадан пошто је стигао извештај у Београд телеграфски је из Београда наређено да се експедиција повуче што је и учињено“. Према Илићу, због обуставе ове бугарске експедиције избио је сукоб између представника Гестапоа и Абвера у крајскомандатури у Лесковцу. Наводно се представник Абвера капетан Јозеф Матл изјашњавао против, нападајући представнике Гестапоа да флертују са четницима и да је Вера пријавила Матла „да клевета нацизам и оптужује Гестапо“ и да је због тога прекомандован из Србије (стр. 196). Свега тога нема у немачким изворима и измишљено је, као и остало у највећем делу текста, јер је Матл у преговорима са Дражом од лета 1941. показивао разумевање за његов покрет.

Своје утиске о Вери оперативном раднику УДБ-е испричао је Мустафа Алијевић 1956. године: „Да је он секао дрва и радио друге послове пре рата код Вере Пешић. Да га је она са својом мајком Анђом преко Душана Путниковића поставила у саобраћајној полицији у Скопљу и да јој је он зато био захвалан. После окупације 1941. године дошао је у Лесковац у својству саобраћајног полицајца. Ту се одмах повезао са Вером и наводно му је говорила да ради за НОП преко Миливоја Перовића за кога је требала да се уда пре рата. У том циљу он је радио за рачун Вере Пешић и то илегално. Њега је Вера једном па и два пута недељно слала у Београд у улицу Стојана Протића број 32, где је он имао знак да звони три пута, онда је изла-

зио неки човек и давао му упаковане материјале, које је он као полицајац лако преносио возом до Лесковца и предавао Вери. Каже да је једном на ову адресу донео рецепт за наочаре Перовићу. Поред тога Вера је причала Алијевићу наводно, да мобилишу Шиптаре у немачку војску, а да ће их после она уз његову помоћ преко Миливоја пребацити у партизане када се наоружају. Алијевић наводи и то, да је Вера отишла за Горњу Јабланицу одмах после његовог хапшења и да би њу Немци ухапсили због тога. Наводи да су га Немци на саслушањима много питали о његовој вези са Вером, као и о вези Вере са НОП-ом, шта је све радио за НОП по њеном налогу, као и о томе да ли је имала какве везе са Перовићем“.

Немаче војне и полицијске обавештајне службе прекинули су Верино праћење када ју је четничка заседа недалеко од Сијаринске Бање изненада ухапсила. Заседу је организовао командант четничког батаљона Владимир Јанковић, подофицир, који је из Српске државне страже прешао у четнике и који је познавао Веру и са њом сарађивао. Илић пише да је то било 3. септембра, а обештурмфирер Бутгерајд у извештају из Лесковца 13. септембра помиње да је од среског начелника из Лебана примио обавештење да су претходног дана око 1 час непознате личности Веру присилно одвеле, вероватно у шуму. Илић пише да су је пратила три наоружана Шиптара (стр. 202), док је Бутгерајд у извештају од 24. октобра свом шефу у Београду Заповеднику полиције сигурности и СД, СС хауптштурмфиреру Шеферу написао да је 12. септембра Вера, у пратњи своје мајке и госпође Персиде Радосављевић, била на путу од села Бање за село Македонце, 28 км југозападно од Лебана. „На два километра од Бање срела су их 10 наоружаних лица, 9 су имали сељачка одела а 1 је био у српској војничкој униформи. Од Пешићке су захтевали личну карту. Она је није имала код себе и рекла је своје име. Све три морале су поћи са њима. После 4–5 км униформисани је обавестио две друге госпође да Вера мора поћи са њима али да јој се неће ништа десити. Оба две ослобођене госпође пошле су натраг и виделе како они са Вером замичу у брда, односно да је спроведена четничком вођи Ђурићу. Тамо је држе као затвореника и биће изведена пред ратни суд Драже Михиловића, због комунистичке активности“. За разлику од њих, Вера у својим сећањима наводи да су четници ухапсили 11. септембра 1943. године, што је вероватно најтачније.

Када је вест о њеном хапшењу стигла у Гестапо у Београду, он је дао оцену њеног претходног рада и ње саме: „Она је такође пратила Ђурића у Лесковац и важи као његов саветник у свим стварима. Госпођа Пешић је писала многе пропагандне чланке да би обја-

снила српском народу позитивне стране националсоцијализма. Она је наглашавала поштовање за фирера, који ће извући Европу из свих невоља. Госпођа Пешић је врло импулзивна и изузетно покретљивог духа, која по свему судећи не подноси да остане неактивна. Њена размишљања су често пренапрегнута. Због тога она лако доспева у сукоб са својом околином на основу своје самосталности при заступању њених претераних намера (амбициозна је у коришћењу мушких људских слабости)".

Шта са Вером догађало откако је ухапшена па до стрељања, маја 1944. године, сазнајемо из њеног кратког дневника и из записника са саслушања пред четничким истражним судом. Не само што су Немци очекивали да ће четници напасти Веру Пешић већ и она сама пише да је „одавно спреман напад на мене од стране људи који себе зову Дражинима... Знала сам шта ме чека уништење и смрт и једно и друго у кругу људи које презирем“. Четири дана су је спроводили до штаба мајора Радосава Ђурића. Претходно је имала непријатан сусрет са британским мајором Хоком (То је вероватно био мајор Руперт Роом). „Мој први сусрет са правим енглецом. Срели смо се више Луковске Бање. 'Од кад сам дошао из Енлеске нисам срео тако лепу жену' рекао ми је тај гледајући ме блазирано и приближавајући ми се све више“. Позвао ју је на чај у једну сеоску кућу, нудећи јој и фунте да остану насамо у тој кући. Одбила га је са гнушањем. Коначно, 15. септембра довели су је у копаоничку шуму на Локвицама, у штаб мајора Ђурића. Сместили су је у посебан шатор под стражом, где се први пут срела са Ђурићем.

Према њеном кратком мемоарском казивању, већ прве ноћи мајор Ђурић је саопштио је британској мисији при његовом штабу „да је ухватио Веру великог агента Гестапоа и љубавницу генерала Бадера команданта Србије. Одмах је спремљена депеша за Врховну команду а извештен је и Каиро, где се налазио краљ и влада. Такође и новине у Америци објавиле су ову сензационалну вест“.

Испитивање је почело пред импровизованим четничким истражним судом, који су сачињавали Андрија Божовић капетан друге класе и начелник штаба, Петар Јанковић потпоручник и благајник штаба и Владимир Јовановић ађутант команданта Ђурића, који је водио записник. Почело се од питања да ли се бавила политиком, на шта је она одговорила да се уопште није бавила политиком. Невешто су је испитивали: „Без одређеног правца и истраживања, час сам испитивана као окупаторски агент, час као помагач Тасе Динића (што су поставили као једно те исто) а час као агент комуниста - агент партизански, који се притајио код окупатора. Једно од најкомичнијих питања је било шта знате о смрти полицијског агента

Круља у Лесковцу. У почетку сам мислила да је опет у питању радозналост али по потпитањима одмах ми је било јасно, обзиром да сам пре неколико дана била на састанку са неким партизанским правцима претпостављало се (на основу нечије доставе) да сам ја оптужила тог агента Круља као Дражиног човека и позвала их да га убију. Одговорила сам у границама стварности“.

Пошто су за њу многа питања била неумесна и ситна, рекла им је да ће им испричати све што је радила од четвртог разреда гимназије до тренутка хапшења: „Дајем вам реч да ћу о себи рећи све поштено и отворено али о другима само онолико колико сматрам да може и има права неко о неком да говори, поготову у оваквом превирању“. Није тачно сведочење које је после рата дао Петар Јанковић да је у почетку три дана игнорисала иследнике и да на питање је почела да одговара тек 16. септембра, што је прихватио и Илић (стр. 211). „Била је то карикатура од моје приче јуче“, рекла је за записник који је вођен од првог дана. Записник је у целини остао несистематичан, подаци су набацани с брда дола. „Али озбиљност момента и суда је захтевала да се иде за материјалном истином... тако да ускоро нисам знала како да се третирам као пријатељ окупатора на штету српства тј. Дражине организације или као комуниста, партизан. Запрепастила ме је једна чињеница, кад сам дошла третирана сам као неко превише важно лице. Јављало се кроз ваздух на све могуће стране да сам ухваћена а постављају ми се питања најниже природе. Био ми је то доказ да нема неке изразито свесне линије и да су у питању потказивачи најнижег стила“. У томе се посебно истицао Петар Јанковић, који јој је, између осталог, поставио питање зашто је каплар Вукоје Симић престао да буде пратилац окружног начелника, који је за Јанковића чинио разне обавештајне услуге, крао печате и друг важне ствари за организацију Драже Михаиловића. Саслушање је прекинуто 17. септембра због болести Вере Пешић, а настављено кроз три дана, 20. септембра. У међувремену штаб је променио локацију и преместио се на Ћелавицу, где је саслушање завршено 25. септембра.

Кад је прочитала записник, Вера Пешић је оценила: „да је суштина слична, али све је накарадно постављено. Стављати примедбе значило би продужити комедију и сопствено мучење“. Због тога је потписала записник, додајући на крају нека своја размишљања о тренутној ситуацији и о рату и револуцији. „Стотинама година учвршћивала се владавина једног капиталистичког система и сада је раздеран немачким бајонетима и сад стоји пред нама тако раздерано, да га закрпимо или да га као већ раздерано бацимо и систем и друштво. Подеран је као што рекох и што појединци крпе овде онде,

док су масе вољне да разоре свуда. Ово стање неће бити да је рат, бар не само рат, него и револуција. Револуција се не упоређује са ратом сем по жртвама, али се разликује од њега тиме што нема фронтова, што фронтове замењују масе а генерале појединци, који се маси свиде или наметну. Разликује се и по томе што у револуцији војне преке судове треба да замени суд масе тј. Осећање форму. Наравно у револуцију могу ући и могу је осетити само они, који за њу имају природени смисао или изграђено осећање и само они који је осете и осећају да се могу управљати по њеним принципима. Ти појединци који овде онде крпе свесно или несвесно стоје на страни тог система, свесно или несвесно желе га да поново стане на своје ноге (не упуштам се на који начин, кроз коју форму владавине и кроз какав тип државе). Ако су ти појединци интелектуалци жалити их, ако су војници разумети их, они су зато регрутовани да служе систему. Прве бих побила, друге би разуверила... На крају сам погрешила што сам руком исписала своје тадашње мисли.... замерили су ми на тој допуни“. Како и не би када је писала о бесмислености онога што четници раде, односно да крпе капиталистички систем.

Када је саслушање завршено послата је депеша Врховној команди, одакле је 4. октобра стигао одговор следећег садржаја: „Госпођу Веру Пешић склонити на сигурно место до свршетка рата, када ће одговарати пред судом. Како се претпоставља да иста располаже врло важним подацима о личностима и догађајима обезбедити њено место боравка“. Уместо тога, Илић пише да ју је четнички преки суд, који је заседао три дана, осудио на смрт стрељањем, али да је мајор Ђурић половином октобра напречац одлучио да се не стреља, што је и саопштио пред стројем четника, што је међу њима изазвало велико незадовољство против свог команданта. Међутим, није могао да заобиђе а да не помене Дражу, да је поступио дипломатски када није дозволио да се Вера стреља. Наводно, Британци су задовољени тиме што је вођена истрага, а с друге стране није „изазвао погоршање односа са Немцима у време закључивања уговора о сарадњи“ (стр. 219). Такође, није тачно да су код мајора Ђурића за Веру интервенисали водећи немачки људи окупационе управе, Бадер, Мајснер, Нојбахер и други, као и из квислиншке управе Недић, Динић, Живојин Ђурић и други.

У међувремену, док се чекало решење из Врховне команде, „стално се говорило да ће ми се ипак судити... Нудили су ми се неколицина њих из околине команданта мајора и било је потребно да се припремим за тај момент. Припрема је била направити један скелет, који би се заоденуо опширном обрадом сваког става“. Најпре је себи поставила нека кључна питања: „1) Ко ми суди? Како се трети-

ра тај суд? Стоји ли тај суд испред разних Лекића, Саве Миловановића, капетана Боричића, војводе Милана Пећанца? 2) Да ли је пречишћен појам издајства и издајника према народу (како се то модерно и стручно крштава петом колоном)? Одговарам ли и ја као петоклонаш и издајник, ако је тако могу ли судити онда које сам навела? Сматра ли тај суд да је појам патриотизма јасан, кад ми ви судите сада, када још не знамо јасно или не виде сви, ко је у суштини помагао непријатељу и на који начин?“ Остали део скелета одбране представљала историјска ситуација у свету уочи и током рата, закључно са октобром 1943. године.

На Ћелавици, док је очекивала одлуку шта ће са њом бити „разговарала сам са много војника, подофицира и официра, мада је постојала строга забрана да неко са мном води разговор. Доживела сам пуну сатисфакцију. Организација Драже Михаиловића изгледала је у суштини тачно онако како сам замишљала целу ствар у Београду и још горе. Свако је имао своје мишљење, свако је вукао на своју страну а највише је било оних који су фактички били неопредељени тј. који су желели да задрже негде одступницу, ти су ми највише прилазили и нудили ми разне личне и опште услуге... Само у том додиру са појединцима сагледала сам једну шаролику слику штаба 110. Било је ту неколико интересантних типова за студију па и вредних пажње заплета. Појавила се нова сензација комунистичка. Неки извештај из Београда гласио је: Вера Пешић је члан извршног комитета КПЈ у Београду. Као такву је тражи Гестапо и стоји пред хапшењем. Ухватили су се за ово. Ускоро ми прилази професор ДВ (Татомир Вукановић, етнолог) да ми предложи у поверењу у име команданта да се примим извесне улоге по питању партизана у Јабланици. Требало је да преко мене изврше расцеп партизана у томе крају. Ја сам требала да се нађем са др Миливојем Перовићем и да га наговорим да приђе Ђурићу. Није време да данас коментаришем моја схватања важно је само то да сам то категорички одбила, јер толико много оптужена, нисам желела да преузимам неку улогу на страни људи који ми суде. Зар не би то могло да изгледа као кукавичлук са моје стране у одбрану живот. Одговорила сам писмено: рођаче (у питању је ДВ) твоје питање за које си ми дао 24 часа на расположење да би одговорила. Ја сам овде ухапшена или заробљена крсти како хоћеш, поред тога под сумњом сам и одговарам, те не може бити ни речи о добијању неке улоге. Уколико би ми се та улога и дала не би то било засновано на узајамној сарадњи и поверењу, већ као нешто што би требало да учиним у замену за слободу. Кад ово што је основно не постоји као могућност за развијање постављеног ми питања као теме онда можеш онима који су то преко те-

бе тражили, ако су тражили, одговорити следеће: Оптужена је свесна свога положаја и чека пресуду коју не жели да побољша ничим... Понуђено ми је било да напишем писмо за др Первића, јер један човек иде код њега. Одбила сам то, јер сам претпостављала ко иде тамо ЈВ. и шта би и да пишем др Перовић ваљда има свој пут“.

Кад није хтела да напише писмо Перовићу, питали су је шта да се уради са партизанском Јабланицом. „То питање је било актуелно. Рекла сам им своје мишљење, с обзиром да се ради о локалном питању. Учинили су супротно тј. мислили су да ће слањем браће Вукановић у Јабланицу успети да помире лево и десно. То су могли мислити само лаици у политици, јер нити су Вукановићи могли утицати на линију Партије нити је штаб 110 могао употребити ни нула процентно браћу Вукановић у своје сврхе. Много се очекивало од похода браће Вукановић на Јабланицу али су се ови ускоро вратили несхваћени од левице а неприхваћени од деснице, подозриви за штаб 110. Чула сам да је старији брат Вукановић изјавио у поверењу неким лицима, да ја не представљам у партизанским редовима ништа и да помињање мог имена у Гајтану није изазвало жељену реакцију, чак ни код др Перовића. Збиља људе сувише рано престају звати децом“.

Оставила је и кратко сведочење о међусобним дискусијама интелектуалаца који су се нашли при штабу мајора Ђурића. „Слушала сам свакодневне дискусије са господом из Београда о разним питањима и проблемима. Како високо учени разговори изгледају данас комично, лакрдија. Неки правници говоре о држави као правној творевини, о сутрашњици пред међународним судом, о мировној конференцији. Професор универзитета Милутиновић С. вечито у полунапитом стању стално побија материјалистичку теорију. Један дугоња види се из виших кругова говори стално о хришћанству, о Христу, о души, све као антитеза материјалистичкој теорији. Највише је пало речи о демократији почев од најбуквалнијих схватања па до неке нове демократије. Свађало се то друштво међу собом, није било двоје да су по неком питању сложили. Дошло је и до тога шта је жена, колико вреди и да ли еманципована, где јој је место. По том питању требало је чути Македонца (Петар Здравковић) лекара па онда донети закључак да је диплома смешно мерило за интелектуалну вредност“. Када се повела дискусија о Бријановим изборима у Француској, на примедбу једног од присутних да је то стварна демократија одговорила је: „за мене је то изразита диктатура капитала“.

После завршеног саслушања „на Ћелавицу су наишли Бугари. Збиља, цео тај штаб у енлеско одело обучених људи изгледао је мизерно у бекству испред Бугара, који се нису били ни појавили. Из села Дрмишеvine побегли су а да нису почистили сламу коју су про-

стирали у шаторима. Сирота мала сељанка оста плачући. Нико се не нађе да покупи сламу и утре траг. Зауоставили су се више села Стануловића. Освануо је снег. Упркос што је било хладно под шаторима, то није сметало да се развија и даље авантура госпођице др (Мариола Берђајева) и команданта. Било је тамо свега и свачега, падања у несвест, плача, измирења, пољубаца, љубоморе. Тамо сам срела једну жену (интелектуалку лекара) и један читав заплет с њом у вези. Ту жену нећу да потржем, она ће бити предмет једне опште обраде ако будем имала времена. Кроз тај заплет јасније сам сагледала људе уопште а и наличје организације“.

Та лекарка била је Мариола, која је послата из Соко Бање да лечи четнике и истовремено је била љубавница команданта. Изненада је половином новембра у селу Сагоњево извршила самоубиство. Поједини официри у штабу, па и сам писац књиге Илић, за то самоубиство окривљавали су Веру. Наводно, борећи за симпатије команданта, она се спријатељила се са Мариолом, а онда јој наместила игру да је командант ухвати у неверству са ађутантом, због чега се Мариола убила (стр. 220–221). Све то представља накнадну реконструкцију, јер је Вера постала љубавница мајора Ђурића два месеца касније.

Мариолино самоубиство изазвало је узнемирање у Штабу 110. Поједини официри су захтевали да се шпијунка Вера удаљи из штаба, а британска мисија да је саслушају, што је утицало су је командант мајор Ђурић позове једног дана половином новембра и саопшти јој: „Енглези траже да саслушају госпођу Пешић, ја сам то одбио али сам одобрио да Вам они испишу питања, која су за њих од важности па ми Ви доставите саслушање у границама по нас повољним. Поред тога Енглези се чуде зашто је госпођа Пешић у штабу и они наводе да она на вас врши велики утицај. Ово би требало отклонити. Ви сте паметна жена, разумете ме морам да Вас склоним. Све је спремљено. Са Вама ће поћи Дракче и три подофицира... Бићемо стално у вези. Надам се да ћете ускоро бити изненађени развојем догађаја и да ћемо се ускоро састати под друкчијим околностима.

У том моменту у мени се све срозало све оно што сам два месеца спремала срушило се... Они су ме зато удаљили из штаба. Осетили су они да се око мене скупља извештајан круг њихових људи, можда је неко од њих ипак открио моју намеру. Знам ко је то учинио, онај најподлији у том друштву—капетан (у штабу су постојала два капетана Јован Стевановић и Андрија Божовић). Свеједно игра је изгубљена. Постоји још само једна могућност он. Ако је збиља јунак учиниће све сам (овде није довољно јасно на кога је мислила, да ли на Живојина Ђурића или Миливоја Перовића). Не учини ли покушају све изнова без обзира на околину“.

Пошто је била добро чувана, није била у могућности да успостави везу са било ким ван четничког логора. Упорно је на томе радила, и већ на првом коначишту, када се одвојила од штаба, кад је приметила да је домаћин говорио против борбе. „Потребно је на сваки начин доћи у контакт са њим. Само како то је задатак следећег дана“. Иако је била изолована од спољњег света, стално се трудила у свом окружењу да пронађе некога ко би јој помогао да успостави везу са потпуковником Ђурићем или Миливојем Перовићем. У циљу одбране, још за време истраге током октобра 1943. успела је преко мајора Ђурића да пошаље писмо Живојину Ђурићу од кога је тражила да јој пошаље извештаје, а посебно онај из фебруара 1943, да би показала да је писала извештаје о ситуацији у Србији без навођења личности и потказивања било кога.

Међутим, Илић у својој књизи наводи да је Живојин Ђурић два пута био у Сијаринској Бањи по налогу Гестапоа из Београда да се састане са Вером. Затим да су она и Радослав Ђурић имали два непосредна контакта са представницима Гестапоа, први са Антоном Шварцом из лесковачке испоставе Гестапоа, а други са Шефером, шефом Гестапоа у Србији (стр. 229–230). И овога пута дошла је до изражаја Илићева некритичност према изворима. Ради се о извештају који је Шредеру проследио Светозар Нећак, 11. јануара 1944, а за који је податке прикупио његов агент С-43. У том извештају наведен је низ нетачних информација о Вери, између осталих да је „један члан СД у Лесковцу (господин Шварц) био је два пута у штабу четника и разговарао са командантом тог батаљона као и са Вером. Вероватно Вера неће бити стрељана, хоће да је сачувају до краја рата, јер поседује податке о нашим часним као и немачким официрима и министрима“. Према сведочењу његових сарадника у штабу Андрије Божовића, Јована Лабуса и других, Ђурић никада није преговарао са Немцима, нити је био за сарадњу са њима и у том погледу се разилазио и са Дражом, који је намеравао да га смени. Без његове дозволе Вера се није могла састајати са било ким. Једино је тачно да су се Абвер и Гестапо интересовали за њену судбину преко својих агената међу четницима. Због тога је, преко министра за социјална питања пуковника Динића, на саслушање у Гестапо позван пуковник Живојин Ђурић, 2. децембра 1943. године. Иако унапређен од Недићеве владе у чин пуковника, на притисак Немаца био је опозван са дужности окружног начелника и тренутно се налазио у Београду без посла. „На питање да ли о њој има неке вести, саопштио ми је да је он од ње добио једно писмо у коме га моли да јој достави доказе, да она није само агент Гестапоа. Стварно је покушао да јој та документа достави али не

зна да ли их је добила. Госпођа Пешић захтевала је те доказе, јер постоји опасност да буде стрељана од људи ДМ. Питао сам Ђурића да ли је он и даље у стању Пешићки било какве вести да пошаље. Он је обећао пошто у округу Лесковац познаје неке људе, које је он задужио а који добро стоје са четницима ДМ“.

Ђурић се у том разговору углавном осврнуо на политичку ситуацију у Србији. Како је Вера заступала сличне ставове у свом опширном извештају о ситуацији у Србији, који је предала мајору Рексајзену за Шредера фебруара 1943, указујући Немцима да су водили погрешну политику у Србији ослањајући се углавном на силу и вршећи одмазде а не примењујући политичка средства, доносимо неке Ђурићеве оцене те ситуације: „Он сматра оба устаничка покрета како комунисте тако и ДМ. побуњенике ко главно зло. Да би се могао одржати у Лесковцу био је приморан да распростре мрежу и да преговара са обе стране, са чиме је стекао извесно поверење. При слабир немачким и српским одбрамбеним снагама против оба устаничка покрета, према његовом гледишту, потребно је за себе везати најпре једну побуњеничку страну, најкорисније ДМ и са њим уништавати главног противника комунизам а касније и ДМ банде учинити безопасним. Национално помирење већ је трасирано од Немаца са недићевом посетом фиреру, док политичко смирење главних банди комунизма желе сви остали. Положај немачких окупационих власти на Балкану није потпуно учвршћен. У хрватској комунизам под Титом држи велике просторе у својим рукама и намерава поново да продре у Црну Гору и Србију. Произилази да је такође и Бугарска веома комунистички заражена, а такође муслиманска Албанија није поуздан фактор. Ни у Грчкој сигурно не изгледа боље. У Мађарској где је кратко код рођака боравила његова жена, према њиховој процени 70% становништва очекује улазак совјетских трупа. У случају да на источном фронту дође до нових пораза може се очекивати да овде на Балкану једног дана изненада настане изузетно критичан положај за Рајх. Исто важи за случај ако дође и до најмањег искрцавања Англоамериканаца. Сам је апсолутно убеђен да је једини спас за европске народе и нарочито његов народ и да политичко и привредно оздрављење може уследити на основу искуства националсоцијализма. У Србији је био патријархални капитализам помешан са једним чистим западноамеричким за пљачкање широких народних маса, који није нудио могућност напретка. То је било изузетно плодно тло за комунизам. Према његовом гледишту морају се предузети мере управо овде од српске владе, које ће најмање обезбедити социјалну правду (равноправност). Такво стање би одвратило воду од млина комунизма“.

Неколико дана после ове изјаве пуковника Ђурића, 10. децембра, Аст из Лесковца јавио је да је Вера стрељана. „Према једном непровереном извештају горе наведена је стрељана после кратког поступка при штабу потчињеног ДМ мајора Ђурића“. Коначно сазнање о судбини Vere Гестапо је добио из извештаја Аст из Лесковца 29. децембра 1943, који је потписао Бутгерајд. У њему, између осталог, пише: „Пре неколико дана дошло је до сусрета припадника овдашње службе Аст са једним официром ДМ, који је саопштио да је Вера Пешић осуђена на смрт од штаба мајора Ђурића али ипак пресуда није извршена, пошто је после пресуде дала свеобухватно признање. Према казивању овог официра Пешић је радила за две стране СД и комунисте. Дражином официру је познато да је била у вези са СС вођама у Београду и да је вршила приличан утицај на њих. То исто важи за њен однос према члановима српске владе. Даље желео је официр знати да ли је Пешићка консултована од појединих немачких служби о особама предвиђеним за стрељање и колико су њени предлози уважавани. После рата треба да се води један свеобухватни процес против ње“.

Вера Пешић успела је да успостави посредну везу са пуковником Ђурићем, што се и наводи у белешци са његовог другог саслушања у Гестапоу, 18. јануара 1944. године. Пред испоставом Гестапоа у Београду изјавио је да се госпођа ВП налази као затвореник у штабу ДМ вође мајора Ђурића. До тих чињеница је дошао на основу два лична писма госпође Пешић упућена њему. Прво писмо потиче из октобра 1943. и цензурирано је од мајора Ђурића. Друго писмо је датирано 30. децембра 1943. године. У писмима се наводи да је госпођа Пешић била подвргнута дужем саслушању и окривљена да је као агенткиња Гестапоа радила на штету српског народа. Требало је такође да уследи саслушање Пешићке од стране Енглеца, који се налазе у штабу Ђурића, што је ипак било спречено. У писму из октобра 1943. тражила је од пуковника Ђурића да јој пошаље извештај (који је она писала) Заповеднику полиције сигурности и службе безбедности (Шредеру) из почетка ове године са образложењем да је мајор Ђурић упознат са тим извештајем и да ће се садржај поменутог извештаја узети као основа за за њену пресуду. Пуковник Ђурић је мишљења да се за овај извештај госпође Пешић могло сазнати само од испоставе СД, јер је извештај био лично предат у своје време (фебруар) СС шурмбанфиреру Рексајзену као руководиоцу 3 одељења Гестапоа.

У писму од 30. децембра 1943. Вера захтева од пуковника Ђурића да дође у четнички штаб да би се са њом срео због једне хитне ствари. Нешто ближе о томе пуковнику Ђурићу није познато, али

само претпоставља да се ради о порасту опасности од комуниста или о отпочињању преговора са немачким властима... Са пуковником Ђурићем је договорено да лично не иде у тај штаб, него да по могућству пошаље у Лесковац или отуда човека да испита побуде и циљ предложеног сусрета. Служба ће и даље по том питању одржавати везу са пуковником Ђурићем“. Према томе, Ђурић није посетио четнички штаб два пута, већ је само добио два писма од Вере, која су писана са знањем команданта четничког штаба мајора Ђурића. Покушај да се успостави веза са Миливојем Перовићем није успео. На писмо које је упутила у фебруару 1944. није добила одговор и сви путеви према НОП-у били су затворени. Када је изгубила илузије да ће јој помоћи неко са стране, оријентисала се на команданта штаба Ђурића, који је унапређеног у чин потпуковника Ђурића и постала његова љубавница.

За време док се Гестапо посредним путем интересовао за њену судбину Вера је са својим чуварима премештана неколико пута, да би је крајем децембра 1943. сместили у село Равна Бања, неколико километара удаљеног од Сијаринске Бање. Тамо је Радослав Ђурић сместио део свог штаба, а он је боравио у кући где се Вера налазила под стражом. Тако је испунио обећање дато у октобру да ће се поново срести, али сада у измењеној улози, не прогоњене него повлашћене љубавнице, која је по проценама неких официра у штабу почела да утиче на неке његове одлуке. Пошто су се неки официри у штабу бунили што је Вера као немачка шпијунка поново у близини штаба, Ђурић је један део штаба преселио на пусту висораван Оруглицу, на средокраћи између Лебана и Врања, где је упућена и британска војна мисија од 12 чланова, која је боравила у Ђурићевом штабу од маја 1943. године. Тамо се налазила и радио станица. Ђурић није хтео да се раздваја од Вере и ускоро, током јануара 1944, сместили су се у њеној кући у Сијаринској Бањи, где су му по куририма слали депеше и вести које су стизале у штаб на Оруглици. Свакако да Илић претерује када пише да је Вера постала свемоћна и у четничком штабу, као раније код Немаца. „У команди Горског штаба и на терену Вера Пешић се бахато понашала и уплитала у све војне послове иако није била стручна ни позвана да то чини. Према штабовима батаљона, бригада и корпуса поступала је као да је она командант. Старешине је понижавала и вређала. Они су је због тога мрзели и међу собом гунђали како нису школовани да би им командовала жена и то комуниста па још немачка шпијунка“ (стр. 239). Неслагања у штабу око смењених официра почев од начелника штаба, били су узрок нетрпљивости према Ђурићу, а Верин боравак у штабу био им је добар повод да организују заверу против Ђурића у којој је она испала жртва. Протести

су почели најпре од смењених команданата зашто се Вера налази у штабу и због њеног зближавања са командантом сматрајући да она утиче на његове одлуке. За ово незадовољство четничких официра против Ђурића сазнало се у испостави Гестапоа у Нишу. У свом извештају од 5. маја 1944. пише: „О ранијој сарадници пуковника Ђурића Вери Пешић већ је познато да иста треба да се налази у штабу ДМ мајора Ђурића (Херман) и тамо унутар штаба делује разбијачки у комунистичком смислу. Због тога више официра и војника у штабу Ђурића окренули су се против њега, зато што су установили да је Пешићка љубавница мајора Ђурића“.

Поменуто незадовољство кулминирало је пучем у штабу 110, против Радослава Ђурића и Вере Пешић. Илић опширно описује како су обоје покушали да предупредe пуч, али нису успели (стр. 247–249). У свануће 18. маја били су опкољени од јединица Вардарског, Јужноморавског и Јабланичког корпуса, уз захтев да се предају. Командант Ђурић је ухапшен. Вера и њена мајка Анђа наводно су покушале да беже, али су ухваћене и одмах стрељане, по наређењу мајора Јована Стевановића. Да ли је то био онај злокобни капетан у кога је Вера још у новембру 1943. посумњала да јој неће дозволити да се извуче из четничких руку. Имала је тада само 25 година. Кратак живот, а толико узбудљивих доживљаја. Потпуковник Радослав Ђурић био је боље среће. Није одмах стрељан, а убрзо потом партизани су напали четнике, ослободили га и он је прешао на њихову страну.

Гестапо није одмах сазнао за њену смрт али је преко кртице био добро обавештен шта се дешава у штабу 110. У једној поверљивој информацији Гестапоа у Београду од 19. маја, између осталог, пише: „Разне вође ДМ потчињене потпуковнику Ђурићу у Јужној Србији захтевају енергично уклањање Вере Пешић, јер по њиховом мишљењу иста искоришћава односе са Ђурићем за рачун комуниста. Они даље захтевају смену Ђурића пошто је тренутна ситуација неиздржива“. Тек 22. маја 1944. шеф испоставе Гестапоа у Лесковцу Бутгерајд известио је: „Вера Пешић и њена мајка стрељане су 18 маја у 11 х у Сијаринској Бањи од ДМ групе Козјак. Вера је изјавила пред смрт требали су је раније стрељати, сад је касно јер је она већ свој део посла обавила. Ђурић је покушао да побегне али је од ДМ групе Козјак ухапшен и предат штабу. Главну команду преузео је мајор Стошић“.

После њене смрти Гестапо се интересовао за њену заоставштину, за разне врсте докумената и посебно за дневник. У белешци од 27. маја пише: „После убиства Вере Пешић од ДМ покрета наводно су у њеном стану пронађена бројна писма из којих се јасно види њена сарадња са комунистима. Један даљи доказни пример је фотографија др Миливоја

Перовића комунистичког вође у Пустој Реци“. Последње интересовање за Веру Пешић Гестапо је показао у јуну 1944, трагајући за њеним дневником. Централа из Београда обавестила је 16. јуна испоставу Гестапоа у Лесковцу: „Као што је овде из поверљивих извора познато код ДМ четника у околини Лесковца налази се дневник који је водила стрељана Вера Пешић. Тај дневник који садржи компромитујуће податке о разним српским министрима треба да се налази код једне четничке групе. Молите се да предузмете истрагу о остатку дневника и да исти овде пошаљете“. На то је следећег дана одговорио ротенфирер Шварц: „Данас сам још једном ступио у везу са ађутантом команданта ДМ за јабланички сектор Стефановића и покушао сам од њега да добијем дневник. Међутим, дан раније (16. 6. 1944) оригинал дневника са осталом поштом однео је са собом официр Перовић да преда Главном штабу ДМ, који је у Нишу ухапшен од бугарске специјалне полиције. На поновно тражење од ађутанта Стефановића добио сам препис највећег дела оригиналног дневника, који је нашао код поручника, Цана“ (овај препис доспео је у архив УДБ-е, а оригинал се изгубио)“. Гестапо се више интересовао за дневник него Верин живот.

Већина актера повезаних са случајем Вере Пешић и са четничке и са партизанске стране преживели су рат, а од квислинга пуковник Живојин Ђурић. Припадници обавештајне службе Нове Југославије дуго су после Другог светског рата саслушавали све личности које су имале контакт са Вером. Њен досије је комплетиран тек педесетих година прошлог века. У њему недостају изјаве неких кључних сведока, који су је најбоље познавали, као што су Миливоје Перовић, те Живојин и Радослав Ђурић. Остало је нејасно како су везе са њом утицале на њихове касније каријере. О томе је нешто могао да напише Илић, пошто је имао прилика да са њима разговара, пре свих са Живојином Ђурићем и Миливојем Перовићем. О тим разговорима слао је извештаје служби све до 1960. године и могао је бар да објасни зашто је суд сараднику окупатора Живојину Ђурићу поштедео живот (издржао је само две године затвора), шта је била цена, односно које је услуге учинио НОП-у. Радослав Ђурић био је унапређен у чин пуковника и начелника штаба Друге армије, јер је са њим на страну НОП-а прешло око 1.000 његових четника, скоро цео ужи штаб, па и они који су испитивали Веру. До краја каријере није стекао поверење Партије, јер је сваког дана неко од доушника из његовог штаба извештавао службу шта ради и са ким разговара. Миливоје Перовић био је у првој влади демократске Србије, 1945. године министар индустрије, али је већ педесетих година престао да се бави политиком и био је адвокат, истовремено пишући хронике из историје ослободилачке борбе у Јужној Србији.

На први поглед може се запазити да сам можда сувише цитирао изводе из докумената из Вериног досијеа. То је намерно урађено, да се са стручне стране покаже како је недопустиво убацивати своје реченице у цитате из оригиналних докумената, а поготову што је Илић неуко и неубедљиво приказао лик и активности Вере Пешић као четвороструког агента. Њена улога агента Гестапоа била је далеко скромнија него што је описао Илић у својој књизи. Излишно је поново наводити да није била четвороструки агент и да веза са мајором Славољубом Радовићем није била обавештајне природе, односно да није ни ушла у зграду Генелштаба а камоли да је тамо радила на обавештајним пословима.

Вера је била млада провинцијалка, привлачне спољашности, интелигентна, оскудног образовања, али талентована да брзо овладава страним језицима. У својој средини била је запажена по слободнијем понашању према мушкарцима и својом отвореношћу утицала је на људе са којима је долазила у додир. Због тежње да стекне што боље образовање, а и због авантуристичких склоности, дошла је Београд. Случајно познанство и љубавна веза са мајором Краусом омогућили су јој да лагодније живи. Међутим, та веза је за њу била судбоносна, јер ју је компромитовала у очима познаника и шире, поготову кад ју је он укључио у сарадњу са Гестапоом, што она није ни крила. Она није била у ситуацији да им пружи неке битне информације, па су је више користили у пропагандне сврхе и то је више личило на дружење са Немцима него на шпијунирање. Убрзо се у Србији проширила фама, нарочито међу четницима, о великој и моћној шпијунки Вери која има утицаја на водеће немачке службе у Србији и њене људе и да као таква одлучује о животу и смрти многих Срба. Остало је мало података у чему се састојала њена сарадња са Гестапоом, сем једног извештаја о ситуацији у Србији и расположењу народа почетком 1943. године. Повремено је од Гестапоа тражила спискове затвореника предвиђених за стрељање, што је правда-ла тиме да је желела да неке од њих спаси. Нема података да је денунцирала појединце, па је живела у уверењу да ће се негде, па макар и на суду, после рата извагати њена добра и лоша дела које је учинила свом народу.

После де љубавне везе са представницима немачких служби у Србији удаљена је из немачког посланства и препоручена за посао министрима Недићеве владе. Ни ту се није дуго задржала јер је дошла у сукоб са неким личностима из квислиншке власти. На крају, када је увидела да ће Немци изгубити рат и да ће победити НОП, вратила се у завичај заједно са окружним начелником Живојином Ђурићем, не прекидајући везе са Гестапоом, али истовремено тра-

жећи пут ка НОП-у. Увидела је касно да ће је отворена сарадња са Немцима коштати живота, па је преко појединаца тражила везу да се прикључи НОП-у, обећавајући помоћ. Међутим, у њу су сумњале све сукобљене стране у Србији и за њу није било спаса. Четници Драже Михаиловића сматрали су је великим непријатељем и сумњали су да је истовремено радила за Гестапо и за комунисте. Партизани су је третирали као агента Гестапоа, не уважавајући везе које имала са појединим истакнутим партизанима. На крају, и Немци су почели да сумњају да је истовремено радила за Гестапо и комунисте. Управо кад се припремала и тражила везе да приступи партизанима, пала је у руке четницима, који су је ликвидирали, не на основу неког суђења, него у оквиру обрачуна у четничком штабу за Јужну Србију и Македонију.

Критике и прикази

András D. Bán

**HUNGARIAN-BRITISH DIPLOMACY
1938-1941, THE ATTEMPT TO MAINTAIN
RELATIONS, FRANK CASS PUBLISHERS:
LONDON - PORTLAND OR, 2004, 222 + xxvi**

Године између 1938. и 1941. вероватно представљају најкритичније доба у савременој историји старог континента. У освит Другог светског рата и током његове ескалације судбина малих држава централне и југоисточне Европе, притешњених између великих сила, била је одређена чиниоцима и кретањима ван њиховог утицаја. За Мађарску су национално питање и болне последице мировног уговора у Тријанону били рак-рана и жеља за ревизијом наметнутих граница давала је смернице њеној спољној политици кроз целокупну међуратну епоху. После аншлуса Аустрије, поред рушења поретка успостављеног после Првог светског рата и страха од ширења „бољшевизма са истока“, поставило се још једно кључно питање, како сачувати независност државе, већ дубоко увучене у политичку и економску сферу Трећег рајха. Кругови мађарског друштва који су се осећали угроженим немачком

експанзијом, тражили су упориште у Великој Британији. Међутим, у британској дипломатији наследница круне светог Стефана заузимала је готово периферно место. Стога су англофилска мањина мађарског политичког руководства и један број британских професионалних дипломата нижег и средњег ранга имали пред собом практично немогућ задатак у покушају да током ових година очувају ако не добре, а онда барем трпељиве односе двеју држава.

Мађарско-британски односи 1938-1941. слабо су обрађена тема чак и у оквирима историографија ових земаља. Већ самим тим, књига прерано преминулог мађарског историчара Андраша Бана (1963-2001) добија на значају. Ово свеобухватно истраживање засновано је на грађи из британских и мађарских архива, мемоарским списима, штампи и богатој приватној кореспонденцији. Упадљив је мали број објављених зборника докумената (бри-

танских, мађарских и немачких) и слабо присуство литературе, што речито показује ниво (не)истражености питања са којима се аутор суочио. Материјал за књигу Бан је дуго припремао. Још 1994. издао је до тада необјављене *Дипломатске мемоаре* мађарског посланика у Лондону Ђерђа Барце (György Barcza), а две године касније британске документе из Форин офиса о централној Европи из 1942–1943. године који су насловљени *Rex Britannica*. Мађарско издање монографије (*Illuziok es csalodasok: Nagy-Britannia es Magyarorszag, 1938–1941; „Илузије и разочарења: Велика Британија и Мађарска, 1938–1941“*) појавило се још 1998, а проширено и допуњено енглеско издање шест година касније, тек након ауторове смрти и захваљујући напорима двојице његових колега, Џона Лукача (John Lukacs) и Шандора Ваџија (Sándor Váci).

Књига је опремљена малобројним али адекватним историјским мапама и једном хронолошком табелом. Структурално, она је подељена на две веће целине: *Diplomatic Relations* (pp. 3–146) и *International Relations* (pp. 149–180). Првој је, како се може видети из назива, фокус класична дипломатска историја. Кроз четири поглавља, узимајући као кључне хронолошке одреднице аншлус, Прву бечку нагодбу, почетак Другог светског рата, мађарско приступање Тројном

пакту и коначно напад сила Осовине на Југославију, он даје детаљан увид у контакте две државе, одржаване преко званичних и незваничних канала. Преко њих осликава се став британске дипломатије која је настојала да сачува мађарску неутралност и спречи њен улазак у ратне сукобе. Она је на моменте поступала амбивалентно, показујући отворено незадовољство начином ревизије граница постигнутих Првом и Другом бечком нагодбом и повољно реагујући на склапање Пакта о вечном пријатељству са Југославијом. На другој страни повремено су се јављала неутемељена уверења о већем значају Мађарске за британску спољну политику него што је то било у стварности. Ову илузију гајили су бројни политичари и дипломате, чак и сам регент Миклош Хорти (Miklós Horthy). Заокружујући слику, Бан у овом одељку даје државничке и психолошке портрете људи који су били на челу мађарске спољне политике у овој епохи, тројице председника влада: Беле Имређија (Béla Imrédy), Пала Телекија (Pál Teleki) и Ласла Бардошија (László Bárdossy). Настојећи да осветли контроверзе у њиховом деловању, он подвлачи разлике између Телекија који је настојао да приближавање Мађарске Рајху што више ограничи и његовог претходника и наследника који су вођени другачијим разлозима и идејама били или то-

ком својих мандата постали поборници бескомпромисног зближења са Хитлеровом Немачком. Аутор оцењује да је Телекијева одлука да почини самоубиство због напада на Југославију и гажења Пакта о вечном пријатељству, упркос личном душевном растројству и тешком здравственом стању супруге, била пре свега последица његових строгих моралних и етичких начела.

У другој целини, много краћој по обиму, али не и по изреченим резултатима, Бан излази из устаљених оквира дипломатске историје. Кроз анализу штампе, брошура и других јавних текстова, он осветљава гледишта британског јавног мњења. Потом обрађује развој англофилских струјања у Мађарској кроз књижевна дела и друге публикације, као и контакте у научној и академској сфери између две државе. При томе не пропушта ни да се позабави утицајем мађарске емиграције, коју су добрим делом чинили људи јеврејског порекла, који су промовишући културну баштину и наслеђе своје домовине давали подстрека за стварање позитивне слике и симпатија према овој земљи у интелектуалним круговима и деловима британског јавног мњења. Такође, преко детаљних статистичких података он пружа преглед економских веза и показује да оне нису биле тако слабе како се у литератури често представља. Упркос економ-

ском продору немачког Рајха на Исток, мађарско-британска трговинска размена је током тридесетих година XX века доживљавала благи али константан пораст, пре него што је, након уласка Италије у рат, готово обустављена. Иако су неке од ових тема приказане поглавито као скице за будућа истраживања, само њихово покретање и јасно и концизно уобличени синтетички приступ у излагању јесу позитивна црта, коју је потребно истаћи.

Дужна пажња у обе целине посвећена је и унутрашњим чињеницама који су обликовали мађарску спољну политику и стварали својеврсни раздор у државној бирократији и друштву ове земље. Мањина, сачињена од угледних припадника политичке и интелектуалне елите, аристократије, интелигенције, новинара, уметника, либерала и конзервативаца, реално је сагледавала глобалну ситуацију и претњу која је долазила од нацистичке Немачке. Са друге стране, упадљив контраст представљале су већинске жеље народа, заокупљеног променом граница наметнутих у Тријанону и неоптерећеног тешким геостратешким положајем земље. Преко опсежних одломака и превода докумената, вођен ненаметљивом ауторовом нарацијом, читалац готово да се може поистоветити са размишљањима и узалудним надањима појединаца који су

посматрали олују над Европом из шире и критичније перспективе од већине својих сународника: са гледиштима људи попут Телекија, Барце, Иштвана Бетлена (István Bethlen), Тибора Екхарта (Tibor Eckhardt) и Ендреа Бајчи-Жилинског (Endre Bajcsy-Zsilinszky), ређе активних учесника, а чешће немоћних и пасивних посматрача бурних и трагичних догађаја.

Захваљујући коришћеној богатој изворној грађи, темељној анализи дипломатских контаката, осврту на оновремено мађар-

ско друштво и самом приступу истраживању, дело Андраша Бана могло би бити од користи и домаћим историчарима заинтересованим за ову епоху и југословенску спољну политику. Писано са жељом и на начин да буде занимљиво не само научној већ и широј публици, оно је такође изванредно штиво за разумевање билатералних односа између великих и малих на међународној политичкој сцени, како некада, тако и данас.

мр Александар Узелац

Derek Beales

**ENLIGHTENMENT AND REFORM
IN EIGHTEENTH-CENTURY EUROPE,
I. B. TAURIS & CO. LTD, LONDON,
2005, 222 + xxvi**

Дерек Билс је британски историчар, професор емеритус на колеџу Sydney Sussex универзитета у Кембриџу. Почетке своје научне каријере посветио је деветнаестовековној историји Енглеске и Италије, док је прошлешћу централне Европе почео да се бави од 1975. Синтеза *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe* представља компилацију чланака посвећених овој области, написаних и објављених у деценијама које су уследиле након тога, делимично прерађених и допуњених за потребе овог дела, уз које су додата два раније необјављена есеја. Већина чланака представља оригинална ауторова истраживања, док се мањи број, превасходно оних који чине прву целину књиге, ослања на постојећу литературу.

Књига је подељена на две веће целине. Прва носи назив *Contexts: European and Austrian* (Контексти: европски и аустријски) и састоји се из пет чланака

у којима аутор приказује просветитељство из две визуре – општеевропске и аустријске. Билс објашњава ове различите контексте у којима се развијала просветитељска мисао, вешто контрастирајући погледе и начин размишљања француских мислилаца ове епохе са схватањима њихових савременика који су живели и стварали у земљама хабзбуршке династије. Иако аутор не доноси суштински ново тумачење филозофије просветитељства, он пружа драгоцен увид у његову аустријску варијанту. Учена елита Хабзбуршке монархије посматрала је просветитељство кроз тежње и смернице духа реформисаног католичанства, за разлику од француских филозофа, много радикалнијих у погледима и прожетих антиклерикалним идејама. Другачије визије и одступања аустријских мислилаца од француске верзије просветитељства Билс објашњава династичким традицијама, улогом религије и значајем бечког

двора за ширење културних и научних трендова у држави Хабзбурга. На крају прве целине аутор скреће пажњу на аустријског владара цара Јозефа II (1780–1790), правећи тиме одличан увод за други део књиге, у којем се њиме опширније бави. Билс даје црте психолошког профила Јозефа II кроз његов однос са Волфгангом Амадеусом Моцартом. На том месту прави паралелу између историјске реалности, великих личних заслуга аустријског монарха за помагање истакнутих и талентованих уметника и фикције приказане у популарном Формановом филму *Амадеус*, где је Јозеф дат као човек без сопствене воље и музичког образовања. Сам крај прве целине посвећен је ономе што Јозеф II *није* био, кроз анализу кривотворених писама која су приписивана њему а које су многи старији историчари сматрали аутентичним и обилато се користећи њима у својим делима дали нереалну слику овог хабзбуршког владара.

Друга целина књиге носи наслов *Joseph II and Reform (Јозеф II и реформа)* и састоји се од седам чланака у којима аутор детаљно описује лик и дело Јозефа II. Билс износи епизоде из монарховог живота, приказујући његову породичну ситуацију и однос са мајком, владарком Аустрије Маријом Терезијом (1740–1780). Он описује његово држање, ставове и неслагања ис-

пољена приликом спровођења великих државних реформи (укидање језуита и гашење манастира) и даје реч самом Јозефу, преносећи у целости документ под називом *Размишљања (Rêveries)*, који је будући владар саставио у младалачком узрасту, почетком шездесетих година XVIII века. Како је овај документ раније био штампан само у одломцима, Билс је тиме пружио користан научни допринос за даље проучавање не само Јозефове личности, већ и разумевања аустријског друштва овог времена. Аутор на крају другог дела износи разлоге због којих сматра да је Јозефа II оправдано називати „просвећеним деспотом“ и образлаже свој став о ваљаности употребе термина „јозефизам“ да би се означио систем власти карактеристичан за епоху његове владавине.

Друга целина књиге је можда занимљивија за оне који припадају широј читалачкој публици, јер пружа обиље података из владаревог приватног живота. Тензије на релацији мајка – син, честе и у тзв. „обичним“ породицама, добијају на оштрини и значају када се одигравају између две особе највишег ранга, супротстављених политичких и државничких схватања. Интересантно је приметити да младалачко бунтовништво није искључиво продукт друге половине XX века.

На крају, аутору се може упутити и једна начелна примедба:

наиме, наслов књиге не одговара њеном садржају. Билс се превасходно ограничио на личност и епоху једног владара једне државе, док наслов имплицира много шири аспект, коме, осим на почетку прве целине дела, није посвећена пажња. Осим за публику са енглеског говорног подручја, ово дело могло би да представља зани-

мљиво и корисно штиво за домаће читаоце јер једноставним језиком пружа сликовит и детаљан увид у унутрашњи развој Хабзбуршке монархије и погледе њене просвећене елите, о чему новија и задовољавајућа литература на српском језику за сада не постоји.

Владимир Абрамовић

Stevan K. Pavlowitch

**HITLER'S NEW DISORDER. THE SECOND
WORLD WAR IN YUGOSLAVIA,
LONDON 2008, pp. 332 + xix**

Други светски рат још увек заокупља пажњу како истраживача, тако и читалаца. Разлози су многобројни: размере ратних разарања, број војних и цивилних жртава, измењена структура становништва, промена политичке мапе Европе и света, уз све то и бројне дугорочне и још живе консеквенце ове епохе. Улога Југославије, дешавања на просторима поражене Краљевине и последице Другог светског рата заокупљају пажњу и још увек покрећу многе контроверзе у домаћој историографији поводом различитих питања и проблема. Стога је и последња монографија Стевана Павловића веома актуелна за данашње токове у историјској науци.

Стеван Павловић је објавио више књига тематски везаних за деветнаестовековну и двадесетовековну историју Србије, Југославије и Балкана, од којих су неке и преведене на српски језик. Ово дело аутор је засновао

на вишегодишњим предавањима на Универзитету у Саутемпτονу, у оквиру курса Други светски рат у Југославији, али и на основу истраживања грађе архива у Лондону, Риму, Милану, Болоњи и Фиренци. Такође, своја сазнања градио је и путем дводеценијске кореспонденције са четрдесет сведока и учесника минулих догађаја, уз увид у дневнике и личну кореспонденцију појединаца. У својој, како сам аутор наводи, синтези мањој од 100.000 речи, Стеван Павловић је успео да на конструктиван начин сажме сазнања о Југославији у Другом светском рату. Од посебног је значаја то што је ово једна од првих синтеза објављених на енглеском језику које су посвећене Југославији у Другом светском рату.

Књига је подељена у пет поглавља (*The End of the Kingdom of Yugoslavia – August 1939 – April 1941, Yugoslavia Broken Up: Hitler's 'New Disorder' – 1941, Insurgents Left*

to Their Own Devices – 1942, *The Allies Do Not Come; the Italians Withdraw – 1943, The KPJ Liberates, Conquers and Restores Yugoslavia. January 1944 – May 1945*), али се оцртавају три логичке целине.

У прва два поглавља, која уједно чине и прву целину, Стеван Павловић је изнео преглед спољне политике Краљевине Југославије од потписивања Споразума Цветковић-Мачек до капитулације државе, априла 1941. године, укључујући распарчавање државне територије на анектирана подручја, окупационе зоне и новонастале државе. Такође, обрадио је настанак покрета отпора и све значајније политичке и паравојне групе које су се определиле за сарадњу са новим властима. Треће и четврто поглавље, које формирају другу логичку целину, аутор је првенствено посветио покретима и групама које су биле под директним или номиналним вођством Драгољуба Михаиловића и Јосипа Броза, њиховом међусобном односу, релацијама са Лондоном и Москвом и деловању према Италијанима и Немцима. Посебну пажњу усмерио је на испреплетаност појединих догађаја и комплексност ситуације, настале због противречних ставова и циљева окупатора, покрета отпора, као и Велике Британије и Совјетског савеза. У окви-

ру последњег поглавља аутор је обрадио завршницу борби комунистичке партије и Народног покрета отпора против Немаца и њихових сарадника и обезбеђивање њеног доминантног положаја у послератним токовима.

Иако је Стеван Павловић пажњу првенствено усредсреддио на политичке догађаје и идеје, ипак се није задовољио само улогом наратора, већ је темељно анализирао историјске токове, нудећи при том читаоцима концизну и непристрасну интерпретацију кључних проблема. У свом раду приказао је начин размишљања и схватање тренутних ситуација и односа снага кључних историјских личности за овај период и тему. Такође, разлоге је тражио у политичким идејама, међунационалним, међуетничким и међурелигиозним односима који су постојали у Краљевини Југославији, а опстали су или ескалирали током Другог светског рата и периода окупације. Поједини важни закључци, превасходно везани за несагласност идеја и активности појединих покрета отпора, изведени су и на основу сазнања о свакодневном животу становништва у различитим деловима некадашње Краљевине. Стога је аутор успео да на јасан и прегледан начин пружи увид у дешавања која су зависила од

одлука и деловања појединаца, снаге или слабости појединих група и организација чије је деловање било условљено односима ширих слојева становништва заснованих на историјском искуству, али и на схватању тренутне ситуације, страховањима и надањима присутним код обичних људи. Стеван Павловић је на тај начин успео да ослика најважније моменте за схватање догађаја и процеса који су се одвијали у периоду 1941–1945. године.

Кроз читаву књигу провлачи се нит сукоба две кључне идеје – јединствена југословенска држава или стварање више националних држава на простору некадашње Краљевине. Својим приступом проблематици аутор је омогућио читаоцима да сагледају развој политичких покрета и њихових циљева, који су постојали и пре 1941. године, али су током периода окупације пролазили кроз различите стадијуме сазревања. Управо пратећи подршку коју су поједине идеје имале међу различитим етничким, верским и локалним заједницама, у комбинацији са присилним миграцијама становништва, уочљивим у скоро свим политичким покретима и верским организацијама, Стеван Павловић је разматрао сукоб југословенске и националних иде-

ја. У оквиру свог излагања нагласио је заступљеност сепаратистичких и националних тежњи и идеја, доминантних током 1941–1942. године, које је подржавала окупациона администрација, образлажући ову појаву првенствено искуствима људи из периода постојања Краљевине Југославије. Такође истакао је и јачање подршке за обнову југословенске државе, која се заснивала на промени ратне среће у Европи и свету, страху од даљих међусобних сукоба и нади да је ослобођење близу, уз остваривање доминације комунистичког покрета отпора у борби за превласт са присталицама монархије. Својим излагањем аутор је показао колико је обновљена Југославија била другачија од своје претходнице која је нестала априла 1941. године.

Ову књигу Стеван Павловић првенствено је писао за читалачку публику са енглеског говорног подручја, желећи да их упозна са основним историјским и историографским проблемима везаним за дешавања 1941–1945 на простору окупираних Југославије. Због једноставности излагања које омогућава лакше упознавање са тематиком, она може бити интересантна домаћој јавности. Са научне стране требало би, такође, истаћи значај ауторових истра-

живања у италијанским архивима, која су му омогућила да проникне у збивања на територијама која је Италија анектирала и окупирала, као и деловање њених локалних војних и административних органа власти током 1941–1943. године. У време када се снажно манифестује не-

критички ревизионизам у истраживању југословенског простора за време Другог светског рата, једна пажљиво одмерена синтеза свакако заслужује пажњу како научне јавности, тако и најшире историографске публике.

Срђан Мићућ

Hermann Hinterstoisser

**CHRISTOPH NEUMAYER, ERWIN A.
SCHMIDL, HELMUT WOHNOUT,
“DES KAISERS BOSNIAKEN”:
DIE BOSNISCH-HERZEGOWINISCHEN
TRUPPEN IN DER K.U.K. ARMEE,
VERLAG MILITARIA, WIEN 2008**

Будући да су божићни и новогодишњи празници пред нама, нека од питања које би се сама могла поставити читаоцу ове књиге јесу и како је и да ли је уопште Божић прослављан у босанско-херцеговачким аустроугарским пуковима, с обзиром на то да су они, за разлику од данашње босанско-херцеговачке војске, све до најнижег нивоа били, верски и национално, мешовитог састава. Да ли се Божић славио само једном или два пута, то јест да ли је Божић прослављан и други пут, по православном обреду? Да ли су војници и официри славили заједно или одвојено? Вероватно се нико није одрекао прилике да заједно попије чашицу вина и пријатно обедује у официрском клубу или војничкој кантини. Нажалост, о овим културно-историјским чињеницама нема помена у делу које је пред нама. Књига, међутим, са-

држи многобројне друге детаље и широка разматрања која је чине интересантном. Сliku употпуњује и мноштво до сада необјављених фотографија.

Оно што је сигурно допринело да „Бошњаци“ у време Аустро-Угарске монархије постану својеврстан мит, како у позитивном, тако и у негативном смислу, била је управо њихова спољашња појава. Становништво Дунавске монархије имало је прилику, додуше највише захваљујући политичким разлозима, да лично и изблиза упозна људе из Босне и Херцеговине. Наиме, босанско-херцеговачки војници су због страха од могућег устанка у највећем броју служили у гарнизонима у Бечу, Грацу и Будимпешти, а не у гарнизонима размештеним у покрајини из које су долазили. Војници из Босне су, нарочито у Грацу, одмах скренули на себе

пажњу због бројних конфликта са тамошњим цивилним становништвом, због чега су брзо изашли на зао глас. Због живописних униформи они су ипак били незаменљива атракција за време маршева, дефилеа и поворки. Убрзо су постали неизоставни део слике града у којем се гарнизон налазио и, као објекти обожавања, постајали својеврсна инспирација за композиторе војничких маршева и корачница. Приче из њихове отаџбине, региона на прелазу од Оријента ка западном свету, све више су биле заступљене и у путописима из онога времена. Чак су и послатице добијале називе по њима.

У свој тој еуфорији која је због нове окупираних територије прожимала тадашњег просечног Аустријанца, само мали круг чиновника и припадника војске бавио се тамошњим националним проблемима и напетостима. А ти проблеми бивали су из године у годину све већи и већи. Премда су у време окупације, 1878. године, муслимани били ти који су се највише одупирали новим господарима, касније је ту улогу преузео православни део

становништва. Наиме, и пре атентата на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда, јуна 1914. године, који је и био повод за избијање Првог светског рата, било је припремљено још неколико мањих и већих атентата. Православно становништво је још од балканских ратова трпело репресалије, какве су, на пример, биле забрана запошљавања у државној администрацији или цензура. По избијању рата, православни становници Босне и Херцеговине, у поређењу са осталима, имали су много неповољнији третман. Њих, такође, нису слали ни на српски фронт, због страха од братских односа, дезертерства и шпијунаже.

Поред детаљних описа униформи и опреме које је дао Херман Хинтерштојсер, остали аутори, Кристоф Нојмајер, Ервин А. Шмидл и Хелмут Воноут, омогућили су нам да овом књигом заvirимо у свакодневни живот, сагледамо политичку позадину и историјат босанских пукова.

Dr Tamara Scheer
(са немачког превела
Соња Милојевић)

Документи

УДК 323.281-051:929 Слански Р.(093.2) ;
321.64(47+437)"195"(093.2) ; 327(497.1:437)"195"(093.2)

Др Слободан Селинић, научни сарадник
Др Александар Животић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
E-mail: azivotic@gmail.com

ПРОЦЕС СЛАНСКОМ 1952. И ЈУГОСЛОВЕНСКО-ВОЈНО ИЗАСЛАНСТВО У ПРАГУ

Суђење Рудолфу Сланском један је од најпознатијих стаљинистичких процеса у Источној Европи после Другог светског рата. Десио се 1952. године, у време стаљинизације Чехословачке, када су односи Југославије и Чехословачке били обележени непријатељством изазваним сукобом Југославије и ИБ-а. Крај четрдесетих и почетак педесетих година у чехословачкој историји обележиле су „чистке“ и „политички процеси“. Многи утицајни политичари и партијски и државни функционери одједном су пали у немилост и политички или физички уклоњени.¹ О размерама чистки у Чехословачкој речито говори неколико података. Од 97 чланова ЦК КПЧ изабраних на конгресу у мају 1946, до 1952. године „отпало“ је њих 23.² Од Резолуције ИБ-а до 1951. ухапшено је чак 11 чланова ЦК КСЧ.³ Од конгреса одржаног у мају 1949, до почетка 1952. чак 37 високих државних и партијских функционера више нису били у врху власти.⁴ Један за другим

¹ Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 16, 17.

² АЈВ, КМЈ, I-3-ц/18, Неки подаци о променама у партијским руководствомима ИБ земаља.

³ АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1-55, документ 47, Списак ухапшених руководиоца КПЧ после Резолуције ИБ.

⁴ ДАМСП, ПА, 1951, ЧСР, фасцикла 17, досије 4, сигнатура 19329.

ређали су се „случајеви“, „процеси“, „чишћења“ итд. Да би се „чишћење“, партије што боље обавило, из Москве су дошли и „саветници“, који су заправо били продужена рука Стаљина. Податке су слали у Москву пре него Готвалду који их је позвао 1949. године.⁵

Од свих политичких процеса и ликвидација у Чехословачкој после 1949, за Југославију је најважнији био процес Сланском. Он је спадао у ред најзначајнијих политичких процеса у совјетизованој Источној Европи уопште. Због политичког значаја оптуженог и чињенице да је због своје антисемитске црте привукао пажњу европске и светске јавности и да су током суђења изнете оптужбе и на рачун Југославије, овај процес је више од осталих изазвао пажњу у Београду. Посматран је и анализиран из разних углова – стаљинистичких чистки, поретка чије су оличење биле Уједињене нације, развоја блискоисточног и палестинског питања, Декларације о правима човека итд.

Слански је спадао у ред чехословачких комуниста са најдужим партијским стажом. Са 20 година, био је међу оснивачима КСЧ 1921. године. Од 1929. био је члан ЦК. По окупацији, једно време остао је у Прагу, а потом је отишао у СССР где је био руководиоца емисије Радио Москве за Чехословачку. После ослобођења организовао је секретаријат партије који је имао велики значај.⁶ Уклањање Сланског имало је две етапе – смењивање са положаја и хапшење. Годину 1951. започео је присуством на састанку код Стаљина у Москви 9. јануара 1951. на коме су били представници социјалистичких земаља и на коме је Стаљин тврдио да ће НАТО до 1953. бити спреман за сукоб са совјетским блоком и тражио од совјетских савезника да повећају издвајања за војску без обзира на економске и политичке последице, а завршио је у затвору по Стаљиновом налогу.⁷ Пут од слављеног до непожељног прешао је за свега пар месеци. Читава земља је 31. јула 1951. прославила његов 50. рођендан, да би крајем новембра исте го-

⁵ K. Kaplan, *Největší politický proces. M. Horáková a spol.*, Praha, 1995, str. 5; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza*, II, Opatija, 1985, str. 312–313; AJ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1–55, документ 41, Месечни извештај амбасаде ФНРЈ у Прагу; ДАМСП, ПА, 1951, ЧСР, фасцикла 17, досије 10, сигнатура 44004.

⁶ Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 4–9; AJ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1–55, документ 53, Обавештење...

⁷ Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског савеза*, Подгорица, 2000, стр. 471; Jan Adamec, „Víte, kolik stojí jeden křižník?“, K moskevské schůzce v lednu 1951“, *Pražský web pro studenou válku, (PWSV)*, internetový časopis pro výzkum dějin studené války, Vol. 1, No. 1, říjen 2002; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 2; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 238.

дине био ухапшен.⁸ На седници ЦК 6. децембра Готвалд је Сланског, између осталог, оптужио за „стварање другог руководећег центра“ и да је имао „руководећу улогу у антипартијској и антидржавној завери“. ЦК је одобрио хапшење Сланског и искључио га из партије.⁹

Слански је оптужен да је још 1930. постао „амерички агент“, да је за време устанка 1944. радио за америчке интересе и да је као генерални секретар КСЧ окупио око себе групу фашиста и са њима припремао заверу. Осим Сланском, суђено је још тринаесторици оптужених.¹⁰ Чак 11 оптужених били су Јевреји и оптуживани су за ционизам. Суђење је одржано у новембру 1952. године. Обележила су га признања кривице оптужених, изнуђена мучењима у затвору.¹¹ Пресудом од 27. новембра 1952. једанаест људи осуђено је на смрт, а тројица на доживотну робију. Слански и остали осуђени погубљени су 3. децембра.¹²

Део оптужби на суђењу Сланском односио се и на Југославију. Тачније, Слански и други оптужени окривљени су и за рад у корист Југославије, тј. њене обавештајне службе, а против чехословачке државе.¹³ Ове оптужбе Југославија је углавном одбијала. Међутим, документ који је пред нама потврђује мешање југословенских војних изасланика у војна питања Чехословачке и њихове везе са неким од оптужених. Југославија је непосредно по окончању Другог светског рата отворила своје војно изасланство у Прагу.¹⁴ Први послератни ју-

⁸ АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1-55, документ 49, Извештај о ЧСР...; Ђ. Трипковић, „Процес Рудолфу Сланском. Југословенски поглед“, *Историја 20. века*, 2/2003, стр. 149; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 29-31.

⁹ ДАМСП, ПА, 1951, ЧСР, фасцикла 17, досије 10, сигнатура 418283; *Исто*, 1952, ЧСР, фасцикла 16, досије 12, сигнатура 417184; АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за Међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1-55, документ 49, Извештај о ЧСР...

¹⁰ ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 1, 57; *Борба*, 21. 11. 1952, стр. 3; *Политика*, 21. 11. 1952, стр. 2.

¹¹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza*, II, Opatija, 1985, str. 313; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu, Odnosi s velikim silama 1949-1955...*, str. 406; ДАМСП, ПА, 1953, ЧСР, фасцикла 17, досије 1, сигнатура 4294.

¹² ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; *Борба*, 28. 11. 1952, стр. 3; Ђ. Трипковић, „Процес Рудолфу Сланском. Југословенски поглед“..., стр. 153; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, pp. 57-59.

¹³ Ђ. Трипковић, „Процес Рудолфу Сланском. Југословенски поглед“..., стр. 156, 157; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu, Odnosi s velikim silama 1949-1955...*, str. 405-407; АЈ, фонд 597/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, 22/I-1-115, документ 45, Оптужбе на Прашком процесу...; АЈ, фонд 513, Лични фонд Моше Пијаде. XXXIV, МП, III-4/132.

¹⁴ Иако је већина војних изасланика формирана одмах по завршетку Другог светског рата, све до средине 1947. она су углавном радила као органи Генералштаба Југословенске армије задужени за развијање односа и одржавање контаката са представницима оружаних снага земље у којој су се налазили. Тек од друге полови-

гословенски војни изасланик у Прагу био је генерал - мајор Миладин Ивановић, а потом пуковник Војо Ристић. Југословенска страна посебно се интересовала за кадровска питања настојећи да подстакне уклањање „реакционарних“ официра из чехословачке армије. Ипак, такво мешање југословенских официра у чехословачка војна питања више је било израз уверења да они боље знају војне ствари од чехословачких колега и да су вичнији борби против класног непријатеља и „реакције“ од чехословачких комуниста, него што је било рад на прикупљању обавештајних података. Гледано из угла идеолошких догми, радило се о једном од видова манифестације блискости, социјалистичке солидарности и узајамне помоћи. Међутим, било је и класичних обавештајних веза, контаката и сарадње. Најважнији југословенски обавештајни контакт била је веза са др Плачеком, шефом дефанзивне службе.¹⁵ После нормализације југословенско-чехословачких односа средином педесетих, Југославија је на неки начин рехабилитована од оптужби изнетих на њен рачун на суђењу Сланском.¹⁶

Документ који објављујемо налази се у Архиву Југославије у личном фонду Моше Пијаде и у фонду ЦК СКЈ.¹⁷ Документ је настао радом Координационог одељења Министарства иностраних послова које је у оквиру југословенског дипломатског апарата формирано 1952. године издавањем из Министарства унутрашњих послова његове Прве управе. То одељење било је задужено за обавештајни рад у иностранству. У јавности је одељење фигурирало као Управа за анализу и документацију. У првом делу документа изнете су оптужбе које су на рачун Југославије изречене на суђењу Сланском, док се у другом делу говори о везама које је Југославија имала са оптуженима по партијској и војној линији, као и у области економије.

не 1947. војна изасланства постепено су укључена у прикупљање података обавештајне природе. Сукоб Југославије са земљама ИБ-а пресудно је утицао на промену схватања места и улоге војних изасланстава у обавештајном систему и њихово масовније укључивање у обавештајни рад (Grupa autora, *Razvoj Oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knjiga 13, *Vojnoobaveštajna služba*, Beograd, 1990, str. 204–212).

¹⁵ АЈ, фонд 597/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, 22/I-1–115, документ 45, Оптужбе на Прашком процесу...; АЈ, фонд 513, Лични фонд Моше Пијаде, XXXIV, МП, III-4/132.

¹⁶ Најпре је председник владе Широки на састанку ЦК КП Словачке 11. маја 1956. изнео да су биле нетачне оптужбе против Југославије на процесу Сланском, а онда је Новотни, први секретар ЦК КПЧ на земаљској конференцији половином јуна исте године поновио да су напади на Југославију на процесу били утемељени на лажним документима. ДАМСП, ПА, 1956, ЧСР, фасцикла 13, досије 1, сигнатура 47697; АЈВ, КПР, I-5-b, ČSR, Односи између Чехословачке и Југославије.

¹⁷ АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, 22/I-1–115, документ 45, Оптужбе на Прашком процесу...; АЈ, фонд 513, Лични фонд Моше Пијаде, XXXIV, МП, III-4/132.

**Државни секретаријат
за иностране послове ФНРЈ**

Одељење за координацију

Стр. Пов. Бр. 130

5. фебруара 1953.

Примерак бр. 24

Материјал има 5 страна

**I. Оптужбе на прашком процесу
које се односе на Југославију**

На прашком процесу од 20. новембра 1952. неколицини оптужених судило се и ради везе са Југославијом.

Слански Рудолф, између осталог, оптужен је и ради „покушаја рестаурације капитализма титовским начином“. Сланском се приписује да је у 1948. години, пре резолуције ИБ, рекао другу Моши Пијаде¹⁸, насамом, да цени држање Тита као исправно, а при том је упознао Мошу Пијаде да заступа исту линију као и Тито и његови сарадници и да ће такву линију спроводити у ЧСР. Ове наводе Сланског потврдио је на процесу израелски новинар Орен Мордехал, који је наводно све о Сланском чуо од другова Алеша Беблера¹⁹ и Моше Пијаде. На процесу Слански је изјавио да је имао везу са „титовским агентом“ Новоселом,²⁰ да је помагао Југославију у закључењу

¹⁸ Моша Пијаде (1890–1957), револуционар, сликар и новинар, јеврејског порекла. Због комунистичке активности у међуратном периоду осуђиван на вишегодишњу робију. После Другог светског рата био високи државни и партијски функционер ФНРЈ. Оснивач ТАНЈУГ-а. Учествовао је у стварању одлука Другог заседања АВНОЈ-а и првог Устава ФНРЈ.

¹⁹ Алеш Беблер (1907–1981) докторирао је правне науке у Паризу. Од 1931. до 1939. године се налазио у емиграцији у Француској и Совјетском Савезу. Учествовао је у Шпанском грађанском рату у својству заменика политичког комесара XV интернационалне бригаде. У Другом светском рату учествовао је од 1941. године на различитим партијским, политичким и војним функцијама закључно са местом команданта Главног штаба Народноослободилачке војске Словеније. После рата био је помоћник министра иностраних послова, члан југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу 1946. године, шеф Мисије при Уједињеним нацијама и амбасадор у Паризу.

²⁰ Ђорђе Новосел је после обнављања рада југословенске амбасаде (тада посланства) у Прагу 1945. постао саветник Посланства. Према једном податку, у октобру 1945. од свих југословенских дипломата у Прагу само је он знао чешки језик. ДАМСП, ПА, 1945, ЧСР, фасцикла 15, досије 17, сигнатура 4994.

дугорочног инвестиционог споразума,²¹ да је омогућио Југословенима стварање шпијунске обавештајне мреже, омогућио разорно деловање у армији, затим да је преко Геминдера²² омогућио да у ИБ емиграцију²³ уђу и разни троцкистички елементи као Теодор Балк,²⁴ да је имао везу са југословенским војним изаслаником пуковником Ристићем²⁵ и да је радио према његовим сугестијама итд.

Геминдер је оптужен да је био у вези са „титовским агентима“ Горским²⁶ и Новоселом, да је од Новосела примао пошту из Југосла-

²¹ Реч је о Инвестиционом споразуму који су Југославија и Чехословачка закључиле 25. фебруара 1947. године у вредности од 7,5 милијарди круна (динара) (150 милиона долара). Према споразуму, Југославија је требало да добије фабричка постројења, електричне централе, машине и другу робу неопходну за извршење Петогодишњег плана, а да увоз ове робе плати извозом сировина и хране. АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 61, јединица 127, 1947, Министарство спољне трговине, Стр. Пов. 83; АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/III-167-266, документ број 206; ДАМСП, ПА, 1948, ЧСР, фасцикла 31, досије 4, сигнатура 431905; Исто, фасцикла 31, досије 5, сигнатура 432129; Исто, фасцикла 34, досије 8, сигнатура 431948.

²² Геминдер је био руководилац Међународног одељења секретаријата ЦК КСЧ. АЈБ, КМЈ, I-3-ц/18, Неки подаци...

²³ Реч је о групи југословенских информбировских емиграната у Чехословачкој која је бројала око 160-180 људи и која је формирана у Прагу у другој половини 1948, после Резолуције ИБ-а. На челу групе био је Слободан - Лале Ивановић. Емигранти су се истицали пропагандним радом против југословенских власти. Група је уживала подршку чехословачких власти и партије, а расформирана је у октобру 1954, после нормализације односа Југославије и Чехословачке, када је то учињено са емигрантским организацијама и у другим источноевропским земљама. О. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, *Slovanské historické studie*, 29, Praha, 2003, str. 123-211; О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948-1954“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, Brno, 2006, str. 345-366.

²⁴ Теодор Балк био је један од познатијих и најактивнијих југословенских информбировских емиграната у Чехословачкој где се у време сукоба Југославије и ИБ-а заатекао као функционер југословенског државног филма.

²⁵ Војо Ристић је у чину потпуковника био југословенски војни изасланик у Бугарској током 1945. године. Од 1947. до 1949. је био војни изасланик у Чехословачкој. Лишен је чина генерал-мајора јер се изјаснио за Резолуцију ИБ-а.

²⁶ Феликс Горски био је секретар југословенске амбасаде у Прагу. После погоршања односа Југославије и Чехословачке, изазваног Резолуцијом ИБ-а, Горски је, попут многих других југословенских дипломата, протеран из Прага. Југославија је о тој одлуци чехословачке владе обавештена 30. септембра 1949. године. Заједно са њим протерани су Иво Ловинчић и Орен Ружић. Као разлог протеривања означена је „шпијунска делатност“. То протеривање означило је почетак масовног протеривања југословенских дипломата из Чехословачке. Током 50-тих година био је резидент југословенске спољне обавештајне службе у Лондону. Посебно се истицао смислом за изузетно квалитетан оперативно-обавештајно рад. ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424174; Исто, 1949, ЧСР, фасцикла 23, досије 8, сигнатура 418447.

вије, да је подржавао „Југословенску књигу“ у Прагу²⁷ и после резолуције ИБ, да је користио свој положај и саботирао штампање многих чланака о Југославији, да је омогућио пласирање у редове ИБ емиграције „титовог шпијуна“ Теодора Балка итд.

Клементис²⁸ је у оптужници терећен ради веза и давања података југословенском амбасадору у Прагу другу Чернеју.²⁹ Међутим, током процеса у Клементисовом саслушању Југославија није поменута.

Фрејка³⁰ је оптужен да је предао Кидричу копију њиховог припремног Петогодишњег плана са билансима, да је још од 1945. подржавао оријентацију за Југославију у спољној трговини, што се је испољило у склапању ванредног инвестиционог уговора 1947. године, да је подржавао склапање годишњих трговинских уговора са Југославијом,³¹ да је

²⁷ Књижара „Југословенске књиге“ у Прагу отворена је у центру града 5. фебруара 1947. Служила је ширењу југословенске културе и пропаганде. На мети чехословачких власти нашла се после Резолуције ИБ-а. Агенти полиције извршили су претрес и на кратко затворили књижару најпре почетком јула 1948, да би књижара дефинитивно била затворена 22. новембра 1949. због „илегалног и противдржавног рада“. S. Selinič, „Jugoslávská kultura v Československu 1945–1950“, *Slovenský přehled*, Praha, r. XCII, 2006, č. 2, str. 249–272.

²⁸ Владимир Клементис (Vladimír Clementis) (1902–1952), чехословачки политичар и комуниста. Пред Други светски рат емигрирао је на Запад и истакао се критиковањем споразума Рибентроп – Молотов. После рата постао је помоћник министра спољних послова Јана Масарика. Као представник Чехословачке потписао је Повељу ОУН у Сан Франциску 26. јуна 1945. Од 1948. до 1950. био је министар спољних послова. На процесу Сланском осуђен је на смрт и погубљен 3. децембра 1952. АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II-1–55, документ 47, Списак ухапшених руководилаца...; ДАМСП, ПА, 1951, ЧСР, фасцикла 17, досије 9, сигнатура 42836; Исто, фасцикла 17, досије 31, сигнатура 43650. ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; Борба, 28. 11. 1952, стр. 3; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWINP, pp. 57–59.

²⁹ Дарко Чернеј рођен је 1906. године у околини Цеља. Пре Другог светског рата докторирао је правне науке. Учествовао је у Другом светском рату на партизанској страни од 1941. године. Указом краљевских намесника од 11. маја 1945. постављен је за изванредног посланика и опуномоћеног министра Југославије у Чехословачкој. У Праг је отпутовао 28. јуна. Акредитиве је предао председнику Бенешу 17. јула на Храдчанима и том приликом, према неким подацима, први пут у историји дипломатије употребио словеначки језик. Од 1946, подизањем Посланства Југославије у Прагу на ниво амбасаде, Чернеј је постао југословенски амбасадор. На том положају остао је до 1948. године. Затим је био амбасадор у Мексику, Шведској, Италији и Француској. Потом је био подсекретар у Савезном извршном већу, а радну каријеру је завршио као судија Уставног суда. *Политика*, 22. 6. 1945, стр. 4; Исто, 29. 6. 1945, стр. 3; Исто, 18. 7. 1945, стр. 2; Борба, 23. 6. 1945, стр. 3, *Политика*, 9. 2. 1949, стр. 2.

³⁰ Фрејк је био шеф Привредног одељења ЦК КСЧ. На процесу Сланском осуђен је на смрт и погубљен.

³¹ Југославија и Чехословачка су после Другог светског рата закључиле три годишња трговинска уговора: 28. новембра 1945. на 0,5 милијарди, 30. септембра 1946. на 1,7 и 24. маја 1948. на 2,75 милијарди круна (динара).

омогућио да многи југословенски инжињери и техничари детаљно упознају технику и организацију њихових предузећа и да је преко Иве Барбалића давао детаљне информације о стању чехословачке привреде. Та се његова делатност према оптужници продужила и после 1948. године.

Лебл Евжен³² је оптужен да је још од 1945. бико упознат са противовским ставом Сланског и да је помагао Југославију на економском пољу.

Морголиус Рудолф³³ окривљен је што су после резолуције ИБ упућени за Југославију авионски мотори.

Шваб Карел³⁴ се окривљује да је знао за шпијунску делатност југословенског конзула у Братислави Кевиха³⁵ и да је скупа с Гемнидером омогућио да се међу југословенске полит-емигранте увуче и „титов агент“ Теодор Балк.

Генерал Бедрицх Раицин³⁶ окривљен је да је још од 1945. године пристао да ради за југословенску обавештајну службу преко генерала Ивановића,³⁷ јер му је наводно Ивановић претио да ће прија-

³² Евжен Лебл (Evžen Löbl) био је заменик министра спољних послова. Осуђен је на процесу Сланском на доживотну робију. ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; *Borba*, 28. 11. 1952, str. 3; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, pp. 57–59; *Политика*, 4. 12. 1952, str. 2.

³³ Рудолф Марголиус (1913–1952), чехословачки адвокат и економиста. Током Другог светског рата био је у логору Дахау. После рата се приближио КПЧ и обављао послове у Министарству спољне трговине. Био је помоћник министра спољне трговине Чехословачке од 1949. до 1952. Ухапшен је 10. јануара 1952. Осуђен је на смрт на процесу Сланском и погубљен 3. децембра 1952. ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 1, 57–59.

³⁴ Карел Шваб био је заменик министра безбедности Чехословачке, осуђен је на процесу Сланском на смрт и погубљен. ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 1, 57.

³⁵ Шефик Кевих био је југословенски вицеконзул у Братислави. Ухапшен је 24. марта 1950. Суђено му је пред Државним судом у Прагу од 30. августа до 2. септембра 1950. Осуђен је на доживотну робију. Заједно са њим, суђено је још петнаесторици лица, међу којима су деветорица били југословенски грађани. Кевих је ослобођен приликом размене ухапшених априла 1955. ДАМСП, ПА, ЧСР, фасцикла 13, досије 37, сигнатура 423439; ДАМСП, ПА, 1952, ЧСР, фасцикла 17, досије 8, сигнатура 417159.

³⁶ Генерал Бедрицх Рајцин (Bedřich Reicin) (1911–1952) чехословачки официр и политичар. У међуратном периоду био је члан омладинске комунистичке организације и сарадник партијског листа *Rudé právo*. После окупације Чехословачке ухапсио га је Гестапо, ослобођен је после седам месеци, а потом је побегао у СССР. Придружио се Чехословачком корпусу и при крају рата био на челу контра-обавештајне службе у корпусу. Сличне задатке обављао је и после рата. Од 1948. до 1951. био је помоћник министра одбране. На процесу Сланском осуђен је на смрт и погубљен 3. децембра 1952. ДАМСП, ПА, 1954, ЧСР, фасцикла 15, досије 3, сигнатура 17446; Igor Lukes, *Rudolf Slansky, His Trials and Trial*, CWIHP, p. 1, 57–59; *Borba*, 28. 11. 1952, str. 3; *Политика*, 4. 12. 1952, str. 2.

³⁷ Миладин Ивановић рођен је 1906. године. Учествовао је у Другом светском рату од 1941. године. Током рата је обављао низ командних дужности. Крајем рата био је командант дивизије. У чину пуковника постао југословенски војни изасланик

вити његову сарадњу са Гестапоом, да је Ивановићу давао информације војне природе, као и податке о тајној архиви К. Х. Франка у Стеховицама, да је сарађивао са Новоселом и касније са пуковником Ристићем, да су он и Слански према Ристићевим сугестијама постављали на руководећа места непријатељске елементе.

У вези с тим исценираним наводима кратко износимо податке о везама које су наши другови имали у ЧСР, а које се односе на оптужбе.

Везе друга Дарка Чернеја бившег амбасадора у Прагу нису нам потпуно познате. Колико знамо, имао је пријатељске односе са Клементисом, Јаном Масариком,³⁸ Запотоцким,³⁹ Готвалдом,⁴⁰ као и уосталом са многим истакнутим личностима у ЧСР.

II. Наше везе са осуђенима на процесу сланском

1) Економске везе

Фрејка је био председник Народно-економске секције при ЦК КСЧ и саветник Готвалда у Председништву владе за економска питања. Приликом доласка у Праг друга Иве Барбалића нашег трговинског представника 1945. Готвалд га је упознао са Фрејком и упutio га да се по свим економским питањима обраћа на Фрејку.

Касније је Фрејка дао Барбалићу као везу са Народно-економском секцијом ЦК Јири Блажека, члана те секције и намеште-

у Прагу 1945. године. На тој дужности је остао до 1947. године када га је заменио пуковник Војо Ристић. По повратку у земљу обављао је дужности начелника штаба и заменика команданта војне области. Активна служба у ЈНА престала му је пензионисањем 1960. године. ДАМСП, ПА, 1945, ЧСР, фасцикла 7, досије 4, сигнатура 3940.

³⁸ Јан Масарик (Jan Masaryk) (1886–1948), чехословачки дипломата и политичар. Био је министар спољних послова од 1940. до 1948. године. Пошто су комунисти преузели власт у фебруару 1948. Масарик је 10. марта 1948 пронађен мртав. До данас је остала дилема да ли се радило о убиству или самоубиству.

³⁹ Антонин Запотоцки (Antonín Zápotocký) (1884–1957), чехословачки државник и политичар. Од 1922. до 1925. био је генерални секретар КСЧ. После рата био је на челу чехословачких синдиката које је контролисала КСЧ. Био је председник чехословачке владе од 1948. до 1953. и председник Чехословачке Републике од 1953. до 1957. године.

⁴⁰ Клемент Готвалд (Klement Gottwald) (1896–1953), чехословачки политичар и државник, један од оснивача КСЧ 1921. године. У међуратном периоду био је члан ЦК КСЧ-а, посланик у Скупштини од 1929 (све до 1948), генерални секретар КСЧ од 1929. до 1945, а од 1939. до краја Другог светског рата 1945. вођа чехословачке комунистичке емиграције у у СССР-у. После рата је био потпредседник владе од 1945. до 1946, а потом и председник владе од 1946. до 1948. и председник Републике од 1948. до смрти 1953. године. Умро је после повратка из Москве, са сахране Стаљина.

ника Шкоде. Брат Блажека – Владимир био је као сведок на овом процесу а сам је осуђен на дугогодишњу тамницу. С Фрејком се Барбалић није дружио нити му је Фрејка давао неке податке. Фрејка се није много ни интересовао за размену са Југославијом. Приликом дискусије о нашем инвестиционом плану заузимао је негативан став говорећи да требамо развијати пољопривреду и рударство, а индустрију имају они – ЧСР. У Југославији је био само једном у посети нашем Привредном савету заједно са још неколико водећих економиста. Тада су код друга Кидрича⁴¹ интервенисали против подизања фабрике аутомобила и творнице локомотива. Концем 1947. и почетком 1948. за време преговора које је водио друг Гузина,⁴² Фрејка је предлагао утврђивање петогодишњих листа размене и неке врсте сарадње која би се састојала у осигурању лифериација сировина њиховој индустрији и прехранбених артикала. До конкретних преговора није дошло ради резолуције ИБ.

Лебл Евжен био је помоћник министра спољне трговине, у ствари руководилац тог министарства. Свога шурака Еуислера наместио је за комерцијалног директора Chema Pola, који је продавао хемијске артикле своме сину који је имао радњу у Лондону. Чеси нису Лебла волели јер је на водећа трговачка места постављао Јевреје. Био је велики пријатељ Рипке⁴³ и увек је истицао да се врло добро слаже са Рипком а приликом фебруарских догађаја⁴⁴ лично је избацио Рипку из министарства, што су му замерили чиновници. Размену са Југославијом је кочио и увек бацао кривицу на реакционаре и Рипку, који су тобоже против Југославије. Утврдили смо на неколико случајева да је он лично забрањивао издавање увозних дозвола а код интервенције правдао се реакцијом. Према нашем инвестиционом програму имао је исти став као и

⁴¹ Борис Кидрич (1912–1953). Био је члан СКОЈ-а од 1928. године. Због партијског рада ухапшен је и осуђен 1929. године. Постао је члан Покрајинског комитета КПЈ за Словенију 1932. године. Студирао је технику у Љубљани, Прагу и Паризу. Током Другог светског рата био је политички комесар Главног штаба Словеније. После рата је био председник владе Словеније и савезни министар индустрије. Био је креатор планова за убрзану индустријализацију Југославије.

⁴² Реч је о дугим и тешким преговорима за годишњи трговински уговор вођеним од 13. новембра 1947. до 24. маја 1948. када је уговор потписан. Гузина је био један од југословенских преговарача.

⁴³ Хиберт Рипка (1895–1958), чехословачки политичар, историчар и новинар. Био је министар спољне трговине Чехословачке од 1945. до 1948. године. После освајања власти од стране комуниста 1948. отишао је у емиграцију у Лондон, где је и умро.

⁴⁴ Реч је о кризи чехословачке владе изазваној оставкама 12 министара Народнo-социјалистичке странке, словачких демократа и лидоваца, поднетим 20. фебруара 1948. Криза је окончана преузимањем власти од стране комуниста 25. фебруара 1948. када је председник Бенеш дао Готвалду мандат за састав нове владе.

Фрејка. На једној вечери приликом боравка Златарића⁴⁵ у Прагу, кад су их наши другови уверавали да треба да нам помогну у индустријализацији јер нисмо у стању да повећамо извоз пољопривредних артикала обзиром на лошу годину и ратна пустошења, Лебл је рекао бесно: „Ако желите од нас инвестиције стежите каиш а нама лиферујте маст, кукуруз, пшеницу“. Лебл је потписао последњи споразум са нама. Пред сам потпис упутио нам је писмо у коме тражи да му у року од два месеца испоручимо 4.000 тона меса, иначе неће потписати уговор. То је било месец дана пред Резолуцију ИБ, свакако у намери да нас касније оптуже за глад у Југославији док месо лиферујемо Западу. Лебл је склопио са СССР-ом први велики споразум на бази совјетских цена и бранио је тај споразум у чланцима које је писао у званичном часопису „Зацхраницу обцход“ као много кориснији него што су споразуми са Западом.

Морголиус – је дошао у министарство спољне трговине после Резолуције ИБ и наши другови нису имали с њиме никакве нарочите везе. Он је извршио забрану размене са Југославијом и у последњим преговорима поставио оне фамозне увјете робних листа када су тражили више бакра, олова и другог него што је износила наша свеукупна производња.

2) Везе по војној линији.

Југословенски војни аташе генерал Ивановић био је у пријатељским односима са многим официрима Чехословачке армије. Између осталих имао је пријатељске везе са генералима Зденком Новаком, Хануш Јозефом, Бедрицхом Реицин, Процхаском, Свободом, Бочеком, Дргачем, Имром и пуковником Ханус Катрелом. Везе је успостављао са напредним официрима, углавном са комунистима. С њима је водио политичке дискусије, дискусије о реакционарним официрима њихове армије и о потреби чишћења, о војно-политичком уздизању итд. Са Реицином је често претресао конкретна питања појединих реакционарних официра као генерала Пике, Мразека, Влчека, Култвашера, пуковника Часловка и др. те предлагао њихово одстрањење. (После 1948. Пика и Култвашер осуђени су на смрт). О свим својим поступцима генерал Ивановић је дискутовао са совјетским војним аташеом Сизовим, који се саглашавао са том делатношћу, тј. са том помоћи чешким комунистима. После генерала Ивановића 1947. за војног аташеа Југославије у Прагу дошао је генерал Воја Ристић (тада пуковник). Генерал Ристић успоставља контакт са генералом

⁴⁵ Бранко Златарић био је помоћник министра спољне трговине Југославије. Током економских преговора крајем 1947. и почетком 1948. године био је шеф југословенске делегације.

Реицином, генералом Павелом, ппуковником Хофманом. Са Сланским је такође био у контакту, јер је Слански био секретар одбора за националну одбрану у Парламенту, а истовремено одговоран за армију пред Политбироом. Генерал Ристић је одлазио више пута код Сланског, где су вођене начелне дискусије о перспективи развоја њихове армије и о проблемима који су задирали у ту област. Сваки проблем о коме се дискутовало Слански је повезивао са потребом најшире сарадње са СССР-ом и осталим Источним земљама. Према нама је био коректан до 1948. године. Када је на овим дискусијама био присутан и совјетски представник било кога ранга Слански се је сав предавао њима а на наше другове заборављао. Почетком 1948. постао је хладнији према нашим друговима али и поред тога трудио се да буде коректан, верујући да је сукоб између Југославије и СССР-а ствар која ће се изгладити. По изласку Резолуције ИБ он је прекинуо сваку везу са нашим друговима и постао најоштрији непријатељ политике КПЈ.

Са Геминдером генерал Ристић имао је само два дужа састанка. Са Реицином, генерал Ристић се упознао почетком 1948. и настојао је да тај контакт буде што тешњи. Реицин је показао резервисаност и сматрао је да су наши другови млади да би му могли пружити извесну помоћ, већ да су једино у стању Совјети. Но ипак, после извесног времена између генерала Ристића и генерала Реицина успостављени су бољи односи. Међусобно су дискутовали и третирали проблеме организације армије, квалитет и распоред вишег руководећег састава, о појединим официрима који су заузимали командантске положаје у јединицама дислоцираним према Аустрији и Немачкој, о командантима дивизија, о начелницима управа у Министарству народне одбране, руководећем кадру у војној индустрији, о раду непријатељских елемената у њиховој армији и у свакој таквој дискусији настојало се да им се пружи помоћ у саветима. Ристић им је давао све податке с којима је располагао о непријатељском деловању командног кадра. Али Реицин је често одбијао наводе наших другова, тврдећи да генерал Сизов има објективније мишљење о дотичним официрима. Реицин није крио да је потпуно одан Совјетима, напротив то је увек истицао. После резолуције ИБ Реицин је прекинуо сваку везу са генералом Ристићем, али још једном су се нашли у стану код ппуковника Хофмана где је био генерал Павел (сада ухапшен). У дискусији о резолуцији ИБ сва три чешка официра су жустро бранили резолуцију. Генералу Ристићу запретили су физичким обрачуном. На крају те дискусије Ристић им је саветовао да је боље да они воде ипак паметнију политику према Југославији, јер им може Југославија још требати. На то је Реицин додао да више воли да га вешају у Прагу него да изда СССР. Реицин је организовао пратњу кретања генерала Ристића све до Ристићевог одласка из ЧСР.

3) Везе по обавештајној линији

Најважнији контакт који смо одржавали са чехословачком об. службом био је контакт са др Плачеком (шеф дефанзивне службе, ухапшен и споменут на процесу), мада ни тај, као уосталом ни један други, није био службено успостављен. Контакт са др Плачеком успостављен је преко његове жене Зоре Гаврић, која се познавала с нашим друговима. Везе са Плачеком нарочито су се почеле развијати после одласка Новосела (саветника Амбасаде, сада у затвору ради ИБ). Плачек је редовито долазио кући код помоћника војног изасланика Дрндића,⁴⁶ а понекад је друг Горски, секретар Амбасаде одлазио у министарство у Плачеков уред. Разговарало се редовито о проблемима ЧСР, о раду стране обавештајне службе у ЧСР, о акцији њихове контра об. службе, о односима унутар њихове об. службе, о односима у Партији итд. Понекад су му давани материјали с којима смо располагали, нарочито о кругу Нејесхлебова (западна агентура). После стварања ИБ у Београду Плачек је сматрао да ми имамо могућности да утичемо на поједине ставове ЦК КСЧ, па нам је објашњавао посебно однос ЦК према об. служби очекујући нашу интервенцију. Другови му ово нису никада потврђивали, али нити одлучно демантовали, јер је конвенирало такво његово мишљење и олакшавало контакт с њим. Настојало се да се томе контакту да више пријатељски контакт. Плачеков однос према Југославији био је врло срдчан и пријатељски. О приликама у ЧСР, о Партији и сл. Говорио је искрено, исто тако и о раду њихове службе, ма да је понекад покушао да увелича њене успехе и озбиљност. У периоду пред Резолуцију ИБ, он је упозоравао наше другове на антијугословенски став неких руководилаца КСЧ (Копецког) и осуђивао их због тога, незнајући за позадину. У том периоду путовао је за Југославију да позове неке руководиоце наше об. службе на састанак у Праг. Примео га је друг Стефановић.⁴⁷ После повратка из Југославије упутио је једно

⁴⁶ Стипе Дрндић био је после Другог светског рата помоћник југословенског војног изасланика у Прагу. У чину пуковника прешао је у Државни секретаријат за иностране послове. Као изузетан обавештајац био је саветник југословенске амбасаде у Вашингтону и амбасадор у Бурми. У време Маспока у Хрватској био је помоћник савезног секретара за иностране послове Мирка Тепавца. На тој дужности координирао је рад обавештајне и контраобавештајне службе тог секретаријата. Смењен је на захтев партијског руководства Хрватске, јер је отворено указао на блиске везе између вођа усташке емиграције и лидера Маспока.

⁴⁷ Светислав Стефановић рођен је у Кучеву 1910. године. Током Другог светског рата био је заменик начелника ОЗН-е за Југославију. Активна служба у ЈНА престала му је 1952. године. После рата био је савезни секретар за унутрашње послове, члан СИБ-а и ЦК СКЈ. Због наводних злоупотреба положаја у Служби државне безбедности на Четвртом пленуму ЦК СКЈ разрешен је свих функција, искључен из ЦК СКЈ и пензионисан. Народни херој. Умро је у Београду 1980. године.

писмо другу Горском у коме саопштава да прекида везу. Тим поводом, његова жена Зора Гаврић, јавила се другу Горском и молила га да разуме став њеног мужа, да га не схвати криво и рекла да је он копију писма упутио ЦК КСЧ. После резолуције ИБ покушао је да разговара са Плачеком Дејан Поповић (секретар Амбасаде) али га Плачек није примио. Друг Стипе Дрндић је скоро на силу ушао у његов стан и разговарао с њим. Од тада нисмо имали никаквог контакта ни с њиме ни с његовом женом.

Известан слаб контакт постојао је и са Покорним (шеф једног обавештајног одсека) али само повремено. Друг Дрндић се је такође познавао и са Веселим (шеф обавештајне службе) али то су биле више пријатељске везе. Са Реицином се познавао Новосел и Реицин му је у разговору причао неке ствари али та веза није била чврста ни редовита. На процесу је поменут Плачек као шпијун и издајник а Реицину је приписано да је радио обавештајно са Новоселом.

4) Партијске везе

Ђоко Новосел одржавао је партијску везу у ЦК КСЧ са Геминдером, а касније ту везу одржавао је Горски. Веза се састојала у преношењу вести с једне на другу страну, тј. једног ЦК другоме. Када се је радило о значајнијим питањима, и када је ЦК то специјално тражио, писма и поруке су предаване Сланском. При таквим посетама Горски се задржавао код Геминдера и разговарао о разним проблемима ЧСР и КСЧ. Геминдер је радо о свему причао и дискутовао. Ближег контакта са Геминдером није било нити је долазио у кућу нашим друговима сем приликом боравка Захаријадиса, када су код друга Горског дошли Геминдер и Слански. Геминдер је Горском први саопштио за резолуцију ИБ дан пре њеног објављивања и обећао му да ће му је дати, али то није учинио. После резолуције друг Горски је разговарао једанпут са Геминдером али на његове аргументе Геминдер није обраћао пажњу и просто је понављао ставове резолуције. Последњи пут га је Горски сусрео на железничкој станици у Прагу 1949, али је Геминдер избегао овај сусрет.

Са Сланским је Горски разговарао неколико пута. И Слански је радо причао о проблемима али је таквих разговора било само неколико и то до 1948. године.

Ова веза по партијској линији била је успостављена официјелно.

Информације

МЕЂУНАРОДНИ СИМПОЗИЈУМ „DER ERSTE WELTKRIEG AUF DEM BALKAN – NEUE FRAGESTELLUNGEN UND PERSPEKTIVEN“, БЕЧ, 12–14 ОКТОБАР 2009. ГОДИНЕ

У Бечу је од 12. до 14. октобра 2009. године, у организацији Академије за националну безбедност, Војноисторијског музеја, Универзитета у Потсдаму и Бугарског института из Беча одржан међународни симпозијум *Први светски рат на Балкану – нова питања и перспективе*. Симпозијум је одржан у три радна дана и био је замишљен као прилика за презентовање нових погледа и постављање нових питања. У раду симпозијума учествовали су истраживачи из Аустрије, Бугарске, САД, Француске, Турске, Немачке, Србије и Румуније.

Радни део конференције одржан је у три радна дана, 12, 13. и 14. октобра, у оквиру којих је саопштења имао 21 излагач. У оквиру симпозијума организована је посета Војноисторијском музеју и промоција књиге француске историчарке Катарине Хорел.

Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на симпозијуму *Први светски рат на Балкану – нова питања и перспективе* учествовао је мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана, 12. октобра, после званичног отварања одржано је пет излагања. Први је говорио Лотар Хобелт – о Антанти и Балкану дана 28. јула 1914. године, потом Алма Ханиг – о аустроугарској политици на Балкану пре 1914. године, Пола Халперна – о стратешким перспективама у Источном Средоземљу, Дмитар Тасић – о Србији у Првом светском рату и Надин Ланге – о интервенцији Великих сила у Македонији пре 1914. године.

Други радни дан, 13. октобра, почео је излагањем Кристијана Ортнера – о две офанзиве против Србије 1914. и 1915. године, уследила су саопштења Петера Енеа – о аустро-угарској офанзиви на Црну Гору 1916. године, Герхарда Гроса: о немачкој операцији против

Румуније 1916. године, Волфганга Ечмана – о Солунском фронту, Волфдитера Била – о односима Аустро-Угарске и Турске током Првог светског рата, Ервина Шмидла – о аустроугарским амбицијама и присуству њених снага на Блиском истоку, Назан Максудијан – о судбини и злоупотреби османлијске деце током Првог светског рата и Оливера Штајна – о искуствима немачких официра који су боравили у бугарској армији од 1915. до 1918. године. Трећег и последњег радног дана, 14. октобра, Данијел Марк Гесер говорио је о правном аспекту ратних злочина на Балкану и у Анадолији, Хеико Брендел – о аустро-угарској окупацији Црне Горе у Првом светском рату, Стефан Минков – о бугарској војној управи у Добруци 1916–1918. године, Паул Доминте – о бугарској окупацији Констанце током Првог светског рата, Дениза Петрова – о заробљеницима и страдалницима, Зејнеп Кутлуата – о питању жена у рату у османлијској женској штампи, Гундуле Гален – о виђењима немачке офанзиве на Румунију 1916. године.

Симпозијум је пропраћен штампаним резимеима са конференције.

мр Димитар Тасић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА 1944. ГОДИНЕ“, БЕОГРАД 20–21. ОКТОБАР 2009. ГОДИНЕ

У Београду је 20. и 21. октобра 2009. године у организацији Института за новију историју Србије, Архива Југославије, Института славистике Руске академије наука и Руског института за стратешке студије, а под покровитељством Министарства рада и социјалне политике одржан међународни научни скуп *Ослобођење Београда 1944. године*. У раду научног скупа учествовали су истраживачи из Србије и Руске Федерације.

Радни део научног скупа одржан је у два радна дана 20. и 21. октобра. У оквиру пет панела саопштења су имала 34 излагача. У оквиру научног скупа организована је посета Белом и Старом двору, панорамско разгледање града и конференција за штампу у Руском дому.

Као представници Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на међународном научном скупу *„Ослобођење Београда 1944. године“*, учествовали су др Милан Терзић, капетан мр Миљан Милкић, капетан мр Далибор Денда и мр Дмитар Тасић.

Првог радног дана, 21. октобра, после званичног отварања одржана су три панела. У првом панелу своја излагања имали су: Никита Бондарев – о московским годинама Јосипа Броза Тита и његовом боравку у академији за партизанско ратовање, Мира Радојевић – о емигрантској влади Краљевине Југославије и југословенско-совјетским односима, Драган Алексић – о Србији под окупацијом током Другог светског рата, Милан Кољанин – о совјетским ратним заробљеницима у Београду 1943–1944. године, Љубинка Шкодрић – о односу немачког окупатора према домаћим сарадницима и Андреј Едемски – о Совјетском савезу и НОП у периоду јануар – септембар 1944. године. У другом, поподневном, панелу чула су се саопштења: Леонида Гибијанског – о политици СССР према ослобођењу Југославије и обнови њене независности под комунистичком влашћу, Николе Б. Поповића – о првом сусрету Тита и Стаљина, Момчила Митровића – о Београду дана 20. октобра 1944. године, Владимира Цветковића – о тежњама Срба из Румуније да се при-

саједине Југославији након ослобођења 1944. године, Зорана Јањетовића – о Немцима у Војводини у октобру 1944. године, Срђана Цветковића – о комунистичкој репресији у Србији током 1944. и 1945. године и Алексеја Тимофејева – о искуствима и утисцима проистеклим из сусрета црвеноармејаца са Србијом. Трећи, вечерњи, панел првог радног дана отворио је Милан Терзић саопштењем о совјетској помоћи међународном признању НОП. Уследила су саопштења: Алексеја Костина – о односу Вашингтона према учешћу Црвене армије у ослобођењу Југославије, Дмитра Тасића – о совјетским утицајима на формирање југословенских безбедносних снага, Миљана Милкића – о југословенско-совјетским односима у контексту статуса Јулијске крајине, Наташе Милићевић – о српском грађанству између Истока и Запада и Александра Животића – СССР и југословенској доминацији у Албанији.

Другог радног дана, 21. октобра, одржана су два панела. На првом панелу излагали су: Љубодраг Димић – о совјетском моделу изградње југословенске државе, Петар Драгишић – о југословенско-совјетским односима у контексту територијалног спора Југославије и Аустрије после Другог светског рата, Драгомир Бонџић – о совјетској научно-техничкој помоћи Југославији, Сања Петровић-Тодосијевић – о Савезу пионира Југославије и совјетској педагошкој мисли 1944–1948, Слободан Селинић – о Југославији, СССР и другим земљама источне Европе у периоду 1944–1947. године, Бојан Димитријевић – о совјетској обавештајној служби у Југославији 1944–1948. године, Ђоко Трипковић – о западном погледу на југословенско-совјетско зближавање и Анатолиј Аникејев – о совјетским погледима на југословенско-албанске односе из совјетских дипломатских извештаја из Тиране. Други, поподневни панел био је посвећен феномену сећања на Други светски рат и у њему су излагали: Миле Бјелајац – о култури сећања на савезништво у Другом светском рату, Миладин Милошевић – о изворима за истраживање теме ослобођења Београда 1944. године, Горан Милорадовић – о совјетским културним утицајима у Југославији 1944–1948. године, Мирослав Јовановић – о различитим погледима и тумачењима значаја ослобођења Београда 1944. године, Александар Кулагин – о проблему признања нове Југославије у међусавезничким односима на крају Другог светског рата, Далибор Денда – о радовима о улози Црвене Армије у ослобођењу Београда на страницама Војноисторијског гласника, Олга Манојловић – Пинтар – о спомен-обележјима погинулим црвеноармејцима у Београду и Тодор Кулић – о употреби квислинга у данашњој Србији.

Научни скуп представљао је прилику за размену мишљења и ставова српских и руских колега, а поједина саопштења изазвала су интензивну расправу међу присутним учесницима и слушаоцима. Организатори су најавили објављивање зборника радова.

мр Димитар Тасић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „БАЛКАН И ПРОБЛЕМИ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И НА ПОЧЕТКУ ХЛАДНОГ РАТА: ПРОЈЕКТИ СТВАРАЊА ФЕДЕРАЦИЈА, ИНФОРМБИРО, СОВЈЕТСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИ СУКОБ“, БЕОГРАД 23–24. ОКТОБАР 2009. ГОДИНЕ

У Београду је 23. и 24. октобра 2009. године, у организацији Балканолошког института Српске академије наука и уметности, одржан међународни Научни скуп *Балкан и проблеми међународних односа за време Другог светског рата и на почетку хладног рата: пројекти стварања федерација, Информбиро, совјетско-југословенски сукоб*. У раду Научног скупа учествовали су историчари из Србије, Русије и један из САД. Скуп је одржан у два радна дана и био је замишљен као презентовање резултата историографских истраживања и размена мишљења. Скуп је отворио академик Никола Тасић, а поздравни говор одржао је Александар Конузин, амбасадор Руске Федерације у Србији. Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на скупу је учествовао је др Милан Терзић, са рефератом *Очување идеолошког идентитета, совјетско-југословенска нормализација односа након Стаљинове смрти*.

Првог дана своја саопштења изложило је десет излагача: Леонид Гибијански – Федералистички пројекти балканских комуниста и совјетска политика за време хладног рата и почетком хладног рата; Војислав Павловић – Совјетска компонента у стварању Брозове спољне политике; Љубодраг Димић – Југославија и СССР 1945–1948, Рина Кула – Корени сукоба Тито-Стаљин у ширем контексту југословенско-совјетских односа 1941–1948; Драган Богетић – Сукоб Југославије са Информбироом и обликовање југословенске спољно-

политичке оријентације; Анатолиј Аникејев – Идеја о балканског федерацији, грађански рат у Грчкој и совјетско-југословенски сукоб 1949. године; Мира Радојевић – Два приступа идеји балканске федерације, грађанска политика и револуционарни чинилац; Андреј Едемски – Питање Ђиласа као чиниоца у совјетско-југословенским односима друге половине четрдесетих и прве половине педесетих година XX века; Момчило Павловић – Албанија између Тита и Стаљина; Александар Животић – Совјетски фактор југословенско-албанских односа 1953–1961.

Другог радног дана своја саопштења је изложило 4 учесника: Александар Стикалин – Прилог истраживању конкретних историјских околности гашења Информбироа; Милан Терзић – Очување идеолошког идентитета, совјетско-југословенска нормализација односа након Стаљинове смрти; Бојан Димитријевић – Југословенско-совјетски војни односи 1945–1956; Леонид Гибијански – Коминформ, совјетско-југословенски односи и балканске комунистичке партије: неки аспекти истраживања грађе.

Скуп је, са 14 изложених реферата и дискусијом о појединим питањима, умногоме допринео размени научних резултата. Саопштења са Научног скупа биће објављена у Зборнику радова.

др Милан Терзић

НАУЧНИ СКУП „ГЕНЕРАЛ ЖИВКО Г. ПАВЛОВИЋ“, СМЕДЕРЕВСКА ПАЛАНКА 30. ОКТОБАР 2009. ГОДИНЕ

У Смедеревској Паланци, 30. октобра 2009, организован је научни скуп „Генерал Живко Г. Павловић“. На челу Организационог одбора, који су чинили академици Василије Крестић и Драгољуб Живојиновић, Александар Јовановић, декан Учитељског факултета у Београду, Вида Ибрахимпашевић-Павловић, унука генерала Живка Павловића, генерал-мајор Љубомир Самарџић (Генералштаб ВС), Иван Васиљевић, професор паланачке гимназије, Добрила Здравковић, директор Народне библиотеке у Смедеревској Паланци, Александар Николић, директор Историјског архива у Смедеревској Паланци и Драгутин Брчин из Кабинета министра просвете РС као секретар, био је Славољуб Ђурић, председник СО Смедеревска Паланка. Научни скуп је одржан у Великој сали Скупштине општине Смедеревска Паланка, а отворио га је министар просвете Жарко Обрадовић.

Радом скупа руководио је академик Драгољуб Живојиновић, члан Одељења историјских наука САНУ. На скупу су саопштења имали академик Василије Ђ. Крестић („Прилози за биографију генерала и академика Живка Павловића“), др Славица Ратковић-Костић, из Института за стратегијска истраживања („Генералштабни пуковник Живко Павловић у Првом светском рату“), др Миле Бјелајац, научни саветник у Институту за новију историју Србије („Војна елита Краљевине Југославије“), генерал-мајор Божидар Форца из Генералштаба Војске Србије („Генерал Живко Павловић као војни оперативац“), др Александар Јовановић, декан Учитељског факултета („Генерал Живко Павловић као приповедач“), др Александар Милановић, доцент на Филолошком факултету („Језик и стил генерала Живка Павловића“), професор у пензији Божидар Јововић („Генерал Живко Павловић, најумнији српски официр свих времена“) и мајор мр Слободан Ђукић асистент на Војној академији у Београду („Живко Павловић, питомец, наставник и управитељ Војне академије“).

Академик Владимир Стојанчевић, чије је излагање на тему „Генерал Живко Павловић и Први балкански рат“ било најављено програмом скупа, није узео учешћа у раду због болести. Поред историчара и војника, у раду скупа учествовали су и филолози, тако да је, што је новина, на скупу био учињен покушај да се Живко Павловић прикаже и као приповедач, те да се протумачи његов језик и стил писања. Радови са овог научног скупа биће објављени у зборнику радова, који је у припреми.

По завршетку рада Научног скупа отворена је изложба архивских докумената „Генерал Живко Павловић и његово доба“, чију су окосницу чинили документи из Војног архива у Београду. Архивски радници Војног архива помогли су и у изради ове изложбе. У оквиру програма скупа, на згради народне библиотеке у Смедеревској Паланци откривено је и спомен-обележје генералу Живку Г. Павловићу. На крају је за учеснике скупа организован обилазак споменика генерала Живка Павловића у селу Башин.

Мајор мр Слободан Ђукић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ТАЈНО STOLETJE – OBVEŠČEVALNE IN VARNOSTNE SLUŽBE TER PROTITERORIZEM V 20. STOLETJU“, КОПАР, 13–14. НОВЕМБАР 2009. ГОДИНА

У Копру (Словенија), 13. и 14. новембра 2009. године одржана је међународна научна конференција „Тајно столеће – обавештајне и безбедносне службе и антитероризам у 20. веку“ („Tajno stoletje – obveščevalne in varnostne službe ter protiterorizem v 20. stoletju“). Организатори конференције били су Универзитет у Копру (Факултет хуманистичких студија и Научно-истраживачки центар Копар) и Музеј Словеначке војске из Марибора. На конференцији је учествовало укупно 27 историчара и политиколога из Словеније, Србије, Италије, Аустрије, Хрватске и Грчке. Представници Министарства одбране Републике Србије на овој конференцији били су истраживачи из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања: капетан мр Далибор Денда („Обавештајна служба у војсци Краљевине Југославије“), капетан мр Миљан Милкић („Југославија и одбрамбена политика НАТО 1950–1955“) и мр Дмитар Тасић („ОЗНА и КНОЈ у борби против унутрашњег непријатеља 1945–1947“).

Саопштења на конференцији била су подељена у четири тематске целине. У првој целини обрађена је историја обавештајних и безбедносних активности у периоду пре Другог светског рата, посебно у Краљевини Југославији и Аустрији (капетан мр Далибор Денда, Институт за стратегијска истраживања, Београд, *Обавештајна служба војске Краљевине Југославије*; др Марио Мјуиг, Научно-истраживачки институт аустријског Федералног министарства унутрашњих послова, *Тајне и обавештајне службе у Аустрији 1918–1938*; капетан мр Звездан Марковић, Војни музеј Словеначке војске, *Обавештајни аспекти „Рупникове линије“*; др Санди Волк, Словеначка народна и студентска библиотека, Трст, *Мирослав Жваб – Федерико Зваб: заборављена историја крашког антифашисте*).

У оквиру друге целине посвећене периоду Другог светског рата обрађен је обавештајни и полицијски апарат сила Осовине, домобрана, партизанског покрета, савезничких обавештајних служби и улога совјетске тајне пропаганде (др Дамијан Гуштин, Институт за новију историју, Љубљана, *Непријатељска обавештајна служба против покрета отпора: Словенија 1941–1945*; др Борис Млакар, Институт за новију историју, Љубљана, *Обавештајна служба словеначког домобранства*; др Андреј Гаспари, Војни музеј Словеначке војске, *Расцветало дрвеће на Горњемском – случај Розумек пола века касније*; мр Љуба Дорник Шубељ, Архив Републике Словеније, *Алфред Наујокс у документима Архива Републике Словеније*; пуковник др Томаж Кладник, Војни музеј Словеначке војске, *Обавештајна служба и тактика деловања партизанских одреда у Љубљанској покрајини*; др Петер Пиркер, Универзитет у Бечу, *Агенти СОЕ у Аустрији: прогон, послератна интеграција и успомене*; мр Блаж Торкар, Војни музеј Словеначке војске, *Обавештајно деловање америчких мисија ОСС у Словенији у току Другог светског рата*; др Марина Роси, Универзитет Ка Фоскари у Венецији, *Идеолошки рат на руском фронту. Методе и стратегија тајне службе Црвене армије против непријатеља у средствима информисања и логорима. Улога војске и италијанских и словеначких политичких емиграната из Јулијске крајине (1941–1946)*; Алесандра Керсеван, Удине, *Порзус – Хладни рат?*)

Трећа тематска целина била је посвећена догађајима у периоду Хладног рата (др Салваторе Секи, Универзитет у Ферари, *Војна организација Комунистичке партије Италије*; др Горазд Бајц, Универзитет у Копру, *Англоамеричке обавештајне службе и прве „Stay Behind“ организације у Јулијској крајини*; др Невенка Троха, Институт за новију историју, Љубљана, *Деловање ОЗНЕ и УДБЕ у Зони А Јулијске крајине и Слободној Територији Трста*; мр Дмитар Тасић, Институт за стратегијска истраживања, Београд, *ОЗНА и КНОЈ у борби против „унутрашњег непријатеља“ 1945–1947*; др Егон Пеликан, Универзитет у Копру, *Римокатоличка црква и тајне службе у Горушкој архидијацези 1918–1954*; мр Мартин Премк, Војни музеј Словеначке војске, *Матјажева војска – тероризам и борбе обавештајних служби у Словенији 1945–1950*; др Јоже Пирјевец, Универзитет у Копру, *Улога тајних служби за време Титовог режима*; др Дарко Дуковски, Универзитет на Ријечи, *Резолуција Информбироа, тероризам, обавештајне активности и репресија УДБЕ у Истри 1948–1950*; капетан мр Миљан Милкић, Институт за стратегијска истраживања, Београд, *Југославија и одбрамбена политика НАТО 1950–1955*).

Четврти део конференције чинила су саопштења посвећена савременим проблема борбе против тероризма (др Денис Чалета, Ге-

нералштаб Словеначке војске, *Анализа главних догађаја у развоју обавештајних и безбедносних делатности на крају 20. века*; др Дамир Чрнчец, Министарство одбране Републике Словеније, *Обавештајне и безбедносне активности у суочавању са савременом опасношћу од међународног тероризма*; др Џон Номикос, Истраживачки институт за европске и америчке студије, Атина, *Противтероризам, медији и обавештајне делатности у Грчкој: хватање терористичке групе „17. новембар“*; др Леонардо Раито, Универзитет у Ферари, *Међународни тероризам у Африци у америчким обавештајним документима*).

Научне анализе и дискусије учесника међународне научне конференције „Тајно столеће – обавештајне и безбедносне службе и антитероризам у 20. веку“ доказују да је историјска позадина и проучавање развоја обавештајних служби у 20. веку од великог значаја за разумевање савремених изазова у суочавању са тероризмом, као једним од најзначајнијих питања савременог друштва.

капетан мр *Миљан Милкић*

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осим за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незаног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*,
Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I-III, Београд 1921, стр. 98.

Службени војни лист (даље СВЛ), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов., 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Vojna enciklopedija*, 6, Beograd, 1973, str. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Наташа Николић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISBN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

